

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BİZANS VE SÂSÂNÎLER ARASINDA
GASSÂNÎLER (MS 200-636)

Doktora Tezi
SEVGİ BADUR

Haziran 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BİZANS VE SÂSÂNÎLER ARASINDA
GASSÂNÎLER (MS 200-636)

Doktora Tezi
SEVGİ BADUR

Danışman
Prof. Dr. TURHAN KAÇAR

Haziran 2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin tez yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun Chicago kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

Prof. Dr. Turhan KAÇAR

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Sevgi BADUR

ÖN SÖZ

Gassânîler (MS 200-636) Geç Antik Çağ'ın iki güçlü imparatorluğu Bizans ve Sâsânîler arasında yaklaşık dört asır boyunca Suriye'de hüküm sürmüşlerdir. Bizans İmparatorluğu'nun 6. yüzyıldaki en güçlü Arap müttefiki olarak öne çıkan Gassânîler, Sâsânî İmparatorluğu ve Irak'taki Arap müttefikleri Lahmîlere karşı savaşmışlardır. Aynı zamanda Bizans'ın doğu sınırlarını ve Akdeniz dünyasına uzanan ticaret yollarını bedevîlerin baskınlarına karşı koruyan tampon bir bölge görevi görmüşlerdir. Bizans'ın etkisiyle zamanla Hıristiyanlığı kabul eden Gassânîler, miafizit inancın taraftarı olmuşlardır. Bu sayede Suriye'deki Araplar arasında miafizit inancı yaygınlık kazanmıştır. Akdeniz dünyasında bir Arap medeniyeti kurmuş olan Gassânîler, Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının yanı sıra diğer Arap kabileleriyle siyasî, dinî ve kültürel ilişkilerde bulunmuşlardır. Bu nedenle Gassânîlerin tarihinin bilinmesi sadece İslâm öncesi Arapların tarihini değil aynı zamanda İslâmî dönemde Bizanslıların ve Sâsânîlerin Araplarla olan ilişkilerini anlamak bakımından da önemlidir.

Gassânîlerin modern tarih yazımı batıda Alman oryantalist Theodor Nöldeke'nin 1889 yılında yayınladığı *Ümerâü Gassân* eseriyle başlamıştır. Bundan sonra Gassânîler gibi İslâm öncesi kurulan Arap devletleriyle ilgili çalışmalarda ilerlemeler kaydedilmiştir. Bunlardan birisi Irfan Shahid'in *Byzantium and the Arabs* eseridir. Irfan Shahid, Gassânîlerle Bizanslılar arasındaki ilişkileri ve Gassânîlerin Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarını savunmasında oynadığı kapsamlı rolü tartışmaktadır. Gassânîlere ilişkin Türkçe'de en zengin çalışma ise Mahmut Kelpetin'in *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* eseridir. Gassânîlerin bir bölüm olarak ele alındığı çalışmada, Kur'an'ı Kerîm'in nazil olmasının öncesinde Hicaz Araplarıyla dinî, kültürel ve ticarî ilişkileri dolayısıyla Güney ve Kuzey Arabistan'da kurulan devletlere yer verilmiştir. Yakın zamanlarda Sümeyye İslam Çelik de "Gassânîler" ismiyle hazırladığı yüksek lisans teziyle yalnızca Gassânîlerin siyasî tarihini ele almıştır. Dolayısıyla bu tezde, Gassânîlerin Bizans ve Sâsânîlerle ilişkileri merkeze alınmaktadır. Çalışma giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Gassânîlerin tarihi hakkında kısa bir değerlendirme yapıldıktan sonra başvuru temel kaynaklar ile modern literatür tanıtılmıştır. Birinci bölümde Gassânîlerin coğrafyası, nesepleri, Yemen'den göç etmeleri, devletin kuruluşu ve mevcut kaynaklardaki

Gassânî hükümdarlarının listeleri ele alınmıştır. Birbirinden farklı olan bu listeler içerisinde tarihî gerçekliğe yakın olduğunu düşündüğümüz hükümdarlar listesine metinde ve ekler kısmında yer verilmiştir. İkinci bölümde Gassânîlerin Bizans İmparatorluğu, Sâsânîler, Lahmîler ve İslâm döneminde Müslüman Araplarla olan siyasî ilişkilerine değinilmiştir. Bizanslıların sadık müttefiki Gassânîler, Sâsânîler ve Arap müttefikleri Lahmîlere karşı onlarla birlikte savaşmışlardır. Aynı zamanda Müslümanların Arapların fetihlerine karşı yapılan savaşlarda Bizans imparatoru Heraclius'un yanında yer almışlardır. Ancak Bizans'ın ağır bir yenilgiye uğradığı 636'daki Yermük Savaşı'ndan sonra Müslüman Arapların egemenliğine girmişlerdir. İslâm kaynaklarına göre, Hz. Ömer'in halifeliği döneminde Gassânîlerin son hükümdarı Cebele b. Eyhem İslâm dinini kabul etmiş, fakat bir müddet sonra Bizanslıların ülkesine giderek yeniden Hristiyan olmuştur. Üçüncü bölümde Gassânîlerin Hristiyanlığı benimsemeleri ve bunun sonucunda izledikleri politika, Süryani miafizitliğinin doğuşu ve Gassânîlerin mimarî faaliyetleri, dördüncü bölümde ise Gassânîlerin hâkimiyeti altındaki topraklardan geçen önemli ticaret yolları ve onların bölgedeki ticaretin sağlanmasındaki rolleri konu edinmiştir. Son olarak ekler bölümüne hükümdar listesiyle birlikte iki harita eklenmiştir. İmlâ ve kısaltmalarda ise Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin imlâ kılavuzu esas alınmıştır. Çalışmada ulaşılabilen kaynaklardaki Gassânîlere dair görüşler değerlendirildikten sonra ortaya çıkan bilgiler, kronolojik bir düzen içerisinde aktarılmaya özen gösterilmiştir. Bununla birlikte Gassânîler hakkında ilk dönem kaynaklarındaki bilgiler sınırlıdır. Bu sınırlı sayıdaki bilgiler aynı zamanda birbirinden çok farklıdır. Dolayısıyla bu durum bazı konularda kesin yargılara ulaşılmasını engellemiştir. Ancak bu farklılıklara rağmen elde edilen bilgiler, ortak bir görüş çerçevesinde aktarılmaya gayret edilmiştir.

Bu çalışmanın konusunu belirleyen ve bu süreçte yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Turhan KAÇAR'a üzerimdeki emeğinin karşılığı olmayacağını bilerek teşekkür ederim. Her zaman sabırla beni dinleyen ve destekleyen hocamın öğrencisi olmaktan daima gurur ve mutluluk duyacağım.

Doktora programına başladığım dönemden itibaren değerli görüşleriyle ve katkılarıyla yol gösteren Prof. Dr. Casim AVCI'ya müteşekkirim. İslâm tarihiyle ilgili

bilgi birikimi ve değerlendirmeleriyle henüz yolun başında bazı eksiklerimden kurtulmamı sağladı. Bunun için kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Araştırmamın başladığı andan itibaren yönlendirmeleri, öneri ve katkılarıyla yol gösteren ve ayrıca Süryanice derslerini takip etmeme izin veren Dr. Öğr. Üyesi Kutlu AKALIN'a, çalışmaya değerleri görüşleriyle katkıda bulunan Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU'na, Doç. Dr. Muhammet Zahit ATÇIL ve Doç. Dr. Ertuğrul ÖKTEN'e teşekkürü bir borç bilirim.

Erasmus Programı ile Almanya'da Bonn Üniversitesi'ne gitmeme vesile olan ve bu süreçte yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Oğuz YARLIGAŞ'a çok teşekkür ederim. Bonn Üniversitesi'nde bulunduğum süreçte İslâm tarihi alanında bana yeni bir tecrübe sağlayan, çalışmamı büyük bir sabırla dinleyip kıymetli görüşlerini ve tavsiyelerini benimle paylaşan değerli Prof. Dr. Paula MANSTETTEN'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Kısa bir süre de olsa öğrencisi olduğum için çok mutluyum.

Bu çalışmanın hazırlanma aşamasında maddi yükünü göğüslememi kolaylaştıran bursiyeri olduğum Türk Tarih Kurumu'na (TTK) çok teşekkür ederim. Ayrıca sağladıkları çalışma ortamı ve kaynaklara ulaşma konusunda yardımlarından dolayı Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve çalışanlarına da teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak ve en önemlisi, sadece bu zorlu süreçte değil her daim yanımda olan, hayatımı her anlamda güzelleştiren sevgili arkadaşlarım Havva TURAN'a, Fatma BEKTAŞ'a ve Sevgi BARIT'a çok teşekkür ederim. Kendi zamanımı çoğaltmak adına onlara ayırdığım zamandan kısıtığım, koşulsuz sevgileriyle her daim yanımda olan aileme, gösterdikleri sabır ve anlayış için ne kadar teşekkür etsem azdır. Onlara her daim minnettarım.

Sevgi BADUR

Mayıs 2024, İstanbul

ÖZET

BİZANS VE SÂSÂNÎLER ARASINDA GASSÂNÎLER (MS 200-636)

BADUR, Sevgi

Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Prof. Dr. Turhan KAÇAR

Gassânîlerin tarihini, Geç Antik Çağ'da Bizans ve Sâsânîler ile arasındaki ilişkilerine odaklanarak inceleyen bu çalışmanın temel gayesi; Gassânîlerin her iki imparatorluğa yaklaşımı, Hristiyanlığı benimsemeleri ve izledikleri siyaset hakkında geniş bir perspektiften hareketle, temel ve çağdaş kaynakların neler söylediği ve bunlardan çıkarabileceğimiz sonuçlarla ilgilenmektir.

Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Yemen'den göç ederek Suriye'ye yerleşen Gassânîler, 6. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun tabîyeti altına girmişlerdir. Bizans ve Sâsânîler arasında tampon bir devlet olarak görev üstlenmişlerdir. Buna göre Bizanslıların Arap müttefiki olarak doğu sınırlarını, Sâsânîler ve bedevî Arapların saldırılarına karşı korumuşlardır. Bütün bu hizmetlerinden dolayı Gassânîlerin hükümdarı Hâris b. Cebele (MS 528-569) Bizans imparatoru Iustinianus (MS 527-565) tarafından 529 yılında Konstantinopolis'e davet edilmiştir. Hâris'e büyük bir törenle imparator tarafından "phylarkhos" ünvanı verilmiştir. Esasen Iustinianus'un ona gösterdiği bu ilginin nedeni, İran'dan gelen tehditlere karşı alınan bir tedbirdir. Çünkü doğu sınırı, Sâsânî imparatoru I. Hüsrev Anuşirvân'ın (MS 531-579) tahta geçmesiyle yeniden tehlike altına girmişti. Nitekim Sâsânîler, Bizans'ın doğudaki topraklarına saldırmak için Irak'taki Arap müttefiki Lahmîlerle ittifak kurmuşlardı. Bu sırada Gassânîler ve Lahmîler arasında *strata Diocletiana* olarak isimlendirdikleri Suriye'nin sınır bölgesindeki meralar nedeniyle anlaşmazlık başlamıştı. Böylece Bizanslılar tarafından himaye edilen Gassânîler, hem Sâsânîler hem de Lahmîlerle mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Suriye bölgesinde zamanla hâkimiyetini güçlendiren Gassânîler, ayrıca çöldeki göçebe Arapların saldırılarına karşı bölgedeki ticaret kervanlarının da güvenliğini sağlamışlardır.

Geç Antik Çağ'da Bizans'ın en güçlü müttefiki Gassânîler olmuştu. Bizans kültürünün etkisiyle Suriye'de şehirler kurmuş, Arap ve Bizans medeniyetinin izlerini taşıyan kiliseler, manastırlar, saraylar, su kemerleri ve tiyatrolar inşa etmişlerdir. Bu nedenle 563 yılında Konstantinopolis'i ziyaret eden Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele, imparator Iustinianus tarafından ihtişamlı törenle karşılanmıştı. Bu ziyaretin en önemli sonucu Hâris'in, miafizit piskopos Yakub el-Berdâî'nin Urfa'ya dinî lider olarak atanmasını sağlamış olmasıdır. Zira Gassânîler miafizit Hristiyanlardı. Böylece Kadıköy itikadı yanlısı diofizit olan Iustinianus'a rağmen miafizit Suriye kilisesinin yeniden canlanmasına yardımcı olmuşlardı. Ancak Bizans'ın Kadıköy karşıtlarına olan güvensizliği halefleri olan Münzir ve Nu'man'ın devrilmesiyle sonuçlanmıştır. Bundan sonra Gassânîleri oluşturan Arap kabileleri kendi liderlerini seçerek ayrı birer siyâsî yapı oluşturmuşlardır. Dolayısıyla Gassânîler artık dağılmaya başlamıştı.

Anahtar Kelimeler: Gassânîler, Bizans İmparatorluğu, Sâsânî İmparatorluğu, Lahmîler, Hâris b. Cebele, Iustinianus, Miafizit.

ABSTRACT

GHASSĀNIDS BETWEEN BYZANTIUM AND SASSANIDS (AD 200-636)

BADUR, Sevgi

PhD Thesis, Department of History

Prof. Dr. Turhan KAÇAR

This study explores the history of the Ghassānids during Late Antiquity, particularly their interactions with the Byzantines and Sassanids. Through a comprehensive analysis of primary and contemporary sources, the research examines the Ghassānids' approach to both empires, their adoption of Christianity, and their broader political strategies. It also seeks to draw conclusions from these sources.

Following the collapse of the Ma'rib Dam, the Ghassānids migrated from Yemen and settled in Syria. By the 6th century, they became a client state of the Byzantine Empire. They served as a buffer state between the Byzantines and the Sassanids. In this capacity, they protected the eastern borders of the Byzantines as their Arab allies from the attacks of the Sassanids and Bedouin Arabs. In recognition of these services, the Ghassānid ruler Hārith ibn Jabala (AD 528-569) was invited to Constantinople by the Byzantine emperor Justinian (AD 527-565) in AD 529. Hārith was awarded the title of “phylarchos”, by the emperor with a grand ceremony. Justinian's strategic interest in the Ghassānids stemmed from the growing threat posed by the Iran in the east. The accession of Khusro I Anushirvan (AD 531-579) to the Sassanian throne reignited hostilities on the eastern Byzantine border. The Sassanids had formed an alliance with the Lakhmids, an Arab tribe in Iraq, to attack Byzantine territory in the east. At the same time, the Ghassānids and the Lakhmids were embroiled in a dispute over grazing lands in the Syrian border region known as the *strata Diocletiana*. As a result, the Ghassānids, who were under Byzantine patronage, found themselves fighting both the Sassanids and the Lakhmids. Over time, they consolidated their dominance in Syria and ensured the safety of trade routes from nomadic Arab attacks in the desert.

The Ghassānids emerged as Byzantium's most steadfast ally during the Late Antique. They established numerous cities across Syria, deeply influenced by

Byzantine culture, constructing magnificent structures that blended Arab and Byzantine architectural styles, including churches, monasteries, palaces, aqueducts, and theaters. Therefore, in AD 563, the Ghassānid ruler Hārith ibn Jabala paid a visit to Constantinople, where emperor Justinian warmly received him in a grand ceremony. This momentous visit yielded a significant outcome: Hārith successfully secured the appointment of the miaphysite bishop Jacob Baradaeus as the religious leader of Edessa. The Ghassānids themselves were staunch adherents of the miaphysite faith of Christianity. Consequently, despite emperor Justinian's personal alignment with the diophysite doctrine espoused by the Chalcedonian faith, the Ghassānids played a pivotal role in revitalizing the miaphysite Syrian church. However, Byzantium's lingering distrust of Chalcedonian opponents ultimately led to the overthrowing of Hārith's successors, Mundhir and Nu'mān. Subsequently, the Arab tribes that comprised the Ghassānid confederation fragmented as they elected their own leaders, marking the beginning of the Ghassānids decline.

Keywords: Ghassānids, Byzantine Empire, Sasanian Empire, Lakhmids, Hārith ibn Jabala, Justinian, Miaphysite.

Sare BADUR'a

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	ii
KISALTMALAR LİSTESİ	v
I. Antik Çağ Metinlerine İlişkin Kısaltmalar Listesi	v
II. Yayınlarla İlişkin Kısaltmalar Listesi	vii
III. Teknik Terimlere İlişkin Kısaltmalar Listesi	viii
GİRİŞ	1
1. Latince ve Yunanca Kaynaklar	2
2. Süryanice ve Ermenice Kaynaklar	3
3. Arapça Kaynaklar	5
4. Modern Literatür	6
BİRİNCİ BÖLÜM	12
1. COĞRAFÎ VE TARİHÎ ARKA PLAN	12
1.1. Gassânîlerin Tarihî Coğrafyası	12
1.1.1. Gassânîlerin Coğrafi Sınırları	21
1.1.2. Gassânîlerin Menşei	27
1.1.3. Arim Olayı ve Gassânîlerin Güneyden Kuzeye Göç Etmesi	33
1.2. Gassânî Devleti'nin Kuruluşu	36
1.2.1. Gassânî Hükümdarları	42

İKİNCİ BÖLÜM	50
2. GASSÂNÎLERİN SİYASÎ İLİŞKİLERİ	50
2.1. Bizans İmparatorluğu ile İlişkiler	50
2.1.1. Iustinianus'un Sâsânîlerle Mücadelesi ve Gassânîler	51
2.1.2. Gassânî kralı Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis Ziyareti	54
2.1.3. Bizans-Gassânî Mücadelesi ve Sonuçları	58
2.2. Sâsânî İmparatorluğu ile İlişkiler	66
2.2.1. Sâsânîlerin Gassânîler Üzerine Düzenlendiği Seferler	68
2.2.2. Thannuris Savaşı	71
2.2.3. Gassânî-Lahmî Mücadelesi ve Ebedî Barışın İhlali	73
2.3. Lahmîler ile İlişkiler	82
2.3.1. Lahmî-Sâsânî İttifakı	84
2.3.2. Lahmîlerin Dağılışı	89
2.4. Gassânîlerin Müslümanlarla İlişkilerinde Bizans-Gassânî İttifakının Önemi	91
2.4.1. Mûte Savaşı	94
2.4.2. Tebük Gazvesi	96
2.4.3. Yermük Savaşı	99
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	105
3. DİN VE MİMARÎ ALANINDA BİZANS'IN GASSÂNÎLERE ETKİSİ	105
3.1. Gassânîlerin Hristiyanlaşması	105
3.2. Süryani Miafizitliğinin Gelişimi	110
3.3. Gassânî Mimarisi	114

3.3.1. Rusâfe (Sergiopolis)	115
3.3.2. Kasrû'l-hayri'l-garbî	118
3.3.3. Câbiye	120
3.3.4. Cillik	121
3.3.5. Busrâ	121
3.3.6. Nîtl ve Tel el-Umayrî	123
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	125
4. GASSÂNÎLERDE TİCARET	125
4.1. Ticaret Yolları	125
4.1.1. Mezopotamya Yolu	126
4.1.2. Arabistan Yolu	130
4.1.3. Sirhan Vadisi Yolu	132
4.1.4. Kızıldeniz Yolu	134
4.2. Pazarlar	137
SONUÇ	142
KAYNAKÇA	146
EKLER	164

KISALTMALAR LİSTESİ

I. Antik Çağ Metinlerine İlişkin Kısaltmalar Listesi

- Amm. Marc. (= Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*)
Ammianus Marcellinus, (Çev. Samet Özgüler), İstanbul:
Historia Kitap, 2019.
- Ion. Eph. Eccl. Hist. (= Ioannes Ephesus, *Historia Ekklesiastike*) The Third
Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus,
(Trans. R. P. Smith), Oxford: Oxford University Press, 1860.
- Ion. Mal. (= Ioannes Malalas, *Chronographia*) The Chronicle of
John Malalas, (Eds. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott),
Melbourne: University of Melbourne, 1986.
- Men. (= Menandros Protector, *Historiae*) The History of
Menander the Guardsman, (Trans. Roger C. Blockley),
Liverpool: Francis Cairns, 1995.
- Procop. (= Procopius)
- Aed (= De Aedificiis) On Buildings, (Trans. Henry B.
Dewing, Glanville Downey), Loeb Classical Library,
Cambridge, MA: Harvard University Press, 1954.
- Bell. (= De Bellis) History of the Wars: Books 1-2 (The
Persian Wars), (Trans. H. B. Dewing), Loeb Classical Library,
Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.
- Mich. Syr. Chron. (= Michael Syrus, *Chronicle*) The Syriac Chronicle of
Michael Rabo (The Great), (Trans. Matti Moosas), Teaneck:
Beth Antioch Press, 2014.
- Nikeph. Short Hist. (= Breviarium) Short History, (Trans. Cyril Mango),
Washington: Dumbarton Oaks, 1990.

- Ruf. HE. (= *Historia Ecclesiastica*) History of the Church, (Trans. Philip R. Amidon), Washington: The Catholic University of America Press, 2016.
- Strab. Geograph. (= *Geographika*) The Geographia of Strabo, Books 15-16, (Trans. Horace Leonard Jones), Loeb Classical Library, London-New York: William Heinemann Ltd., 1930.
- Theoph. Sim. (= *Theophylacti Simocattae, Historiae*) The History of Theophylacti Simocattae, (Trans. Michael Whitby and Mary Whitby), Oxford: Clarendon Press, 1986.
- Theoph. (= *Theophanes, Khronographia*) The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813, (Trans. C. Mango, R. Scott), Oxford: Oxford University Press, 1999.
- Yeshu (= *Pseudo-Ioshua, Chronicle*) The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite, (Trans. Frank R. Trombley, John W. Watt), Liverpool: Liverpool University Press, 2000.
- Zach. HE (= *Zacharias Rhetor, Historia Ecclesiastica*) The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene, (Trans. Frederick J. Hamilton, Ernest W. Brooks), London: Methuen & Co., 1899.

II. Yayınlarla İlişkin Kısaltmalar Listesi

Acta Euroasiatica	Studies on the Eurasian Nomadic Societies and Their Relations with the Outside World
AÜ	Ankara Üniversitesi
BAFOC	Irfan Shahid, Byzantium and the Arabs in the Fourth Century
BAR	British Archaeological Reports, Oxford.
BASIC	Irfan Shahid, Byzantium and the Arabs in the Sixth Century
BASOR	American Schools of Oriental Research
CollAn	Colloquium Anatolicum
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EI	The Encyclopaedia of Islam
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İSAR	İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
JEEIR	Journal of Emerging Economies and Islamic Research
JRA	Journal of Roman Archeology
KURAMER	Kur'an Araştırmaları Merkezi
MÜ	Marmara Üniversitesi
TTK	Türk Tarih Kurumu

III. Teknik Terimlere İlişkin Kısaltmalar Listesi

b.	(= İbn, bin)
bkz.	(= Bakınız)
bs.	(= Baskı, basım)
c.	(= Cilt)
çev.	(= Çeviren)
Ed.	(= Editor, editör)
Eds.	(= Editors)
haz.	(= Hazırlayan)
Hz.	(= Hazreti)
MÖ	(= Milattan önce)
MS	(= Milattan sonra)
nşr.	(= Neşreden)
S.	(= Sayı)
s.	(= Sayfa)
t.y.	(= Tarihi yok)
thk.	(= Tahkik eden)
trans.	(= Translation)
Vol.	(= Volume)
yy.	(= Yüzyıl)

GİRİŞ

Antik dünya tarihinde Romalıların ve Yunanların “Arabistan” olarak adlandırdıkları Arap Yarımadası’ndan modern Suriye, Ürdün ve Irak’ın güney kesimlerine kadar uzanan coğrafyada yaşayan Arapların tarihi, uzun bir süre Akdeniz dünyasındaki diğer imparatorlukların gerisinde kaldı. Çünkü Roma ve Yunan tarih yazımında Araplara yönelik varsayılan tutum genellikle olumlu değildi. Arabistan’dan gelen bedevîlerin saldırıları ve elbette Romalı olmadıkları için barbar oldukları yönündeki genel görüş nedeniyle zarar görmüştü. Ancak MS 5. yüzyılın sonuna doğru Yemen menşeli Gassânîlerin, Bizanslıların müttefiki olarak Hristiyanlığı kabul etmesiyle beraber özellikle kilise tarihçileri, barbar olarak adlandırdıkları Arapların Hristiyan olmalarıyla yakından ilgilendiler. Gassânîlerin kurulduğu coğrafya olan Suriye, Geç Antik Çağ’da Bizans ve Sâsânîler gibi büyük güçlerin çatışma alanı olması nedeniyle kurulduğu dönemden itibaren İslâm ve Bizans tarihçilerinin de dikkatini çekmiştir.

MS 3. yüzyılın sonuna doğru Palmyra Krallığı’nın etkisini kaybetmesinden sonra Kuzey Arabistan’da iki devlet kurulmuştu. Bunlardan birisi Yemen’deki Me’rib Seddi’nin yıkılmasından sonra göç eden Gassânîler, diğeri ise Lahmîler idi. Gassânîler Bizans İmparatorluğu’nun müttefiki olarak Suriye’de, Lahmîler ise Sâsânîlerin müttefiki olarak Irak’ta İslâmiyet’in doğuşu yıllarına kadar hüküm sürmüşlerdir. Gassânîler, Suriye ve Kızıldeniz arasında uzanan ticaret yoluna yerleşerek bölgenin en güçlü Arap *foederatisi* olmuşlardı. Burada tampon bir bölge olarak Bizans İmparatorluğu’nun doğu sınırlarını Sâsânîlere ve Arap müttefikleri Lahmîlere karşı korumuşlardır. Nitekim 6. yüzyıldan itibaren Bizans, doğu sınırlarının savunma sorumluluğunu Arap müttefiklerine bırakmıştı. Böylece Gassânîler, yaklaşık dört asır boyunca Bizans ve Sâsânîler arasında çıkar ilişkisi içerisinde hareket ederek Yakın Doğu’da önemli bir güç olmuşlardı. Ancak İslâmiyet’in doğuşuyla birlikte bu kez Müslüman Araplar yeni bir güç olarak ortaya çıkmışlardı. İslâm orduları hızla ilerleyerek Bizans İmparatorluğu ile onların yanında savaşan müttefikleri Gassânîlerin Suriye’deki hâkimiyetine tamamen son vermişlerdir.

Müslüman Arapların, Ortadoğu ve Kuzey Afrika’yı fethetmesi ve ardından İslâm devletlerinin kurulmasıyla birlikte Arapların tarihi ve edebî kültürü, tarihçilerin

zihnini meşgul etmiştir. Buna karşılık İslâm öncesi Arap tarihi bazen göz ardı edilmiştir. Ancak 2003'te Irak'ın işgali, Arap Baharı, Suriye ile Yemen'deki savaşlar ve bölgedeki sözde İslâm örgütlerinin (İŞİD) Arap dünyasında Palmyra antik kenti gibi kültürel mirası ortadan kaldırmaya yönelik eylemlerinden sonra İslâm öncesi Arap tarihi ile ilgili çalışmalar önem kazanmaya başladı. Bununla birlikte İslâm öncesi Arap tarihi, İslâmiyet'in doğuşunu ve yayılışını daha iyi anlayabilmek için de önemliydi. Çünkü Arapların hemen hepsinin barbar, okuma yazma bilmeyen, bilgisizlik ve sadece göçebe olarak yaşayan insanlar şeklinde bilinmesi gibi yanlış bir algı da vardı. Bunun temel sebeplerinden biri, Arap yarımadasında kurulan birçok devletin varlığının bilinmemesidir. Bu nedenle bölgede siyasî olarak varlığını devam ettiren Arap devletlerinin tarihini bilmek bütün yanlış algıların ortadan kaldırılmasına yardımcı olacaktır. İslâm öncesi Arap tarihini bilmek aynı zamanda Bizanslıların Araplarla ilişkilerini anlamak bakımından da önemlidir. Ancak çalışma bu geniş tarihin içinde yalnızca Geç Antik Çağ'da Bizans ve Sâsânîler arasında Gassânîlerin tarihiyle ilgilenmektedir.

1. Latince ve Yunanca Kaynaklar

Bizans ve Yunan kaynakları, bazı kronolojik yanlışlıklara rağmen İslâm tarihi kaynaklarında, Bizans İmparatorluğu'nun Araplarla olan ilişkileri hakkında eksik bıraktığı boşlukları tamamlamaları bakımından önemlidirler. Gassânîlerle ilgili bilgilerin de yer aldığı bu kaynaklar arasında hagiografiler (azizlerin ve şehitlerin hayatları), din ve kilise tarihleri, "klasikleşmiş" tarihler ve coğrafi metinler bulunmaktadır. Bunlar arasında siyasî tarihin yanı sıra Arapların gelenekleri ve günlük yaşamlarını da konu alan Ammianus Marcellinus'un (MS 4. yüzyıl) *Res Gestae (Roma Tarihi)* adlı ünlü eseridir. Aynı zamanda Geç Roma İmparatorluğu dönemi için başvuru en önemli kaynaklardan biridir. Çünkü Roma ordusunda muhafız subayı olarak görev yapan Ammianus Marcellinus, imparator Iulianus'un (MS 361-363) İran seferlerine şahsen katılarak kişisel gözlemlerini doğrudan çalışmasına aktarmıştır. Gassânîlerin siyasî tarihi hakkında istifade edilen en önemli klasik metinler ise Procopius (ö. 565) tarafından kaleme alınmıştır. Bizans imparatoru Iustinianus ve imparatoriçe Theodora'nın hayatlarını ve dönemin siyasî olaylarını çoğunlukla eleştirerek anlattığı *Anecdota (Gizli Tarih)*, kitabın tamamı büyük ölçüde siyasî

tarihten oluşmakla birlikte Gassânîlerin coğrafyası başta olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerindeki imparator Iustinianus'un yapmış olduğu imar faaliyetlerini, şehirleri ve halklarını ele aldığı *De Aedificiis (Yapılar)* ve Geç Antik Çağ'da savaş üzerine kaleme alınmış en büyük eserlerden biri olan *De Bellis (Savaşlar Tarihi)*'dir. Procopius, Bizans-İran savaşları üzerinden 6. yüzyıldaki Bizans'ın Arap müttefikleri Gassânîleri, özellikle Iustinianus'tan her zaman destek alan Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele'yi ele almaktadır. Aynı zamanda İran Araplarını ve hükümdarlarını da bazı ayrıntılarıyla anlatmıştır. Procopius'un çağdaşı olan Bizanslı tarihçi Menandros Protector (MS 6. yüzyıl) *Historiae (Tarih)* eserinde, Bizanslılar ve Sâsânîler arasındaki diplomatik ve askerî ilişkilerinde, Arapların iki imparatorluk arasındaki ilişkilerini ve değişen konumlarını detaylı bir şekilde kaydetmektedir. Geç Antik Çağ'ın son klasik tarihçisi olarak kabul edilen Theophylacti Simocattae (7. yüzyıl başları) *Historiae (Tarih)* eserinde, Menandros Protector'un anlatımının sona erdiği dönemden itibaren imparatorluk tarihini anlatmaya devam etmiştir. Karmaşık ve ağdalı bir anlatıma sahip olan Theophylacti Simocattae, Heraclius'un yeniden ittifak yapılan Gassânîlerin ve diğer Arap kabilelerin desteğiyle Sâsânîlere karşı verdiği büyük mücadele dönemini ele almıştır. Yine Theophanes'in (ö. 828) Bizans'ın tarihi ve Arap hanedanlarıyla olan ilişkilerinin yanı sıra Müslüman Arapların fetihlerine de geniş yer verdiği *Khronographia (Kronikler)* zamanımıza ulaşan en eski kronik örneklerinden biri olan Ioannes Malalas'ın (ö. 578) *Chronographia (Kronikler)* ve Patrik Nikephoros'un (9. yüzyıl) *Breviarium (Kısa Tarih)* kroniklerinde, Gassânîlerin özellikle müttefiki oldukları Bizans ve İslâm ile olan siyasî ilişkilerini kaydederler. Bununla birlikte bu kroniklerde, bazı yanlış bilgiler ile hükümdarların hâkimiyet yıllarıyla ilgili birtakım kronolojik hatalar bulunmaktadır. En önemli coğrafya kaynağı olarak Strabon'un (MÖ 64) ünlü *Geographika*'sından istifade edilmiştir. Strabon, Yunan tarihçi Diodorus Siculus ile birlikte, Helenistik yazarlardan topladığı Arabistan hakkında çok sayıda bilgi aktarmıştır. Aynı zamanda Gassânîlerin hâkimiyet bölgesi Suriye ile ilgili detaylı bilgiler de bulunmaktadır.

2. Süryanice ve Ermenice Kaynaklar

Bizans İmparatorluğu'nun etkisiyle Hristiyanlığı benimseyen Gassânîler, miafizit inancın Suriye'deki koruyucuları olmuşlardı. Miafizit inancın sadık taraftarı

Gassânîlerin hükümdarı Hâris b. Cebele, Konstantinopolis'e gerçekleştirdiği ziyareti sırasında imparator Iustinianus'tan Suriye'deki miafizitlere din adamı tayin edilmesini istemiştir. Bunun üzerine imparator, Süryani piskopos Yakub el-Berdaî'yi Urfa'ya ve arkadaşı Teodoros'u Busrâ'ya tayin etmiştir. Bu sayede Süryani miafizitliği, Suriye Arapları arasında yayılmıştır. Bu yüzden Süryani kroniklerinde, Hristiyan Gassânîler hakkında bilgilere sıkça rastlamak mümkündür. Süryani kroniklerin en başında Ephesuslu Ioannes'in (ö. 588?) kendi döneminde Süryanice konuşulan çevrede miafizit inancına dair farklı bir bakış açısıyla yazdığı *Kilise Tarihi* gelmektedir. İmparatorluk kilisesiyle rekabet halinde miafizit bir piskopos olan Ephesuslu Ioannes, görüşleri nedeniyle Bizans imparatoru II. Iustinus (MS 565-574) tarafından hapsedildi. Ancak daha sonra serbest bırakıldı. Gassânî hükümdarı Münzir b. Hâris'in liderlik ettiği Suriye'deki miafizitlerin müzakerelerine katıldı. Bu nedenle Münzir ve babası Hâris b. Cebele'nin dinî faaliyetleri hakkında *Kilise Tarihi*'nde önemli bilgiler vermiştir. *Doğulu Azizlerin Hayatları* adlı hagiografik eserinde ise Süryani kilisesini kuran Yakub el-Berdaî'nin faaliyetlerini aktarmıştır. Gassânîleri ayrıntılı olarak ele alan az sayıdaki müelliflerden birisi olduğu için eserleri önemli Süryani kaynakları arasında yer almaktadır. Yine *Pseudo-Zachariah Kroniği* (MS 6. yüzyıl) ve *Pseudo-Yeshu (Ioshua) Kroniği* (6. yüzyıl başları) Gassânîlerin Hristiyanlığı ve Bizans ile Sâsânîler arasındaki siyasî ilişkileri hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Kuşkusuz günümüze ulaşan en kapsamlı Süryani kaynağı ise *Süryani Patrik Michael Kroniği*'dir. Patrik Michael'in, dünyanın yaratılışından MS 1194 yılına kadar olan dönemi kapsayan eseri, kilise tarihi ve genel tarih olarak ele alınmıştır. İslâmiyet'in doğuşundan Haçlı Seferleri'ne kadar uzanan dönem hakkında birincil kaynaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Arapça beş nüshası bulunan kronikte, Gassânîlere de değinmektedir.¹

Siyasî ve askerî bir güç olarak tarih sahnesine çıkmalarından itibaren Müslümanlar hızla Arabistan Yarımadası'nın ötesine yayılmışlardır. Bunun sonucunda birçok kadim millet onların egemenliği altına girdi. Bunlardan biri de Bizans'ın Müslümanlara bırakmak zorunda kaldığı topraklarda yaşayan Ermenilerdi. Dolayısıyla Arap hâkimiyetine girdiklerinde tarih yazıcılığında önemli adımlar atmışlar ve erken

¹ Süryani tarih yazıcılığı için bkz. Sebastian Brock, "Syriac Historical Writing: A Survey of the Main Sources", *Journal of the Iraq Academy*, Vol. V (1979).

İslâm tarihi üzerine eserler ortaya koymuşlardır. Erken İslâm fetihleri için ilk kaynak piskopos Sebeos'un *Tarih*'idir. Sebeos (7. yüzyıl) Ermeni tarihçileri arasında Ermenistan'daki İslâm fetihlerinden bahseden tek tarihçidir.

3. Arapça Kaynaklar

Hız. Peygamber döneminden başlayıp gelişen Müslümanlardaki ilim geleneğinin önemli bir birikimi olan İslâm tarihi kaynaklarının en başında Kur'an-ı Kerîm ve hadisler gelmektedir. Bunlardan sonra Hız. Âdem'in yaratılışından başlayıp müellifin eserini yazdığı döneme kadar meydana gelen olayları kronolojik bir şekilde anlattığı genel İslâm tarihi kaynakları bulunmaktadır. Bu kaynaklar, Araplar arasında sonrakinin öncekinden aktarımda bulunması şeklindeki rivayetlere dayanmaktadır. İslâm tarihi kaynakları genellikle Abbâsîler dönemindeki Müslüman tarihçiler tarafından son şeklini alan rivayetlere dayanılarak yazılmıştır. Bu nedenle kaynakların yorumlanması ve güvenilirliği konusunda bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. İslâm öncesi dönemin temel kaynakları olarak câhiliye şiirleri de vardır. Ancak bunlar çok fazla tarihî bilgi sağlamamaktadır. Gassânîlerin siyasî tarihinde meydana gelmiş birçok önemli olay genel İslâm tarihi kitaplarında bulunmaktadır. Bunların başında erken İslâm dönemine ait rivayetlerle birlikte anekdotların da yer aldığı İbn Habîb'in (ö. 860) *Kitabü'l-Muhabber*, İslâm öncesi ve sonrası tarihin yanı sıra Arap kültürünün bir özetini de verdiği İbn Kuteybe'nin (ö. 889) *el-Ma'ârif*, çoğunlukla İran tarihi ile İslâm öncesi kurulan Arap hanedanlarını anlatan Dineverî'nin (ö. 895) *el-Ahbârü't-Tivâl*, İslâm tarih yazıcılığının ilk örneklerinden biri olarak kabul edilen ve İslâm öncesi Arapların sosyal hayatı hakkında önemli bilgiler veren Ya'kubî'nin (ö. 905?) *Târîhü'l-Yâ'kûbî*, günümüze ulaşmamış birçok eserden aldığı rivayetler dolayısıyla büyük değeri bulunan çalışmasında İslâm öncesi ve sonrası kurulan Arap devletlerine geniş yer veren Taberî'nin (ö. 923) *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, hemen her ilim hakkında bütün hususların yer aldığını söylediği Mes'udî'nin (ö. 956) *Mürûcü'z-zehab*, İslâm öncesinde kurulan Arap hanedanlarının, İslâm tarihinin ve özellikle İran tarihinin ayrıntılı bir şekilde aktarıldığı Hamza el-İsfahânî'nin (ö. 971) *Târîhu Sini Müluki'l-arz ve'l-Enbiya*, genel tarih mahiyetindeki eserinde İslâm tarihine geniş yer veren İbnü'l Esîr'in (ö. 1233) *el-Kâmil fi't-târîh* ve Ebü'l-Fidâ'nın (ö. 1331) Gassânî hükümdarları hakkında detaylı bilgiler vermiş olduğu *el-Muhtasar fi târihi'l-beşer*

eseridir. Bu eserlerden özellikle Gassânîlerin göçü ve kuruluşunun yanı sıra Bizans, Sâsânîler ve onların Arap müttefikleriyle olan siyasî münasebetleri konusunda istifade edilmiştir. İbn Haldûn (ö. 1406) kapsamlı bir dünya tarihine giriş olarak yazdığı meşhur *Mukaddime*'sinde, dünya tarihini göçebe (bedevî) ve yerleşik halklar (hadarî) arasında sürekli bir güç mücadelesi olarak görmektedir. Buna göre eserinde, Gassânîlerle diğer Arapların yaşamları ve nesepleri hakkında farklı değerlendirmeleri bulunmaktadır.

Gassânîlerin Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Müslümanlarla olan ilişkilerini aktaran eserlerin başında ise gazve ve seriyyelerin çok geniş biçimde anlatıldığı ve aynı zamanda müellifin günümüze kadar tam olarak ulaşan tek eseri olan Vâkıdî'nin (ö. 823) *Kitâbu'l-Megâzî* ve Hz. Peygamber'in hayatına dair tamamı günümüze ulaşmış en eski kitap olan İbn Hişâm'ın (ö. 833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye (Sîret-i İbn-i Hişam)* adlı eserleridir. Gassânî hükümdarlarının nesepleri ve Arap kabileleriyle bağlantıları hakkında ensâb ve tabakat esasına göre İslâm tarihine dair yazdığı Belâzürî'nin (ö. 893) *Ensâbü'l-Eşrâf* ve Asmaî'nin (ö. 831) *Târîhü'l-Arab kable'l-İslâm* adlı eserleri başlıca kullandığımız kaynaklar olmuştur. Son olarak Gassânîlerin coğrafyası ve şehirleri hakkında önemli bilgiler aktaran eserlerin başında tarih, coğrafya, edebiyat ve biyografi kaynaklarından aldığı bilgileri, maddeler şeklinde sıralayan Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 1229) *Mu'cemü'l-büldân* adlı geniş coğrafya sözlüğüdür.²

4. Modern Literatür

Bizans ve Sâsânî imparatorluklarına karşı yeni bir rakip olarak ortaya çıkan Müslüman Arapların 638 yılında Kudüs'ü fethetmeleri, Akdeniz dünyasındaki Arapların tarihini büyük ölçüde değiştirmişti. Dolayısıyla bu dönemin İslâm ve Arap tarihini konu edinen eserler kaleme alınmıştır. Çoğunlukla Müslüman Araplara ait olan bu dönemin temel kaynaklarında, bazen kendi dönemlerinden önceki imparatorlukların veya hükümdarların tarihlerini yüceltmek arzusu gibi problemlere sahip olabiliyorlar. Dolayısıyla bu kaynakların yol açabileceği çarpıtmalardan kaçınmak için farklı kaynakların perspektifinden yararlanmak gerekmektedir. Nitekim

² İslâm tarih yazıcılığı ve kaynakları hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İSAR Yayınları, 1998); Şemsettin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihleri* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1991).

bu problemlerin farkında olduğu anlaşılan Alman oryantalist Theodor Nöldeke (ö. 1930) başta Gassânîler olmak üzere çeşitli Arap kabileleri hakkında yazılan İslâm kaynaklarındaki malzemeyi titiz bir şekilde kullanan araştırmacıların başında gelmektedir. Bizans'ın en güçlü Arap müttefiki olarak Gassânîler hakkında ilk müstakil modern çalışma olan *Ümerâü Gassân'*ı yayınlamıştır. Bizans ve Yunan kaynaklarıyla Arapça şiirlere dayanarak ele alınan çalışması, Gassânî hükümdarlarının Bizans ve Sâsânîlerle ilişkilerinin yanı sıra yine Gassânî hükümdarlarının listesi için başvurulması gereken kaynaklardan birisidir. Bundan sonra Gassânîlerin tarihini çeşitli yönleriyle ele alan en kapsamlı modern çalışma hiç kuşkusuz İrfan Shahid'in *Byzantium and the Arabs* adlı Bizans'ın Arap hanedanları ile olan ilişkilerini yüzyıllara ayırarak incelediği eseri gelmektedir. İrfan Shahid, klasik kaynaklarla arkeolojik belgelere dayanarak hazırladığı çalışmasında Gassânîler hakkında yer alan bilgileri, detaylı bir şekilde aktarmıştır. Arap müttefiklerin rolünün imparatorluk için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaya çalışan Nöldeke'nin aksine Gassânîleri daha çok Bizans İmparatorluğu'nun *phylarch*ları olarak doğu sınırlarını, Sâsânîler ve Arap müttefiklerinden koruyan sadık Hıristiyan Araplar olarak ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Geç Antik Çağ'da Arap hanedanlarının, özellikle Bizans ve Sâsânî imparatorluklarıyla ilişkileri hakkında başvurulması gereken kayda değer çalışmalardan birisidir.³

İslâm öncesi Kuzey ve Güney Arabistan'da kurulan devletler hakkında bilgi sağlamak için kaynaklardaki malzemeyi başarılı bir şekilde kullanan eserlerin arasında Cevâd Ali'nin (ö. 1987) *el-Mufasssal*, Corci Zeydan'ın (ö. 1914) *el-Arab Kable'l-İslam* ve Corcî Zeydân'ın çalışmasından büyük ölçüde faydalanan Şemsettin Günaltay'ın (ö. 1961) *İslâm Öncesi Arap Tarihi* bulunmaktadır. Günaltay'ın çalışmasından özellikle Gassânî hükümdarlarının listesi için istifade edilmiştir. Cevâd Ali'nin çalışması ise İslâm öncesi Arap tarihi hakkında önemli bir boşluğu dolduran nadir eserlerin başında gelmektedir. Kitapta konunun işleyişinde bazen gereksiz bilgilerle esas konunun dışına çıkması, olayları biraz karmaşık hale getirmektedir. Ayrıca olaylarla bağlantısı olmayan konuları dipnot yerine metin içinde açıklaması konunun anlaşılmasını zor hale getirmektedir. Bunlara rağmen günümüze kadar Cevâd

³ Bizans tarihçisi Mark Whittow'un bu çalışmayla ilgili değerlendirmesi için ayrıca bkz. Mark Whittow, "Rome and the Jafnids: Writing the History of a 6th-c. Tribal Dynasty", *The Roman and Byzantine Near East*, Edit. J. Humphreys, JRA Suppl. 31 (Oxford, 1999), s. 207-224.

Ali'nin ortaya koyduğu çalışmadan daha ileri seviyede bir İslâm öncesi Arap tarihi yazılmamıştır. Yine buna benzer bir çalışma olan Zeydan'ın *el-Arab Kable'l-İslam*'ı, farklı dillerde yazılmış kaynaklara dayanan İslâm öncesi Arap tarihine dair müracaat eserlerindendir.

Arap tarihi ve kültürüyle ilgili birçok dillere çevrilen önemli araştırma eserlerine sahip oryantalist Philip Hitti'nin İslâm öncesi kurulan Gassânîler ve Lahmîler gibi Arap hanedanlarıyla ilgili önemli bilgilerin bulunduğu *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Geç Antik Çağ'da iki büyük gücün, Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasında Arabistan sakinlerinin kimliğini ve İslâmiyet'in doğuşundan sonra Müslüman Arapların gerçekleştirdiği fetihlerle birlikte İslâm dünyasının kuruluşunu en başından değerlendirerek inceleyen Robert Hoyland'ın *In God's Path* ile Arap şiirleri, yazıtlar ve arkeolojik kanıtlar gibi çeşitli kaynakları kullanarak güneydeki antik Sebe'den kuzeydeki çöllere ve vahalara kadar Arabistan'ın tarihini ve kültürünü incelediği *Arabia and the Arabs* çalışmalarından, Gassânîlerin siyasî tarihi ve Arapların yaşamları hakkında istifade edilmiştir. Bu çalışmaların ortak özelliği, Gassânîlerin yanı sıra İslâm öncesi Kuzey ve Güney Arabistan'da kurulan devletlerin diğer kaynaklarda çok fazla üstünde durulmayan kültürel ve iktisadî tarihleri hakkında konuların da yer almasıdır. Aynı zamanda Bizans ve Yunan kaynaklarının yanı sıra İslâm kaynaklarına da atıfta bulunmuşlardır.

Bütün bu çalışmaların yanı sıra son zamanlarda İslâm öncesi Arap tarihiyle ilgili önemli çalışmalar yapılmaktadır. Bunlardan birisi 6. yüzyılda Bizans İmparatorluğu ve Arap müttefikleri arasındaki ilişkilere odaklanarak Bizanslıların ilk zamanlarda barbar olarak gördükleri Araplara yaklaşımı, geniş bir perspektiften klasik ve çağdaş kaynakların Arap hanedanları özellikle Gassânîler ve Lahmîler hakkında söylediklerinden çıkardığı sonuçlarla ilgilenen Greg Fisher'ın başta *Between Empires: Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity* ile *Rome, Persia, and Arabia: Shaping the Middle East from Pompey to Muhammad* olmak üzere çalışmalarına sık sık başvurulmuştur. Arap müttefiklerin, konfederasyon olmaları sebebiyle yanıltıcı olmaması için günümüzde de artık daha yaygın kullanılan Gassânîler yerine “Cefnîler” ve Lahmîler yerine “Nasrîler” şeklinde krallığı oluşturan hanedanlara atıfta bulunmanın daha doğru olduğunu belirtmektedir. Daha sonra Gassânîlerin ve

Lahmîlerin vassalı oldukları imparatorlukların siyasî, kültürel ve dinî yaşamına bağlı olarak kendi krallıklarını nasıl oluşturduklarını bütün yönleriyle ele almaktadır. Yine modern bir çalışma olan Elizabeth Key Fowden'ın *The Barbarian Plain Saint Sergius Between Rome and Iran* çalışması, MS 6. yüzyılda Yunanca konuşan dünyada “Barbar Ovası” olarak bilinen Rusâfe'nin (Sergiopolis) Geç Antik Çağ'da Bizans, Sâsânîler ve bölgede yaşayan Arap müttefikleri için siyasî ve kültürel önemini ele almaktadır. Bu bağlamda Gassânîlerin ve diğer Hıristiyan Arapların saygı duyduğu Aziz Sergius için Rusâfe'de inşa edilen dinî yapılar ile Suriye ve Mezopotamya Arapları arasında gelişen Aziz Sergius kültü hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Geç Antik Çağ kavramını 1971 yılındaki *Geç Antikçağ Dünyası* adlı çalışmasıyla akademik bir disipline dönüştüren Peter Brown'ın kendisinden önceki eserlerde yer almayan Sâsânîler ve İslâm'ın ilk yüzyılını da Geç Antik Çağ'a dâhil etmesiyle bu dönem coğrafi olarak da genişlemiştir. MS 2. yüzyılın sonlarından 8. yüzyılın ortalarına kadar Akdeniz dünyasının sosyal, kültürel ve dinî tarihini incelediği eserinde Bizans'ın Arap hanedanları ve İslâm ile olan ilişkilerine de yer vermiştir.⁴ Bu eserin yanı sıra Geç Antik Çağ'a daha bütüncül bir şekilde yaklaşan Stephen Mitchell'in *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, bu dönemde Bizans-Sâsânî mücadelesi ve onların Arap müttefikleri Gassânîler ve Lahmîlerle ilişkileri hususunda sık sık faydalandığımız bir çalışma olmuştur.⁵ Geç Antik Çağ'da Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasındaki çatışmaları, Bizans'ın Mezopotamya ve Palmyra'ya nasıl yerleştiğini ve bu bölgelerdeki gücünü pekiştirme çabalarını anlatan Beate Dignas ve Engelbert Winter'ın birlikte ele aldıkları *Rome and Persia in Late Antiquity* adlı literatür derlemesi, ayrıca Geç Antik Çağ'daki Bizans-Sâsânî savaşlarında Gassânîlerin müttefikleri Bizans'a verdiği desteği ve özellikle *strata Diocletiana* olarak isimlendirilen yolda bulunan sınırları korumak amacıyla Lahmîlerle olan mücadelesini de aktarmaktadır. Özetle Bizans tarihçilerine ait bu çalışmalarda çoğunlukla Bizans ve Sâsânî imparatorluklarını ilgilendiren olaylar nedeniyle Gassânîlere ve diğer Arap kabilelerine değinilmiştir. Buna göre Bizans ve Yunan kroniklerine dayanarak Diocletianus'tan Heraclius'a kadar üç yüzyıllık zamanda Gassânîlerin sınır

⁴ Geç Antik Çağ'ın tanımı için bkz. Turhan Kaçar, “Geç Antikçağ Tartışmaları ve Bir Revizyon Önerisi Olarak “Birinci Bin Yıl”, *Cedrus: Akdeniz Uygarlıkları Araştırmaları Dergisi*, C. VI (2018), s. 519-534.

⁵ Ayrıca bkz. Ceren Pilevneli, Kitap Tanıtımı: “Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi* M.S. 284-641, çev. Turhan Kaçar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. VI/1 (2017), s. 97-101.

tahkimatları olan *limes*lerin savunmasından sorumlu Arap müttefikleri olarak konumlandırılır. Çünkü Gassânîler, *limes*leri koruma ve gözetleme görevini *limitanei* yani sınır birliklerinden devralmışlardı. Gassânîler sadece sınırları koruyan sadık bir müttefik değil Hıristiyanlığın miafizit inancının taraftarları ve koruyucuları idi.

Bu çalışmanın amaçları doğrultusunda çoğunlukla Yakın Doğu coğrafyası olan bugünkü Arabistan, Suriye, Filistin, Mezopotamya ve kısmen Ermenistan dâhil edilmiştir. Suriye’de bulunan Gassânîlerin Bizans’ın doğu sınırlarındaki konumunu, Kızıldeniz’den Dicle Nehri’ne kadar uzanan büyük Roma yolları ile bu yolların uzandığı bozkırdaki imparatorluğun yerleşik ve göçebe Arapların karşılıklı ilişkilerini Fergus Millar’ın *The Roman Near East* çalışması daha iyi anlamamıza yardımcı olmuştur. Fırat Nehri’den Palmyra’ya, Şam vahasından ve Havran’ın doğusuna kadar uzanan Bizans’ın *strata Diocletiana* olarak tanımlanan sınır bölgesine Gassânîlerin yerleşerek tampon bir bölge oluşturdukları aktarılmaktadır. Gassânîlerin coğrafyasından sonra mimarisi hakkında en önemli bir kaynak Warwick Ball’ın *Rome in the East: The Transformation of an Empire* olmuştur. Çalışma Roma İmparatorluğu’nun tarihinin, mimarisinin ve arkeolojisinin, doğu eyaletlerine nüfuz etmesinin genel bir incelemesidir. Yakın Doğu’nun büyük bir kısmı, Bizans ve Sâsânîler tarafından dolaylı olarak yönetilen müttefik krallıklardan oluşuyordu. Bunların başlıcaları Gassânî ve Lahmî konfederasyonlarıydı. Bizans dönemi, Arapların giderek güçlendiği bir dönemdi. Bizanslıların müttefiki olarak Hıristiyanlığı benimsedikten sonra Roma medeniyetinin tesiri altına giren Gassânîler, kendilerine özgü bir kültür ve mimarî geliştirmişlerdir. Warwick Ball çalışmasında, bunun Bizans ve İslâm medeniyeti üzerinde etkisiyle birlikte Gassânîleri siyasî ve kültürel tarihine geniş bir yer vermiştir.

Gassânîler, İslâm döneminde Müslümanlarla olan ilişkilerinde daha çok düşmanca bir tavır sergilemişlerdi. Zira İslâm fetihleri sırasında meydana gelen savaşlarda, diğer Hıristiyan Arap kabileleriyle beraber Bizans’ın yanında savaşmışlardı. Bununla birlikte, Bizans’ın Mekke ile ticarî ilişkileri sayesinde Mekke’deki Müslümanlarla ticaret yapmışlardır. Bununla ilgili müracaat edilmesi gereken başlıca çalışmalar, Patricia Crone’nin *Meccan Trade and the Rise of Islam* ve Montgomery Watt’ın *Muhammad at Mecca* adlı eserleridir. Gassânîlerin

hâkimiyetinde olan Suriye'deki İslâm fetihlerini ele alan Fred Donner'ın *The Early Islamic Conquests*, Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Müslümanların, Bizans ve Sâsânîlerle ilişkilerini inceleyen Hugh Kennedy'nin *The Prophet and the Age of the Caliphates* adlı çalışmasında, erken İslâmî dönemde Arabistan ticaret yollarının büyük bir kısmını yöneten Gassânîler ile Lahmîlerin, Bereketli Hilal'deki rekabetlerinden dolayı ticaretin nasıl güvensiz hale geldiğini aktarmaktadır. Son olarak Gassânîlerin, Bizans'ın müttefiki olarak Müslümanlarla diplomatik temaslarını konu alan kayda değer kaynaklar, 20. yüzyılın önde gelen İslâm âlimlerinden Muhammed Hamidullah'ın *Mecmû'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye Mecmû'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide* ve Hz. Peygamber'in *Altı Orijinal Diplomatik Mektubu* adlı eserleridir. Muhammed Hamidullah, Hz. Peygamber'in çağdaşı olan bazı hükümdarları İslâm'a davet amacı ile gönderdiği altı mektubu ele almaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. COĞRAFÎ VE TARİHÎ ARKA PLAN

1. 1. Gassânîlerin Tarihî Coğrafyası

Coğrafya, tarih boyunca insan topluluklarının yaşamı üzerinde doğrudan etkili olmuştur. Yakın Doğu’yu etkileyen en önemli coğrafi unsur ise su ve su kaynaklarına erişim idi. Bu durum Geç Antik Çağ’da Arap, Bizans ve Sâsânîler arasındaki ilişkileri de belirlemiştir. Zengin su kaynaklarına sahip olan Bereketli Hilâl,⁶ Bizans ve Sâsânîlerin yerleşimi için iyi sulanan verimli topraklar sağlamaktaydı. Ancak Hilâl’in güneyine doğru uzanan ve yılda 200 milimetreden daha az yağmur alan çöl bölgesi, yerleşim için elverişli değildi. Su bulunmadığında veya yaz mevsiminde mera alanları yetersiz kaldığında, çöl sakinlerinin kuzeydeki bu verimli bölgeden yararlanmaktan başka çaresi yoktu. Dolayısıyla çöl sakinleri ile bu iki imparatorluğun yerleşik sakinleri arasında zaman zaman çatışma çıkması kaçınılmaz oluyordu. Çöl sakinleri, ortak bir kültürü ve dili paylaşan göçebe (bedevî) Araplar idi. Onların komşularıyla olan bu ilişkileri düşmanca bir tutum olmasından ziyade aslında çoğu zaman hayatta kalma çabasıydı. Bununla birlikte, Arapların hepsi göçebe değildi. Birçoğu çöldeki mevcut imkânları kullanmak amacıyla vahalara yerleşen ve yılın bir kısmını göçebelik, bir kısmını çiftçilik, bir kısmını da savaşçı olarak geçiren yarı-göçebe Araplardı. Bu vaha sakinleri, göçebelerin üretemediği tarımsal ürünü sağlayarak ekonomilerini kendi kendine yetecek hale getirdiler.⁷

İbn Haldûn, toplumların yaşam şekillerinde görülen farklılığın sadece onların geçim yollarının farklı olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu yüzden “umran”dan (medeniyet) bahsederken, umranın yalnızca hadarîlerde değil bedevîlerde de olduğunu belirtmiştir. Çöl ortamının yoksulluğu nedeniyle burada yaşayan bedevîlerin, geçimlerini çiftçilik ve hayvancılıkla sağlaması onları, mecburi olarak göçebeliğe sevk etmekteydi. Çünkü hadarîlerin ikamet ettikleri şehirlere sığmayan su ve meralar, geniş olan bâdiye/sahra’ya sığıyordu. Günlük yaşamlarında ise beslenme,

⁶ Bereketli Hilâl’in sınırları batıda Mısır, kuzeyde Filistin, Lübnan ve Suriye üzerinden Anadolu ve Armenia dağlarını sınırlayan Bâdiyetüşşâm’ın güneyinden bir yay çizerek Irak’ta Dicle ve Fırat nehirleri üzerinden Basra Körfezi’ne kadar uzanmaktadır.

⁷ Greg Fisher, *Between Empires Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 26-27; Mark Whittow, *The Making of Byzantium 600-1025* (Berkeley: University of California Press, 1996), s. 32-33.

barınma ve giyecek gibi temel ihtiyaçları, sadece kendilerine yetecek kadar karşılıyorlardı. Hadaîler ise yiyecek-giyecek gibi temel ihtiyaçları karşılamanın yanı sıra imkânlarını daha iyi hale getiren yerleşik toplumlardı. Belirli bir geçim yolunu tutan bu toplumlar, ihtiyaçlarından fazla gelir elde etmekle beraber yerleşik hayata geçip evler yapmış, şehirler ve kasabalar inşa etmişlerdi. Refah seviyeleri artınca lüks sayılan ihtiyaç ürünlerini kullanmışlardı. Bunlardan bazıları sanat, bazıları da ticareti meslek edinmişlerdi. Ona göre, bedevîlikten hadaîliğe geçişi sağlayan en önemli unsur şehirlerdeki bu iktisadî imkânlar olmuştur.⁸

Bedevî Araplar, Bereketli Hilâl'deki zengin komşularına ekonomik olarak bağımlı olmuşlardı. Nitekim tarım ürünleri ile el sanatlarının yanında maddî ihtiyaçlarının önemli bir bölümünü (kıyafetler, mutfak eşyaları, silah, lüks eşyalar, vs.) mamul ürünler (et, süt, deri, hayvan, vs.) karşılığında satın alıyorlardı. Aynı şekilde bedevî Araplar da yerleşik toplumların ekonomisine katkıda bulunuyorlardı. Bunların başında binicilik gibi askerî sanatların ve silahların geliştirilmesi ile ticaret geliyordu. Özellikle kervanların yürütülmesi, korunması ve rehberlik edilmesi ile taşıma hayvanlarının satışı veya kiralanması gibi görevleri üstlendiler. Antik Çağ'ın ve Orta Çağ'ın önemli ticaret yolları göçebe toplulukların ticaretteki bu varlıkları sayesinde ortaya çıktı.⁹ Yakın Doğu toplumunun coğrafyası, Irak'ta Necef üzerinden Sina'ya, oradan Suriye ile Akabe Körfezi arasındaki bağlantıya göre belirlendi. Bu batıdan doğuya ve kuzeyden güneye bağlanan alanda, bedevî Arapların öncülüğünde ticaret yoluyla önemli bir iktisadî büyüme ve vaha şehirlerinde kayda değer yerleşik bir hayat başladı. Arap kabileleri, kuraklık veya anlaşmazlık sebebiyle aralarında bazen çatışmalar meydana gelmesine rağmen büyük konfederasyonlar halinde bir araya geldiler. Akdeniz dünyasının köşesindeki bu coğrafyanın egemenliği ilk üstlenenler ise başkentleri Petra olmak üzere kurulan Nabatîler oldu.¹⁰

MÖ 169 yılında kurulan Nabatîlerin sınırları, Ürdün'ün günümüzdeki sınırları dâhil olmak üzere Sina, Necef, Gazze, Kuzey Hicaz ve Güney Suriye'de Dimaşk'a kadar uzanıyordu. Suriye, Mısır ve Arabistan Yarımadası arasında bulunan önemli

⁸ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş, c. 1 (Dimaşk: Dâru Ya'reb, 2004), s. 243-247.

⁹ Anatoly Khazanov, "Nomads in the History of the Sedentary World", *Nomads in the Sedentary World*, eds. Anatoly Khazanov and André Wink (London-New York: Routledge, 2001), s. 1-7; Whittow, *The Making of Byzantium*, s. 33-34.

¹⁰ Glen W. Bowersock, *Roman Arabia* (USA: Harvard University Press, 1983), s. 10-11.

ticaret yollarına sahip olan Nabatîler, yaptıkları uluslararası ticaret sayesinde oldukça zenginleşmişlerdi. Akdeniz ve Kızıldeniz, Afrika ve Hint Okyanusu arasında bir bağlantı olarak Roma için stratejik bir öneme sahipti.¹¹ Ünlü Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus, MS 360 baharında *protector domesticus* (muhafız subayı) olarak katıldığı Roma imparatoru Iulianus'un doğu seferini anlatırken, imparator Traianus'un savaşlarına da atıfta bulunmaktadır. Bölgenin bütün bu özelliklerini göz önünde bulunduran Traianus'un komşu ülkelerdeki kabilelerin yağma akınlarını durdurmak amacıyla müstahkem geçitlerde yapılan kalelerle korunan Nabatîleri, MS 106'da ele geçirdikten sonra federasyonu oluşturan Arap kabilelerini de itaat altına aldığını ifade etmektedir:

*Bu bölgenin sınırında, bir tarafında birçok çeşit ürün üreten ve komşu bölgelerdeki kabilelerin akınlarını püskürtmek amacıyla kadim yerlilerin tetikte olan endişelerinin elverişli ve müstahkem geçitlerde diktiği güçlü hisarlar ve kalelerle dolu olan Nabataei bölgesinin bitişik olduğu Arabia bulunur. Bu bölgede, birkaç kasaba ile birlikte güçlü surları sayesinde son derece korunaklı olan Bostra, Gerasa ve Philadelphia gibi büyük şehirlere sahiptir. Bu bölgeye eyaletin ismi verildi ve bir vali atandı, Media'da ve Partlarla birlikte şanlı bir savaş sürdürürken yerlilerin küstağlığını sık sık ezen imparator Traianus tarafından kanunlarımıza itaat etmeye mecbur bırakıldı.*¹²

İmparator Traianus (MS 53-117) Romalıların eline geçen Petra'yı *Provincia Arabia* (Suriye, Filistin ve Ürdün) adıyla Arabistan eyaletine dönüştürdükten sonra¹³ Busrâ'yı başkent yaparak Petra'nın siyasî ve ticarî ağırlık merkezini buraya doğru kaydırmaya çalıştı. Çünkü Petra yıkıldıktan sonra ticarî güzergâh, Fırat Nehri'ni Suriye'nin kuzeybatı limanları ile Roma'nın önemli şehirlerinden olan Antakya'ya bağlayan ticaret yolunun üzerinde bulunan bir başka Arap devleti, Palmyra'ya kaymıştı.¹⁴ Suriye Çölü'nün (Bâdiyetüşşâm) ortasındaki bu vaha sakinleri, önemli ticaret yollarını birleştiren bir merkezde olmasından dolayı yükselişe geçmişlerdi. Onu modern zamanlarda "Doğu'nun Venedik'i" olarak meşhur yapan yapıların hiçbir

¹¹ Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, c. 3 (Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1969), s. 5; Warwick Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire* (London-New York: Routledge, 2016), s. 68-69.

¹² Amm. Marc. Hist. 14. 8.13.

¹³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 49.

¹⁴ Trevor Bryce, *Ancient Syria: A Three Thousand Year History* (Oxford: Oxford University Press, 2014), s. 245.

henüz ayakta değildi. Ancak Akdeniz dünyasının doğusunda yer alan stratejik konumu, özellikle zenginlerin lüks mallara olan talebi, Palmyra'yı hızla artan bir şekilde büyüyen Mezopotamya'yı Suriye'ye bağlayan uzun mesafeli ticaretin önemli duraklarından biri haline getirmişti.¹⁵ Traianus, bu nedenle Roma'nın üçüncü şehri olan Antakya'ya çok fazla avantaj sağlayan ticaret yollarını Busrâ'ya kaydırıldı. Havran'dan Busrâ'ya kadar uzanan bu ticaret yolları, buradan güneyde Philadelphia ve Petra'dan başlayarak Amman'dan sonra Akabe Körfezi'ne varıyordu.¹⁶ Böylece Romalıların *Nova Traiana Bostra* adını verdikleri Busrâ, Nabatîlerin yeni merkezi olarak MS 2. yüzyılın başlarından itibaren bir ticaret merkezi oldu. Ayrıca ticaret yolları ile kervanların güvenliği için buraya III. Kyrene (Cyrenaica) lejyonu yerleştirildikten sonra MS 106'da, Şam'ı Akabe Körfezi'ne bağlayan ünlü *yeni Traianus Yolu* adındaki büyük yolu inşa etti.¹⁷ Bu *limes*¹⁸ olarak adlandırılan, müstahkem mevzilerde Roma kalelerinden oluşan ve genellikle imparatorluğun diğer bölgelerindeki güçlerin saldırılarına karşı yapılan yollardı. İmparator Traianus'un yeni yolu, muhtemelen mevcut yerleşik tarımın sürekliliğini korumak amacıyla yeterli suyun bulunduğu bölgenin sınırlarına karşılık getirilmişti. Böylece hem bedevî Arapların mevsimsel olarak çölden göçleri hem de ticaret yollarının güvenliği için doğu-batı geçişlerinin kontrolü sağlanmıştı.¹⁹ Traianus döneminde kurulan yolun, kaç kilometre olduğunu gösteren ve yolun işaretlerini gösteren sütunlarda şu ifade yer almaktadır:

“Suriye sınırından başlayıp Kızıldeniz’e varan yeni yol.”²⁰

Busrâ'da başlayan bu yollardan ilki Dera'ya, ikincisi Dimaşk'a, üçüncüsü Sarhad'a dördüncüsü Anak'a ve beşincisi çöl girişinde son kale olarak kurulan Ezrak

¹⁵ Michael Sommer, *Palmyra A History* (London-New York: Routledge, 2018), s. 153.

¹⁶ Rene Dussaud, *el-Arab fî Suriyye kable'l-İslâm*, çev. Abdülhamid Devahili (Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1959), s. 9.

¹⁷ Bryce, *Ancient Syria*, s. 245-246.

¹⁸ Sınırı belirten bir Roma terimi olan “limes”, özellikle 2. yüzyıldan itibaren Britanya, Yukarı Almanya, Raetia, Tuna eyaletleri (Pannonia, Scythia Minor), Doğu eyaletleri (Suriye, Filistin, Ürdün) ve Afrika'da geliştirilen bir sınır tahkimatı sistemidir. Her alan ve dönemlerde farklı olan *limes*lerin tahkimatları henüz tam olarak sınıflandırılmamıştır. Başlıca unsurları arasında çitler, toprak duvarlar, hendekler, ahşap kuleler ve kaleler bulunmaktadır. Bkz. Alexander P. Kazhdan, “Limes”, *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Dumbarton Oaks, Washington: Oxford University Press, 1991), s. 1229.

¹⁹ Julian Bennett, *Trajan Optimus Princeps: A Life and Times* (London-New York: Routledge, 1997), s. 181.

²⁰ Dussaud, *el-Arab fî Suriyye kable'l-İslâm*, s. 9.

Kalesi'ne (Kasr-ül Ezrak) kadar uzanıyordu. Kervan kabileleri, bu kaleden Arabistan Yarımadası'na ya da yarımadanın güneyine doğru yolculuğa çıkıyorlardı.²¹

Traianus tarafından inşa edilen bu yollar, bir şeyi daha açıkça ortaya koymuştur. Her ne kadar Palmyra'nın uzun mesafeli ticaretteki yükselişinin etkisi olmasına rağmen aslında bu yolların inşası tamamen askerî bir mantığa dayanıyordu. Çünkü Yahudi isyanlarının²² ciddi krizi, Partlarla olan çatışmalar ve vassal yöneticilerin itaatsizlikleri gerçeği nedeniyle Romalılar, Yakın Doğu üzerindeki hâkimiyetlerinin ne kadar güvencesiz olduğunun farkına varmışlardı.²³ Dolayısıyla Büyük İskender'den sonra doğuda en geniş sınırlara ulaşan Traianus'un artık topraklarını koruması gerekiyordu. İmparatorluk sınırlarına dâhil edilmeden sadık bir tampon ülke olarak korunan Armenia Krallığı'na, bölge için büyük bir tehdit oluşturmaya başlayan İran yanlısı bir yöneticinin gelmesi üzerine Traianus, MS 116 yılında Roma'nın Fırat Nehri'ni iki imparatorluk arasında sınır kabul etme politikasından vazgeçerek İran topraklarına doğru ilerledi. Basra Körfezi'nden Hindistan sınırlarına kadar gelen imparator, Büyük İskender gibi Hindistan'a girme hayalinden vazgeçti. Suriye'de, Partlarla karşı karşıya gelen imparator, Roma'nın Fırat Nehri'nin sınır olma politikasını kaldırarak yerine Kızıldeniz'den Fırat Nehri'ne kadar Suriye Çölü'nü tampon bir bölge haline getirdikten sonra²⁴ Mezopotamya'yı bir Roma eyaleti olarak ilan etti. Bunun için Partların dinî ve ticaret merkezleri olan Hatra ile Dura Europus şehirlerini ele geçirerek Fırat ve Dicle nehirlerini geçme sorununu çözdü. Böylece İran ve Mezopotamya hâkimiyetinin yanı sıra bölgedeki doğu-batı güzergâhındaki ticaret yollarını da ele geçirdi. Traianus'a "Parthicus" (Part fatihi)²⁵ ünvanını kazandıran bu sefer, Part İmparatorluğu için adeta bir felaket oldu. Nitekim erken dönemdeki başarılarına rağmen, Traianus'un bu askerî girişiminden sonra Partlar, ciddi bir şekilde güç kaybetmeye başlamışlardı.²⁶

²¹ Dussaud, *el-Arab fî Suriyye kable'l-İslâm*, s. 9.

²² Bu isyanların kaynağı, ayrıcalıklı bir statüye sahip olduklarına inanan Yahudilerin dinî tavrına dayanıyordu. Onların inancına göre, Tanrı onlara İsrail topraklarını vaat etmişti ve bu yüzden Hristiyan Romalıların İsrail'e ve özellikle Kudüs'e hükmetme hakları yoktu. Çünkü Kudüs'ü, Tanrı inşa etmişti. Bu nedenle Yahudiler, Traianus'un Partlarla olan mücadelesini fırsat bilerek MS 115 yılında Mısır'da isyan etmişlerdir. Bkz. Susan Wise Bauer, *Antik Dünya Tarihi: İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına Kadar*, çev. Mehmet Moralı, 4. bs. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), s. 766-767.

²³ Sommer, *Palmyra A History*, s. 112.

²⁴ Eutropius, *Kısa Roma Tarihi*, 8. 130; Warwick Ball, *Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenışı: Tek Dünyaya Doğru: Antik İran ve Batı*, c. 2 (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010), s. 203.

²⁵ Bennett, *Trajan Optimus Princeps: A Life and Times*, s. 202.

²⁶ Kaveh Farrokh, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War* (Oxford: Osprey Publishing, 2007), s. 160.

MÖ 334'te Perslerin sahip olduğu tüm toprakları alarak Hindistan'a kadar ulaştıktan sonra fethettiği ülkelerdeki idarenin devamlılığı konusunda kaygı taşıyan Büyük İskender, kendisine sadakatini sunan Pers soylularını affederek satrapların görevlerini sürdürmesine izin vermişti.²⁷ Ancak imparatorluğu, onun ölümünden sonra parçalanmış ve Suriye, Mezopotamya ve İran'da Seleukoslar, Makedonya'da Antigonos ve Mısır'da Ptolemaios gibi bağımsız krallıklar kurulmuştu. Bunlardan Seleukoslar, MÖ 2. yüzyıl boyunca kuzeydoğusunda yönetimi altında bir satraplık iken daha sonra bağımsızlığını ilan eden Partlar ile batıda Roma tarafından sürekli baskı altında tutulmuştu. Romalılar, MÖ 63'te Seleukoslardan Suriye'yi alarak bir Roma eyaleti haline getirdiler. Çünkü sınırları kuzeyde Toros Dağları'ndan Kızıldeniz'deki Akabe Körfezi'ne kadar uzanan bir dağ hattıyla oluşturulmuş olan Suriye, Akdeniz'in tahıl üreticisi olan Mısır ve Asya arasında bir köprü vazifesi görüyordu. Romalılar ve Partlar, birkaç yüzyıl boyunca Suriye'de komşu Arap kabilelerini taraf tutmaya zorlamışlardı. Fırat Nehri ve doğusundaki topraklar Partların, nehrin batı tarafındaki topraklar ise Roma ile Arap kabilelerinin sınırlarını oluşturuyordu. Bu kabilelerin bazıları Roma ile diğerleri de Partlarla ittifak kurmayı tercih etmişlerdi. Görünüşe göre bu siyasî ittifakları belirleyen iktisadî çıkarlar idi. Çünkü Arap kabileleriyle yapılan bu temasların sonucunda körfez ticareti oldukça canlanmıştı.²⁸ Bununla birlikte Traianus'dan sonra imparator olan Hadrianus (MS 117-138) onun Partların sınırlarındaki tampon devletleri işgal etme politikasını terk etti. Bu durum Mezopotamya-Suriye güzergâhındaki ticareti önemli ölçüde artıran küçük ve bağımsız krallıkların güçlenmesine olanak sağladı. Bu doğu-batı ticaretinden en çok yararlananlar Palmyra Krallığı ile bu dönemde doğu-batı ticaretinin merkezi haline gelen Fırat Nehri'nin kıyısındaki Dura Europus gibi şehirler oldu. Hadrianus'un bu adımları ve müzakereleri sonucunda iki imparatorluk arasında sonraki elli yıl boyunca nispeten barışçıl ilişkiler sürmüş olsa da Traianus'un savaşlarından sonra Part iktidarı hiçbir zaman tam olarak toparlanamadı. Nihayetinde gerileyen Partlara, Romalılar için Partlardan çok daha tehlikeli olduklarını gösterecek olan Sâsânîler son vermiştir.²⁹

²⁷ Pierre Briant, *Büyük İskender: Fetihler ve Siyaset*, çev. Nihan Özyıldırım (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), s. 90-91.

²⁸ Robert G. Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam* (London-New York: Routledge, 2001), s. 21-22; E. Robert Bevan, *The House of Seleucus*, v.1 (New York: Barnes&Noble, 1966), s. 207.

²⁹ Farrokh, *Shadows in the Desert; Ancient Persia at War*, s. 163.

Sâsânîlerin kuruluşunun gerisinde daha önce ifade edildiği gibi Roma İmparatorluğu'nun doğuda genişlemesi, Partların gücüne darbe vurması vardı. 3. yüzyılın başlarında Ahemeniş soyundan gelen aristokrat bir aile, bunu fırsat bilerek güçlerini tarihî İstahr şehrinin bulunduğu bölgenin ötesine doğru genişletmeye başladı.³⁰ İstahr'da bir ateş mabedinin sorumlusu olan Sâsân'ın oğlu Bâbek liderliğinde başlayan isyan, onun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Erdeşîr'in, MS 224'te Hürmüzdegân'da Partların imparatoru Artabanus'u (IV. Erdevân) yenilgiye uğratarak “şâhânşâh” (şehinşah) ünvanıyla Sâsânî hanedanının ilk imparatoru olarak taç giymesiyle sonuçlandı. Erdeşîr (MS 216-242) daha sonra Roma sınırına kritik bir mesafede bulunan Medâin'e (Ctesiphon) yerleşti.³¹ Yeni imparator, Romalılara karşı güçlü bir saldırı başlatarak Pers imparatorluğunu yeniden canlandırmayı başardı. Sâsânîlerin saldırganlık politikası, Erdeşîr'in halefi I. Şapur (MS 242-272) tarafından MS 260 yılında Kuzey Suriye'ye cesur bir saldırıyla ve Antakya'nın alınmasından sonra imparator Valerianus'un esir edilmesiyle devam etti. Sâsânîlerin bu yükselişi, Roma'nın doğu sınırlarına şimdiye kadarkinden daha büyük bir tehdit oluşturan saldırgan, savaşçı bir düşmanın doğuşunun habercisi olmuştur. Roma'nın en büyük talihsizliği, Sâsânî saldırılarının başladığı bu dönemin, imparatorluğun batısında Germanler tarafından Roma topraklarına yapılan bir dizi büyük çaplı saldırılarla çakışması oldu. Dolayısıyla Roma yönetimi, bu dönemden itibaren doğu sınırlarında özellikle Suriye Çölü'nde bir takım tedbirler almak zorunda kaldı.³²

İmparator Diocletianus (MS 284-305) Sâsânî saldırılarının meydana geldiği 3. yüzyıldaki kriz ile Palmyra tarafından gerçekleştirilen Yakın Doğu'nun geçici işgalinin ardından imparatorluğun doğu sınırlarının savunmasını yeniden düzenleyerek güçlendirdi. Doğu sınırı, bu dönemde tüccarlar tarafından kullanılan ancak askerî savunmaya yardımcı olmak amacıyla planlanmış, Kızıldeniz'den Fırat Nehri'ne kadar

³⁰ Touraj Daryaee, Khodadad Rezakhani, *From Oxus to Euphrates: The World of Late Antique Iran (Ancient Iran Series)*, v. 1 (Los Angeles, California: Farhang Foundation, 2016), s. 24; Şirin Beyânî, *Eşkânîlerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi*, çev. Ali Hüseyin Toğay (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), s. 14.

³¹ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, c. 2 (Beyrut: Dâru Süveydan, 1967), s. 37-39; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâse, 4. bs. (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1969), s. 653-654; Touraj Daryaee, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire* (London-New York: I. B. Tauris & Co. Ltd. 1967), s. 2-3; Maria Brosius, *The Persians* (London-New York: Routledge, 2006), s. 139-140.

³² Peter Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 10.

çölün kenarında uzanan bir *limes*le belirlenmişti. Başlangıçta *limes Arabicus*³³ adıyla bilinen bu sistemin amacı sınırlardan göçebe Arapları uzak tutmaktı. Yolun çoğu zaten imparator Traianus tarafından yapılmıştı. Ancak yolun kuzeydeki bölümü Diocletianus tarafından tamamlandı ve bundan sonra *strata Diocletiana* adını aldı.³⁴ Geç Roma dönemi vakayiname yazarlarından Ioannes Malalas (MS 6. yy) Suriye'deki Roma savunma sistemini anlatırken Diocletianus'un Mısır'dan İran sınırına kadar ulaşan *limes*ler üzerinde kaleler inşa ettiğini ve bunların her birine *limitanei* (sınır birlikleri) ve *duces* (komutanlar) yerleştirdiğini not etmektedir:

*Diocletianus ayrıca Mısır'dan İran sınırına kadar devam eden limes üzerinde kaleler inşa ettirdi ve her bir eyalete limitanei ve duces yerleştirdi. Eyaletlerin güvenliğini sağlamak için bu birlikler kalabalık bir kuvvetle birlikte kalelerin daha gerisinde konuşlanıyordu. Suriye'nin limeslerine imparator ile Sezar'ın heykellerini diktiler.*³⁵

Strata Diocletiana, mevcut olan hatlar güçlendirildikten sonra Petra'dan Kızıldeniz'e ve Fırat Nehri'nden Busrâ'ya,³⁶ oradan Dumayr'ın yakınında ayrılarak bozkırın kenarı boyunca güneye doğru uzanan vaha üzerinden Havran Dağı'na ve oradan da Sirhan Vadisi'ndeki Cefv'e (Dûmetülcendel) kadar devam ediyordu. *Strata Diocletiana*'nın en önemli özelliği ise düzenli aralıklarla değil bedevî Arapların, göç yollarının sınırdan geçtiği noktalarda ve sınır içindeki mera ile sulama noktaları boyunca uzanmış olmasıdır.³⁷ Çöl sınırları boyunca uzanan bu korunaklı merkezler, bedevî Arapların yerleşim bölgesi olan Suriye'ye girişini engellemek için değil, sadece göçleri belli bir düzene koymak amacıyla yapılmıştı. Bu yüzden buralarda pek çok sayıda su setleri inşa edildi. Bunu bazen yeri kazarak bazen de su kemerleri inşa ederek yapıyorlardı. Kışın yağmur sularıyla dolan bu setlerde kervanlar sulanıyordu.³⁸

Geç Antik Çağ'da yerleşim ve tahkimatın sınır bölgelerine doğru genişlemesi, çöllere ve yerleşik bölgeler arasındaki bağlantıların sıklığını arttırmıştı. "Limes

³³ Zbigniew T. Fiema, "The Military Presence in the Countryside of Petra in the 6th", *Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies Held in Amman, Jordan* (September 2000), eds. Philip Freeman, Julian Bennett, Zbigniew T. Fiema and Birgitta Hoffmann (Oxford: BAR International Series 2002), s. 132.

³⁴ Wolf Liebeschuetz, "Arab Tribesmen and Desert Frontiers in Late Antiquity", *Journal of Late Antiquity*, Johns Hopkins University Press, Vol. VIII, No. 1 (Spring 2015), s. 63.

³⁵ Ion. Mal. *Chron.* 12. 40.

³⁶ E. Spenser Bouchier, *Syria as a Roman Province* (Oxford: B. H. Blackwell, 1916), s. 153.

³⁷ Fergus Millar, *The Roman Near East 31 BC-AD 337* (USA: Harvard University Press, 2001), s. 183, 186.

³⁸ Dussaud, *el-Arab fî Suriyye kable'l-İslâm*, s. 4.

Arabicus” veya “strata Diocletiana” olarak adlandırılan bu sınır bölgelerinde ticaretin yapılması ve kervanların sulanması dışında zamanla dinî faaliyetler de yürütülmüştür. Bu sınır bölgelerinin en ilginç olanlarından birisi, 6. yüzyılda Gassânî hanedanının (Cefneoğulları) kendilerini ilişkilendirecekleri Rusâfe (Sergiopolis) şehriydi. Çöl, dinî tefekkür amacıyla toplumdan uzaklaşmak isteyenler için tercih edilen yerler haline gelmişti. Bu yüzden Hristiyan keşişler ve rahipler ile Araplar arasındaki ilk dinî temasların çoğunun bu sınır bölgelerinde gerçekleşmesi asla tesadüf değildir.³⁹ Özellikle Hristiyan Suriye Arapları arasında saygı duyulan bir din adamı olan Aziz Sergius’un türbesinin burada bulunması dolayısıyla Hristiyan hacılar tarafından sürekli ziyaret ediliyordu. Gassânîler döneminde Rusâfe, bu hac trafiği sayesinde sadece bir dinî merkez olarak değil aynı zamanda kervanlar halinde geldikleri için pazarlar ve fuarlar için de önemli bir ticaret merkezi haline gelmiştir.⁴⁰

Roma yönetiminin çöllerde yollar ve kaleler inşa etmesinin esas nedeni, Palmyra’nın Roma hâkimiyeti altına girmesinden sonra kervan ticaretini korumaktır. Ancak sınır stratejisinin en başından beri, çöl kenarı boyunca bozkırlardan geçen sınırlardaki mevsimsel göçler sırasında, bedevî Arapların geçişlerini kontrol altına almaktır. Çünkü yerleşimin doğuya, yani daha önce göçebelerin serbestçe dolaştığı bozkırlara doğru genişlemiş olması, bazı askerî tedbirleri gerektiren bir durumla sonuçlanmıştı. Bedevî Araplar ile yerleşik çiftçilerin hayatta kalması, bir arada yaşamaları ve işbirliğine bağlı olması nedeniyle ilişkileri her zaman düşmanca değildi. Ancak tarımın kaçınılmaz olarak genişlemesi, göçebelerin sürülerini otlatmak için elindeki alanın daralması anlamına geliyordu. Bu da gerginlik ve çatışmaya neden olacaktı. Çünkü şiddetli kuraklık, göçbeleri su elde etmek için tarım alanlarına göç etmeye zorladığında, barışı korumak için silahlı bir müttefike ihtiyaç duyulacaktı. Dolayısıyla Bizans, bu duruma engel olmak amacıyla silahlı bir müttefik arayışına başladı.⁴¹ Ayrıca İran’ın bütünlüğünü sağladıktan sonra bölgede büyük bir rekabete giren Sâsânîler ile daha önce Palmyra’nın idaresi altında bulunan aradaki geniş ve boş çölün göz ardı edilmemesi gerekiyordu. Böylece dövüş kabiliyeti ve at sırtında ustalık kazanmalarıyla meşhur olan bedevî Araplar, her iki imparatorluğun dikkatini çekmesi

³⁹ Fisher, *Between Empires Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*, s. 28.

⁴⁰ Averil Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity 395-700 AD* (London-New York: Routledge, 2012), s. 172-173.

⁴¹ Liebeschuetz, “Arab Tribesmen and Desert Frontiers in Late Antiquity”, s. 65-66.

neticesinde askerî yapıya dâhil edilmişlerdi. Dolayısıyla bozkır ve yerleşim yerleri arasındaki sınırlarda, bedevî Arapların kuzeye serbestçe göç etmelerine mani olmalarının yanı sıra tampon bölge oluşturmak amacıyla Bizanslılar, Gassânîlerin ve Sâsânîler de Lahmîlerin bölgedeki hâkimiyetini tanımışlardı.⁴²

Bizans ile ittifakı olan herhangi bir kabilenin, özellikle diğer göçebe Arap kabilelerinin saldırılarına karşı Bizans çıkarlarını koruması bekleniyordu. İmparatorluğun yardımları karşılığında, müttefik kabileler düşman topraklarına baskınlar düzenleyip orduya asker sağlıyordu. Gassânîler, bu müttefik kabileler arasında en baskın olanıydı ve Bizans imparatorları tarafından resmî olarak tanınmışlardı.⁴³ Ancak zamanla Gassânîlerin, tamamen güvenilir bir müttefik olmadığı ortaya çıkacaktı. Çünkü bazı siyasî anlaşmazlıklar nedeniyle zaman zaman Sâsânîlerle işbirliği yaptıkları görülmektedir. Örneğin Bizans imparatoru Mauricius, iktidara gelmeden önce doğuda bir komutan olarak Sâsânîlerle mücadele ettiği sırada, Gassânî hükümdarı Münzir b. Hâris'in seferden önce Sâsânîlere haber vermesinden şüphe duymuştu. Bu durumu Tiberius'a haber vermesi üzerine imparator, Münzir'i ailesiyle birlikte 582 yılında Sicilya'ya sürgün etmiştir. Bu nedenle Gassânîler ve Bizans arasındaki dostane ilişkiler de artık sona ermişti. Buna göre Gassânîler, aslında "ittifakın ne tamamen dışında ne de içindeydiler" ve bu da onların her zaman Bizans ve Sâsânîler arasında bir siyasî varlığını korumaya çalışan bir devlet olarak kalmasını sağlamıştır.⁴⁴

1. 1. 1. Gassânîlerin Coğrafi Sınırları

Yunan ve Latin kaynaklarında Arabistan Yarımadası, genellikle Güney Arap krallıklarının egemenliğine tâbi olan ve yarımadanın güneyinde üçte ikisi kadar geniş bir alanı kapsayan "Mutlu Arabistan" (Arabia Felix) Roma İmparatorluk sınırlarına yakın olup sonradan onun himayesine giren Nabatîlerin bölgesini kapsayan "Kayalık Arabistan" (Arabia Petra) ve Fırat Nehri'ne kadar Doğu Suriye ve Mezopotamya'nın seyrek yerleşim yeri olan çölü kapsayan "Çöl Arabistan" (Arabia Deserta) olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Gassânî coğrafyasının yer aldığı Çöl Arabistan'ında, Araplara işaret eden ilk yazılı kaynak olan Asur metinlerinde, kralların yönettiği Arap

⁴² Anatoly Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015), s. 404.

⁴³ Kevin Butcher, *Roman Syria and the Near East* (London: British Museum Press, 2003), s. 64.

⁴⁴ Fisher, *Between Empires Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*, s. 28.

devletlerinin olduğu zikredilmektedir. En eskisinin tarihi MÖ 854 yılına ait olan bu metinlerde, Arap ismi Asur yönetimine karşı çıkanlar arasında geçmektedir. Bu metinler, kabile reisi veya bir kralın yönettiği Arap krallıklarının varlığına işaret ettiğine göre onların burada çok eski zamanlardan beri var oldukları anlaşılmaktadır.⁴⁵ Ayrıca Güney Mezopotamya'nın alüvyon ovasında bulunan arkeolojik kalıntılar ve yazıtlar, daha sonra Mezopotamya'nın diğer bölgelerinde yapılan araştırmaları derinden etkileyen şehir ve toplum örneklerini oluşturmuşlardır. Bunlara göre şehirler, yüzyıllar boyunca inşa edilen evlerin, atölyelerin, tapınakların ve sarayların gelişigüzel bir araya gelmesinden oluşan çoğunlukla düzensiz ve müstahkem yerleşimlerdi. Toplum ise yerleşik hayata ve tarıma dayanıyordu. Yazıtlar, bu yerleşik halkların, MÖ 2 binli yılların başında kuzeybatıdan gelen göçebelerle çatışmaya girdiklerini göstermektedir.⁴⁶ Bunlar, Mezopotamya ile Suriye topraklarına saldırarak Bereketli Hilâl'e hükmeden devletler için korku kaynağı olmuşlardı. Geniş çöllerde yer değiştirip su ve otlakların olduğu yerlere yerleşiyorlardı.⁴⁷

Roma İmparatorluğu'nun Yakın Doğu'daki hâkimiyetinden sonra Arapların birçoğu imparatorluğun vatandaşları olarak yerleşik hayata geçmişlerdi. Ancak göçebe olarak yaşayan, vergi ödemeyi ve bürokratların emirlerini reddeden bedevî Araplar da vardı. Yerleşik Araplar her zaman kendilerini bedevî Araplardan ayrı tutmuşlardır. Çünkü bedevî Arapları, medenî değerlerden yoksun olarak görüyorlardı. Ancak bu görünürdeki marjinalliklerine rağmen Geç Antik Çağ kaynaklarında bedevî Araplar, daha belirgin bir şekilde yer aldılar. Çünkü ilk etapta Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının çevresinde bulunan çöllerde yaşayan keşişlerin ve manastır topluluklarının erken Hristiyan çileci hareketinden etkilenerek Hristiyanlığa geçmişlerdi. Dolayısıyla bu hareketin önde gelen dindar temsilcilerini öven yeni bir literatür türü ortaya çıktı. Geç Antik Çağ Grekçe ve Latince kaynaklarda, Bizans ve Sâsânî hâkimiyetindeki çölün sakinleri olan bu bedevî Arapları tanımlamak için *Sarakēnoi* ve *Saraceni* veya *Tayyaye* (Süryanice) isimleri kullanılmaktadır.⁴⁸ Anlamı ve kökeni hakkında çeşitli görüşlerin olduğu *Sarakēnoi* ve *Saraceni* isimleri, Hz.

⁴⁵ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 1, s. 165-169.

⁴⁶ Bertille Lyonnet, "Who Lived in the third-Millennium "Round Cities" of Northern Syria?", *Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East Cross-Disciplinary Perspectives*, ed. Jeffrey Szuchman (USA: University of Chicago, 2009), s. 179.

⁴⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 1, s. 165.

⁴⁸ Robert G. Hoyland, *In God's Path the Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2015), s. 23-24.

İbrahim'in eşi Sâre'ye nispetle verildiği veya “çadır sakinleri” anlamına gelen *skenitai* kelimesinden geldiği ifade edilmektedir. Bununla birlikte kaynaklarda, bedevî Arapları belirtmek için ayrıca *Arabes Skenitai* tabiri de bulunmaktadır. Kısacası kaynaklarda “Arabes, Sarakēnoi ve Skenitai” terimleri, birbirlerinin yerine kullanılıyordu.⁴⁹ Arap yarımadasında yaşayan yerleşik Araplar ise çoğunlukla *Arabes* veya *Arabioi* olarak adlandırılmıştır. Bunun sebebi, Nabatîlerin bölgedeki yükselişiydi. Nitekim MÖ 2. yüzyılda Fırat Nehri'nden Kızıldeniz'e kadar olan tüm bölgeyi kapsayan bir Arap krallığı kuran Nabatîler, bir Arap bir lehçesi konuşmuş ve yerleşik hayatı benimseyerek şehirler kurmuşlardır.⁵⁰

Suriye sakinleri, yaşadıkları yerleri barbar olarak gördükleri bedevî Araplarla paylaşmışlardı. 4. yüzyıl ve sonrasına ait klasik kaynaklar, bedevî Arapları “sarazenler” olarak tanımlamışlardır. Bununla birlikte Arap yarımadasının sakinleri ve Sâsânî İmparatorluğu'yla müttefik olan kabileleri tanımlamak için de kullanmışlardır. Ancak sarazen kelimesi, 4. yüzyılda Arabistan çölünde göçebe bir şekilde yaşayan tüm gruplara uygulandı.⁵¹ Bizanslılar da sarazen terimini ilk önce Gassânîlere uygulamıştı. Çünkü sarazen terimi, Caracalla Fermanı'ndan⁵² sonra vatandaş sayılan eski Nabatîler ve Palmyralılardan ayırmak için kullanılıyordu. Ancak yasal olarak Roma vatandaşı olmasalar bile *foederati* olduklarından dolayı Gassânîleri bu terimden ayırmaya karar verdiler. Aynı zamanda terim, sadece Arap Yarımadası'ndaki etnik bağlılığı değil, sosyal statüyü yani göçebeliği de ifade ediyordu. Sarazen terimiyle tanımlanan Gassânîlerin yaşam tarzıyla ilgili karışıklık buradan kaynaklanıyordu.⁵³

Geç Antik Çağ kaynaklarında bedevî Arapların yer almasının bir diğer sebebi, Bizans ve Sâsânî ordularında sayılarının giderek artmasıydı. Çöl sakinleri olan Araplarla müttefik birlikler ortaya çıkmış ve her iki tarafın ordularında tecrübeli askerler olarak görev almışlardı. Bu birlikler sadece savaşlarda müttefik olarak değil, kendi başlarına savaşçı olarak da önemli bir rol oynayacaktı. Diocletianus ve halefleri tarafından bozkırdaki toplulukları ve tahkimatı iyileştirmeyi amaçlayan yeni askerî

⁴⁹ Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)* (Ankara: TTK Yayınları, 2015), s. 18; Irfan Shahid, *BAFOC*, s. 244.

⁵⁰ Hoyland, *In God's Path the Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, s. 22-23.

⁵¹ Liebeschuetz, “Arab Tribesmen and Desert Frontiers in Late Antiquity”, s. 68.

⁵² Caracalla olarak da bilinen Roma imparatoru Marcus Aurelius Antoninus'un, MS 211 yılında ilan ettiği yurttaşlık yasasıdır. Buna göre imparatorluğundaki bütün özgür insanlar, Roma vatandaşı sayılacaktı. Bkz. Susan Wise Bauer, *Antik Dünya Tarihi: İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına Kadar*, çev. Mehmet Morali, 4. bs. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), s. 785-788.

⁵³ Irfan Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 9-10.

yapılar, bu bölgelerin bedevî Arapların üzerindeki Palmyra hâkimiyetine bir yanıt olabiliirdi. Ancak bundan sonra bedevî Arapların, doğrudan Roma birlikleri tarafından izlenmesi gerektiği için imparatorluğun askerî yapısına dâhil edildiler.⁵⁴

Sınırları belli bir alandan göç etmek zorunda kalan bedevî Araplar, Suriye'ye yerleşmişlerdi. Kuzeyde Fırat Nehri'ne kadar uzanan Suriye Çölü (Bâdiyetüşşâm) zorunlu olarak Arap coğrafyasının bir bölümü olarak kabul edilmiştir. Büyük bir alanı “Hamd” (حمد) adı verilen karstik bir arazide deve, at ve koyun yetiştiriciliği yapılıyordu. Yerleşik alanlara ve önemli şehirlere yakınlığı, küçükbaş hayvan ve ondan elde edilen ürünlere büyük bir rağbet sağlıyordu. Develer ise, kervan ticareti ve tarım işleri için kiralanıyordu. Bunun karşılığında bedevî Araplar, şehirlilerden buğday ve arpa aldılar. Bedevî Arapların yolculukları, yılın mevsimleri gözetilerek gerçekleşirdi. Örneğin büyük çadırları olan kabileler, kışı Arap yarımadasında özellikle Necid'te geçirirken ilkbaharda ise otlaklar bulmak amacıyla kuzeye yöneliyorlardı. Böylece yerleşik sınır bölgelerine ulaşıyorlardı. Yaz mevsiminde, yerleşik bölgelerde hasat zamanı da bitmiş olurdu. Bedevî Araplar, buğday ve arpa bitkilerinin köklerini otlayan küçükbaş hayvanlarını buralara salıyorlardı. Dolayısıyla Suriye'deki Golan otlakları gibi doğal otlakları da zapt etmişlerdir.⁵⁵

Me'rib Seddi'nin⁵⁶ yıkılmasından sonra 3. yüzyılın başlarında Yemen'den göç ederek Suriye'ye gelen Gassânîler, ilk başta bölgenin en yüksek yeri olan Golan tepelerine yerleşmişlerdi. Suriye'de bir süre Kudâa kabilesinin Dacâim koluna mensup Selihîlerin hâkimiyeti altına giren Gassânîler, daha sonra onları savaşta mağlup ederek bölgeye yerleşmişlerdi. Bizans İmparatorluğu'na bağlı olarak Suriye'de “Gassâsine” veya “Benî Gassân” adıyla bilinen bir devlet kurdular. Ayrıca kabilenin reisi Amr Müzeykiyâ b. Amr Mâüssemâ'nın oğlu olan Cefne'nin, Gassânîlerin ilk hükümdarı ve

⁵⁴ Butcher, *Roman Syria and the Near East*, s. 61-62.

⁵⁵ Dussaud, *el-Arab fî Suriyye kable'l-İslâm*, s. 1-3.

⁵⁶ Arap Yarımadası'nın güney batısındaki Hadramut ile Sana arasında kurulan Sebe Krallığı'nın başkenti Me'rib ve çevresindeki kurak bölgelerin sulaması için yapılan setlerden birisi olan Me'rib Seddi, Kur'ân-ı Kerim'de Sebe halkının cezalandırıldığı bildirilen büyük sel baskını sırasında yıkılan set olduğu bilinmektedir. Sebe Süresi, 34/15-16: “Andolsun ki Sebe kavmi için oturdukları yerde bir ibret vardı: Sağ ve soldan iki bahçe! Onlara ‘Rabbinizin rızkından yiyin de O’na şükredin, ne güzel bir belde ve çok bağışlayıcı bir Rab!’ (denildi). Fakat onlar (şükürden yüz çevirdiler) bakmadılar. Biz de üzerlerine Arim selini gönderdik ve o güzelim iki bahçelerini buruk yemişli, ılgınlık ve içinde biraz da sedir ağacı bulunan iki harap bahçeye çevirdik.” Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 3 (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1906), s. 157; Kazvîni, *Asarü'l-bilad ve Ahbarü'l-ibad* (Beyrut: Dâru Sadır, [t.y]), s. 40, 60.

kurucusu olmasından dolayı “Cefneoğulları” da denilmiştir.⁵⁷ Mes’udî ise Gassânîlerin ilk hükümdarının Hâris b. Amr b. Âmir b. Hârise b. İmruülkays olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ Bununla birlikte Yemen’den göç eden Gassânîlerin, Suriye’ye gelmeden önce Akk ve Eşârîlerin bölgesindeki Tihâme’de “Gassân suyu” olarak isimlendirilen yerde ikamet ettikleri de rivayet edilmektedir. Gassân isminin, etrafına yerleştikleri bu sudan geldiği söylenmektedir. Zira Yunan kaynaklarında, MÖ 2. yüzyılda Tihâme⁵⁹ ve Kızıldeniz bölgesinde “Gassân” adı geçmektedir. Claudius Ptolemaios (Batlamyus, ö.168?) MÖ 2. yüzyılın ortasında Gassân kabilesinin, Arabistan Yarımadası’nın sahillerinde ve Tihâme çölünde bulunduklarını ifade etmektedir.⁶⁰

Arapça kaynaklar, Gassânîlerin göç ettikleri Bâdiyetüşşam’ı, İslâm fetihlerinden sonra Suriye olarak isimlendirmişlerdir.⁶¹ Akdeniz’in doğusunda bulunan Suriye’nin sınırları, kuzeyde Kilikya ve Amanos Dağı, doğuda Fırat Nehri ve Sahra Çölü, güneyde Arabia Felix ve batıda ise Akdeniz’e kadar uzanmaktadır.⁶² İslâm fetihlerinden önce Suriye’de Bizans’ın vassalı olarak hüküm süren Gassânîler, hükümdarları Amr b. Amir Müzeykıyâ’nın öncülüğünde Suriye’ye geldikten sonra bir kısmı Havran, Golan tepeleri ve Dımaşk’ın verimli bölgelerine, bir kısmı da Ürdün’e yerleşmişti.⁶³ Nabatîlerin ve Palmyra’nın eski coğrafyasına yerleşen Gassânîler, Nabatîlerin hidrolik (su basınçlı) becerilerini geliştirmeye çalışan Arap kabilelerinin mirasçısı olmalarının yanı sıra daha önce ikamet ettikleri Güney Arabistan’daki Himyerîlerin becerilerini ve tekniklerini de getirdiler. Ezd kabilesine mensup olan Gassânîler, Yemen’de inşa edilen en büyük barajlardan biri olan ünlü Me’rib Seddi’nin yıkılmasından sonra aşırı kuraklık sebebiyle kuzeye göç eden Arap kabilelerinden biriydi. Me’rib Seddi’nin, uzun yıllar boyunca çok sayıda tamir görmesinden dolayı Ezd ve diğer Yemenli kabilelerin kuzeye göç etmelerinin

⁵⁷ Corcî Zeydan, *el-Arab Kable’l-İslâm* (Beyrut: Daru Mektebeti’l-Hayat, 1914), s. 246; Muhammed Beyyumi Mehran, *Dirasat fi tarihi’l-Arabi’l-kadim*, 2. bs. (Riyad: Câmîatü’l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1980), s. 565; Muhammed Süheyl Takkuş, *Tarihü’l-Arab kable’l-İslâm* (Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 2009), s. 413; İbn Düreyd, *el-İştikâk*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü’l-Hancı, 1958), s. 433; Vehb b. Münebbih, *Kitâbu’t Ticân fi mülûki Himyer*, nşr. Abdülazîz el-Mekâlîh, 2. bs. (Sana: Merkezi’d-Dirâsât ve’l-Ebhâsü’l Yemeniyye, 1979), s. 281; Philip Hitti, *İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), s. 118.

⁵⁸ Mes’udî, *Mürûcû’z-zeheb ve Me’âdinü’l-cevher (fi tühâfi’l-eşrâf mine’l-mülûk ve ehli’d-dirâyât)*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 4. bs., c. 2 (Kahire: el-Mektebetü’t-Ticaretî’l-Kübra, 1964), s. 107.

⁵⁹ Arabistan Yarımadası’nın Kızıldeniz sahilinde ve Hicaz’ın güney tarafında bulunan dar bir kıyı ovasıdır. Bkz. Ebû’l-Fida, *Ebû’l-Fida Coğrafyası (Takvimü’l-Buldân)*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), s. 85-86; Elnure Azizova, “Tihâme”, *DİA*, c. 41 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), s. 153-154.

⁶⁰ Zeydan, *el-Arab Kable’l-İslâm*, s. 246.

⁶¹ Yakut el-Hamevî, *Mu’cemu’l-Buldân*, c. 2 (Kahire: Matbaatü’s-Saade, 1906), s. 245.

⁶² Strab. *Geograph.* 16. I. 28. 2.

⁶³ Takkuş, *Tarihü’l-Arab kable’l-İslâm*, s. 413.

başlangıç tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak İslâm kaynaklarının söylediklerinden anladığımız kadarıyla bu hadise, İslâmiyet'ten önce gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Gassânîler, Suriye'de Güney Arabistan'da öğrendikleri su tekniklerini kullandılar. Muhtemelen Yakut el-Hamevî'nin bahsettiği su kaynakları bakımından zengin olan Golan'ı, bu yüzden kendilerine merkez olarak seçmişlerdi.⁶⁴ Nitekim Suriye'de hükümdarlık kurmuş olan ilk Arap hanedanlığı olan Selihîleri, yerlerinden çıkardıktan sonra Me'rib ile Suriye arasında uzanan büyük bir ticaret yolunun kuzeyine yerleşen Gassânîler, bedevî Arapların göçlerine ve saldırılarına karşı koymak üzere Bizans'ın hâkimiyeti altında tampon bir devlet olarak ortaya çıktılar. Bizans'ın siyasî tesiri altına girerek burada kendi ana dilleri olan Arapça'nın yanında Suriye'nin Ârâmî dilini de öğrenmek suretiyle Hristiyan oldular.⁶⁵ Böylece 6. yüzyılda Bizans'ın vassal bir devleti ve miafizit Hristiyan olarak çok sayıda kaleler, saraylar, kiliseler ve manastırlar inşa ettiler. Bunlar, suyun temini için Fırat Nehri'nden Akabe Körfezi'ne kadar uzanan kurak bölgede konumlandırıldılar. Hem Güney Arabistan'daki Himyerîlerin hem de Nabatîlerin imar yeteneklerini birleştiren Gassânîler, bu konuda oldukça başarılı oldular. Nitekim tarihinin tüm aşamalarında suya dâhil olmuş milletlerin suyla ilgili yapılarda mükemmel olması doğaldı. Bunu isimleriyle ilişkili olarak çok sayıdaki yapıdan da anlamak mümkündür. Gassânîler, kurak bölgelerde su temin etmek için inşa ettikleri yapıları *kanatir* (su kemerleri), *müsennâ* (set, baraj) ve *sıhrîc* (sarnıç) gibi kelimelerle yazıtlara kaydetmişlerdir. Günümüze kalan az sayıdaki Gassânî eserlerinden olan Kasrû'l-hayri'l-garbî'deki kale ve manastırlar bunlar arasında en iyi bilinenlerdir. Kurak bir bölgenin ortasındaki böylesine yüksek, devasa ve sağlam yapılar, ancak kendisine su sağlayabilecek bir sistemle ayakta kalabilirdi.⁶⁶

Gassânî konfederasyonunun başlangıçta önemli merkezleri Golan tepelerindeki Câbiye ile Havran bölgesindeki Rahip Bâhîra'nın kilisesinin bulunduğu ve "Eski Şam" olarak da bilinen Busrâ idi.⁶⁷ Gassânîler ve diğer Arap kabileleri için önemli bir hac merkezi olan Sergiopolis'te, şehir surlarının dışında kiliseye benzer bir yapıda kabile yöneticilerinden birinin adını taşıyan bir yazıttan şehrin, bir dönem resmî ikametgâhları olduğu anlaşılmaktadır. Bu yüzden başkent konusu biraz tartışmalıdır.

⁶⁴ Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 6, 17-19; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 387.

⁶⁵ Hitti, *İslâm Tarihi*, s. 119-120.

⁶⁶ Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 19-20.

⁶⁷ Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 246.

Gassânî hükümdarları, Sergiopolis’e hac yapmaya gelen Hıristiyan Arap kabileleri üzerindeki otoritesini sağlamanın bir yolu olarak da burayı geçici bir merkez olarak kullanmış olabilirler. Çünkü Gassânîlerin, konfederasyon olmaları sebebiyle dağınık sosyal ve politik örgütlenmeleri, Suriye hinterlandının geniş bir alanına yayılmıştı. Dolayısıyla bu durum çeşitli müstahkem merkezlerin kullanılmasına neden olmuştu.⁶⁸

1. 1. 2. Gassânîlerin Menşei

İnsanlık tarihinde oldukça eski bir yere sahip olan Arabistan Yarımadası’nın ilk zamanlarıyla ilgili daha önce de ifade edildiği gibi kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Mevcut olan bilgilerin önemli bir kısmı abartılı veya efsanevî anlatımlardır. Bununla birlikte Arap yarımadasının ilk dönemlerinde coğrafi şartları ve yaşam koşulları açısından uygun olduğu, fakat daha sonra uzun süren kuraklıklar, doğal afetler ve su kaynaklarının tükenmesi sebebiyle bölge halkının Bereketli Hilal bölgesine (Suriye, Irak, Mısır) göç ettikleri bilinmektedir. Ayrıca kurumuş su kanallarının bulunması ve bölgenin verimli arazilere sahip olduğuna dair bazı işaretlerin varlığı, bu göçlerin yalnızca kuraklığa bağlı olarak gerçekleşmediğini göstermektedir.⁶⁹

Arap yarımadasının sakinleri olan Araplar, Sâmi kavimlerin en kalabalık milletidir. “Arap” kelimesinin menşei belirsiz olmakla beraber genellikle göçebelik kavramı ile açıklanmıştır.⁷⁰ Buna göre Arap kelimesinin “çölde yaşayan kimse, göçebeler (bedevî)” anlamına geldiği kabul edilmektedir. Hem Asur hem de Güney Arabistan’daki ilk yazıtlarda da durum bu şekildeydi. 20. yüzyıla kadar anlam bu şekilde olmasına rağmen günümüzde Arap olarak anılmaktan gurur duyan insanların çoğu bedevî olarak sınıflandırılmaktan pek hoşnut değildir. Aynı zamanda kelimenin “Arapça konuşanlar” anlamı da vardır. Ünlü Arap uzmanlarından Jan Retsö, Arap teriminin cesur liderler tarafından yönetilen, çadırlarda yaşayan, kült merkezlerini koruyan, kahinler ve sınır muhafızları olarak ünlenen, özellikle “bir ilahın hizmetine giren köleleri veya malı olarak kalan” marjinal toplulukları tanımladığını ifade

⁶⁸ Butcher, *Roman Syria and the Near East*, s. 71.

⁶⁹ Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016), s. 25.

⁷⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “Arap”, *DİA*, c. 3 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), s. 272.

etmektedir.⁷¹ Geç Antik Çağ'da ise Araplar çoğunlukla dil ile tanımlanıyordu. Gassânîlerin hâkimiyet bölgesi olan Suriye ve çevresinde Yunanca konuşan nüfus büyük şehirlerde (Antakya, Şam, Kudüs ve sahil boyunca) çoğunlukta iken Aramice konuşan nüfus (Yahudiler ve Sâmirîliler) kırsal kesimde ve daha küçük kasabalarda yoğundu. Geri kalan yerlerde Arapça konuşan göçebe ve yarı göçebe halklar vardı. Bunlar yerleşik halkla ticaret yapıyorlardı, fakat göçebe olanlar zaman zaman kervanlara baskınlar düzenliyorlardı. Ancak daha sonra "Arap" olarak adlandırılacak bu halkların hepsi göçebe değildi. Özellikle Suriye'ye yakın kabileler yarı göçebe Araplardı. Bunların geçim kaynağı çoğunlukla deveye bağlı olmasının yanı sıra koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar da yetiştiriyorlardı. Aynı zamanda at konusundaki becerileriyle biliniyorlardı.⁷²

İslâm öncesi Arap toplumunun temelini, çöl hayatının ortaya çıkardığı sosyal bir yapı olan kabile sistemi oluşturmuştur. Geniş Arabistan bozkırlarında baba, anne ve çocuklardan oluşan basit bir aile hayatı sürdürmek mümkün değildi. Bu yüzden küçük aileler, kan bağına dayalı olarak bir araya gelmek zorunda kalmışlardı. Ancak kabilecilik sadece çöl hayatında değil köy, kasaba ve şehirlerde de çöldeki kadar olmasa bile rastlanan sosyal bir durumdur. Günümüzde Suriye, Irak, Mısır ve Hicaz çöllerinde yaşayan bedevîlerin bir kısmı Aneze, Cüheyne, Şemmar, Belî gibi kadim kabile isimleriyle bilinmektedir. Arap kabileleri, genellikle ortak atalarının isimlerini kullanmışlardır. Evs, Hazrec, Temîm, Benî Hâşim, Benî Abdümenâf buna örnektir. Bununla birlikte nadir de olsa ortak atalarına dayanmayan kabile isimleri de bulunmaktadır. Bunlardan birisi olan Gassân kabilesi, etrafına yerleştiği su kaynağının adıyla bilinirken Tenûh kabilesi mola verdiği yerin ismini almıştır. Arap kabileleri, kendilerine *şeyh* (yaşlı, gün görmüş) veya *reis* (başkan) denilen, zenginlik ve şeref gibi özellikleriyle tanınan kişiler tarafından yönetiliyordu.⁷³

Ammianus Marcellinus, *Res Gestae (Roma Tarihi)* adlı eserinde Roma tarihinde önemli bir yere sahip olan bedevî Arapların, İslâm öncesi yaşamları ve adetleriyle ilgili düşüncelerini, detaylı fakat küçümseyici bir üslupla anlatmaktadır:

⁷¹ Tim Mackintosh-Smith, *Arabs A 3,000-Year History of Peoples, Tribes and Empires* (New Haven and London: Yale University Press, 2019), s. 39; Bu konuda daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Jan Retso, *The Arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads* (London-New York: Routledge, 2003).

⁷² David Cook, "Syria and the Arabs" *A Companion to Late Antiquity*, edit. Philip Rousseau (Chichester, U.K.; Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2009), s. 467-468.

⁷³ Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017), s. 162-163.

İkâmet ettikleri bölgeler Asurluların topraklarından Nil Nehri'nin çağlayanlarına ve Blemmyae'in sınır bölgelerine kadar uzanan bu kabilelerin arasında hepsi aynı ölçüde cengâverdir, yarı çıplak bir şekilde bellerine kadar uzanan renkli pelerinler takarlar, atik atlarının ve zayıf develerinin yardımıyla barışın veya karışıklığın hâkim olduğu zamanlarda bölgeler arasında gezinirler. Bu adamlardan hiçbiri ne eline bir saban tutamağı alır ne de bir ağaç dikip, toprağı sürerek bir hayat yaşar; fakat bir ev, belirli bir ikâmet alanı veya kanunlar olmadan büyük ve geniş bölgelerde sürekli gezinirler, uzun süre boyunca aynı gökyüzüne katlanmazlar veya tek bir bölgenin güneşiyle hiçbir zaman memnun olmazlar. Hayatları daima hareket halindedir, sözleşme gereğı belirli bir zaman için ücretle tutulmuş karıları vardır; bir evlilik bağı görüntüsü verebilmek için gelin adayı eğer ki seçilirse, belirlenen tarihten sonra ondan ayrılmak üzere çeyiz olarak kocasına bir mızrak ve çadır sunar; her iki cinsin de birbirine karşı ateşli bir şekilde tutkulu olması inanılmaz şeydir. Dahası, yaşadıkları zaman boyunca o kadar geniş bir bölgede gezinirler ki, kadın bir bölgede evlenir, başka bir bölgede doğurur, hiçbir dinlenme fırsatı bulamadan çocuklarını uzaklarda yetiştirir. Hepsi yaban hayvanlarının etiyle, ana besinleri olan bol bol sütle, çok çeşitli bitkilerle ve avlayabildikleri için kuş etiyle beslenirler; ayrıca birçoğunun tahıldan ve şaraptan tamamen habersiz olduğunu görmüşümdür. Bu tehlikeli kavim hakkında söyleyeceğimiz bu kadar.⁷⁴*

İslâm kaynaklarında ise râviler ve ahhâr âlimleri, Arapları tarihi açıdan iki kısma ayırmışlardır ve bu konuda neredeyse ittifak halindedirler:

1. Arab-ı Bâide: Eski zamanlarda yaşamış olup çeşitli sebeplerle daha sonra soyu tükenmiş Âd, Ubeyl, Cürhüm, Tasm, Amâlika, Câsim, Hadramut, Semûd, Cedîs,⁷⁵ Emîm, Abdu Dahm, Medyen vs. milletlerdir. Ancak bu tabakadaki oluşmuş birçok kavmin varlığı noktasında oryantalistler şüphe etmişlerdir. Bazıları bunların râvilerin uydurduğu hurafe kavimler olduğunu savunmuştur. Bu görüşü özellikle bu kavimlerin isimlerine benzer isimleri eski dillerde veya klasik kitaplarda bulamadıkları zaman ifade etmişlerdir.⁷⁶

2. Arab-ı Bâkiye: Soyları devam eden Araplardır. Bunlar ikiye ayrılmaktadır:

* Etiyopya'da bir bölge.

⁷⁴ Amm. Marc. Hist. 14. 4. 1-7.

⁷⁵ Belâzûrî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Riyaz Zirikli-Süheyl Zekkar, c. 1 (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), s. 8.

⁷⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 1, s. 294-298.

Arab-ı Müsta'ribe: Kökenleri itibarıyla Arap olmayan, sonradan Araplaşan İsmâîlîlerdir. Bu soyun babası kabul edilen Hz. İbrahim'in oğlu İsmail, Yemen'den gelip Mekke'ye yerleşen Kahtânî asıllı Cürhüm kabilesi reisinin kızıyla evlenmiş, soyu bu şekilde yayılmıştı. Bu yüzden onun soyundan gelenler "İsmailoğulları" olarak isimlendirilmiştir.⁷⁷ Bunlar İslâm kaynaklarında "Arab-ı müsta'ribe" olarak ifade edilmektedir. Çünkü Hz. İsmâîl, Mekke'ye geldiğinde babası gibi İbrânîce konuşuyordu. Onun nesli, Arapça'yı burada öğrenip Araplaşması üzerine bu isimle anılmıştır.⁷⁸ Ayrıca dil ve ahhâr âlimlerinin rivayetlerine göre "müsta'ribe" ismi, Suriye'ye yerleşen ve Bizans İmparatorluğu'nun sınır boylarında yaşayan kabileler ile Fırat Nehri sınırlarından Suriye Çölü'ne kadar Irak içlerine inen kabileler için de kullanılıyordu. Dolayısıyla esasen Arab-ı Âribe'den olmasına rağmen Suriye'ye yerleştikleri için Gassân, İyâd ile Tenûh kabilelerini de müsta'ribeden saymışlardır. Şehirlerin kenarlarında yaşayan bu müsta'ribeden sayılan Arapların birçoğu, çöl ve meralara yakın yerlere yerleşmişlerdi. Bunlar bölge sakinleri tarafından "el-Hâdir" olarak biliniyordu. Suriye şehirlerinin çoğu el-Hâdir olup onların dışında Tenûh kabilesi ile diğer Araplar yaşıyordu.⁷⁹

İbn Haldûn, aralarında Gassânîlerin de bulunduğu Bizans sınırlarına göç eden kabilelerin nesepleri konusunda bu görüşü destekleyen bir yaklaşım ortaya koymuştur:

Sarih nesepe, sadece çöllerdeki bedevî Araplarda bulunmaktadır. Çünkü hayat şartlarının zor olduğu, kurak ve verimsiz çöllerde yaşamak sadece onlara mahsustu. Onlar, develere ve yavrularına bakarak geçimlerinin sağlıyordu. Dolayısıyla çöl şartlarında yaşamak adetleri ve alışkanlıkları haline gelmiştir. Bu yüzden başka milletlerden hiç kimse onlarla bir arada yaşamayı göze alamadığı için de nesepleri, başka milletlerle karışmamıştır. Bunlar Mudar'dan gelen Kureyş, Kinâne, Sakîf, Huzeyl, Benî Esed ve bunlara komşu olan Huzâa kabileleridir. Ancak geçim kaynağı ve mera imkânlarının fazla olduğu Suriye ve Irak'ta, Himyer ve Kehlân'dan gelen Gassân, Lahm, Cüzam, Tay, Kudâa ve İyâd gibi kabilelerin nesepleri ise karışmış ve

⁷⁷ Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 219; Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, s. 180.

⁷⁸ Asmaî, *Târihü'l-Arab kable'l-İslâm*, thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsin (Beyrut: Dârü'l-Verrak, 2009), s. 10.

⁷⁹ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 1, s. 507.

kollara ayrılmışlardır. Çünkü bölgedeki verimli topraklardan uzaklaşıp Arap olmayan milletlerle karışmışlardır. Dolayısıyla bunların nesepleri ihtilaflıdır.⁸⁰

Arab-ı Ârîbe: Dil ve ahabâr âlimlerinin rivayetlerine göre Arab-ı Ârîbe ismi de câhiliyeye dayanan eski bir isimdi. Nesep âlimlerine göre, Arap tabakalarından ikincisi olan bu grubu, Kahtânîlerin selefleri oluşturuyordu. Bunlar Cürhüm ve Ya'rub olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Ya'rub'dan da Kehlân ve Himyer adında iki ayrı koldan birçok kabile meydana gelmiş ve çeşitli nedenlerle anavatanları Yemen'den göç ederek Arabistan Yarımadası'nın çeşitli bölgelerine yerleşmişlerdi. Dört kabileye ayrılan Kehlânîlerden, Ezd b. Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân nesebine dayanan Ezd kabilesi, kuzeye göç etmişti.⁸¹ Amr b. Amr Müzeykıyâ (MS 265-270) öncülüğünde, Semleke adında birinin hâkimiyeti altında olduğu Akk⁸² denilen yere yerleştiler. Amr b. Amr Müzeykıyâ'nın ölmesi üzerine yerine geçen oğlu Sa'lebe b. Amr (MS 270-287) yine Ezd kabilesinin önde gelenlerinden Ciz b. Sinan ile Semleke'yi öldürme planı yaptılar ve meydana gelen büyük mücadelede Ciz, Semleke'yi feci bir şekilde öldürdü. Ancak daha sonra bu durumdan rahatsız olan Sa'lebe b. Amr, kabilesiyle birlikte Mekke'ye gitti.⁸³ Bu dönemde şehrin hâkimi olan Cürhüm kabilesi, Mekke'ye yerleşmelerine izin verdi. Bu sırada Cürhüm kabilesinin, Kâbe'nin dokunulmazlığını ihlal edip Mekke'de anlaşmazlık çıkarması üzerine çıkan hâkimiyet mücadelesinde, Huzâa kabilesini destekleyerek onları Mekke'den çıkardılar. Böylece Mekke'nin hâkimiyetini eline alan Huzâa kabilesi oldukça güçlendi.⁸⁴ Ancak daha sonra Hz. Muhammed'in dedelerinden Kusay b. Kilâb'ın,⁸⁵ Kinâne ve Kudâa kabilesinin yardımıyla Mekke'nin idaresini ve Kâbe hizmetlerini

⁸⁰ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, s. 257-258.

⁸¹ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu kabâ'ili'l-Arabi'l-kadîme ve'l-hadîse*, 3. bs., c. 9 (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), s. 15; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 1, s. 354-355.

⁸² Adnânîlerin bir bölümü olan Akk kabileleri, Ma'ad topraklarının güneyinde yer alıyorlardı. Ahabâr âlimleri, Babil kralı Buhtunnasr'ın (MÖ 605-562) Hadûra'ya saldırması üzerine Akk'ın Yemen topraklarına göç ettiğini ve bu yüzden Akk'ın nesebinin Yemenlilerle karıştığını savunmaktadırlar. Akk'a mensup kabileler, Yemen'de Tihâme'den Cidde'ye kadar olan yerlere yerleşmişlerdi. Akk ile Ezd kabilesinin, yurtlarının karışması sebebiyle bazı ahabâr âlimleri, Akk'ın nesebinin Yemen'e dayandığını, Tihâme'de Akk ile Gassân arasında meydana gelen savaşta Gassân'ın Akk'a galip gelmesi ve onları yurtlarından sürmesinden sonra Ma'ad'a göç ettiklerini iddia etmişlerdir. Bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 1, s. 390-391.

⁸³ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, 4. bs. (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1981), s. 640; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 388-389.

⁸⁴ İbn Hişâm, *Sîret-i İbn-i Hişâm Tercemesi: İslâm Tarihi*, çev. Hasan Ege, c.1 (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985), s. 158-159; Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve ma cae fiha mine'l-asar*, thk. Rüşdi es-Salih Melheses, 3. bs. (Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1979), s. 90-91; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 641; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 389.

⁸⁵ Asıl adı, Kusay (Zeyd) b. Kilâb b. Mürre b. Kâ'b b. Lüey b. Fihr (Kureyş) b. Gâlib (ö. MÖ 480 dolayları) olup Hz. Peygamber'in baba tarafından dördüncü dedesidir. Bkz. Ali Osman Ateş, "Kusay b. Kilâb", *DİA*, c. 26 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), s. 460-461.

üzerine alması üzerine Huzâa kabilesi, buna karşı çıkararak mücadeleye girişti. Yapılan savaşta Mekke hâkimiyetini ele geçiren Kusay, ailesiyle buraya yerleştikten sonra Kureyş kabilesini buraya topladı. Bu yüzden kendisine “mücemmi” (toplayıcı ve birleştirici) ünvanı verilmiştir.⁸⁶ İbn Kuteybe, Kusay’ın Bizans imparatorunun desteğiyle Mekke’nin idaresini ele geçirdiğini belirtmektedir.⁸⁷ Cevâd Ali, İbn Kuteybe’nin bu rivayetinin doğru olması durumunda imparatorun Gassânîler aracılığıyla Kusay’a yardım etmiş olabileceğini belirtmiştir.⁸⁸ Çağdaş İslâm tarihçisi Muhammed Hamidullah, İbn Kuteybe’nin bu rivayetini esas alarak I. Theodosios (MS 379-395) veya oğlu Arkadios’un (MS 395-408) imparatorluk dönemine denk geldiğini düşündüğünü ve bu mücadelede Bizans İmparatorluğu’nun otoritesini yaymak ve güçlendirmek için Kusay’a yardım etmiş olabileceğini ifade etmektedir.⁸⁹

Ezd kabilesi için Mekke’de şartlar bir müddet sonra zorlayıcı hale gelmeye başlamıştı. Bu yüzden Mekke’den ayrılmak zorunda kalmışlardır. Rivayetlere göre Gassânîleri oluşturacak olan kısmı, Cefne b. Amr Müzeykîyâ liderliğinde Suriye’ye göç ettiler.⁹⁰ Bazı rivayetler de Sa’lebe b. Amr liderliğinde Suriye’ye göç ettiklerini ifade etmektedir.⁹¹ Huzâa kolu ise Mekke’de kalırken Şenûe kolu Tihâme’ye; Evs ve Hazrec’in ataları olan Sa’lebe’nin oğullarından Hârise, Yahudilerin bulunduğu Medine’ye; Uman Ezdîlerini oluşturan İmran b. Âmir, Umman’a ve Menâzire veyahut Nasrîler olarak da bilinen Lahmîler, Irak’a göç etmişlerdir.⁹²

Muhammed Hamidullah, Gassânîlerin uzunca bir süre gezip dolaştıktan sonra Suriye’ye yerleştiklerini ifade etmektedir. Buna göre Selihîler, Suriye’de hüküm sürdükleri dönemde Gassânîler hâlâ Sebe hükümdarlığının sınırları içindeki Yemen’in Me’rib bölgesinde bulunuyorlardı. Me’rib Seddi’nin yıkılması üzerine aralarında Gassânîlerin de bulunduğu bazı kabileler buradan göç etmek zorunda kalmıştı. Me’rib

⁸⁶ Taberî, *Tarihü’l-taberî: Tarihü’l-Ümem ve’l-Müluk*, c. 2, s. 257-259; İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, s. 640-641; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 388-389; İbn Hişâm, *Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi: İslâm Tarihi*, s. 165-166.

⁸⁷ İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, s. 640-641.

⁸⁸ Sümeyye İslam Çelik, “Gassânîler (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), s. 88-89.

⁸⁹ Muhammed Hamidullah, “el-İlâf veya İslâm’dan Önce Mekke’nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri”, çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 1 (Ankara, 1961), s. 214-215.

⁹⁰ İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, s. 640; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 388; Zeydan, *el-Arab Kable’l-İslâm*, s. 246; Kehhâle, *Mu’cemu kabâ’ili’l-Arabi’l-kadîme ve’l-hadîse*, s. 16; Asmaî, *Târihü’l-Arab kable’l-İslâm*, s. 135, 152; Takkuş, *Tarihü’l-Arab kable’l-İslâm*, s. 413.

⁹¹ Hamza el-İsfahânî, *Târihu Sini Müluki’l-arz ve’l-Enbiya* (Beyrut: Daru Mektebeti’l-Hayat, [t.y.]), s. 89; Mes’udî, *Mürücü’z-zeheb*, c. 2, s. 107.

⁹² Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemu kabâ’ili’l-Arabi’l-kadîme ve’l-hadîse*, 3. bs., c.1 (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1982), s. 15-16; İbn Kuteybe, *el-Ma’ârif*, s. 641; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 389; Asmaî, *Târihü’l-Arab kable’l-İslâm*, s. 134-135.

Seddi'nin yıkılması Bizans imparatoru Anastasius'un (MS 491-518) zamanına rastlamaktadır. Muhtemelen 3. yüzyılda yıkılan su seddinde yapılan tamirlerden sonra Anastasius'un döneminde yeniden yıkılmıştı.⁹³ Bununla birlikte Gassânîlerin, Yemen'den Suriye'ye gelmeden önce Tihâme'deki "Gassân suyu" etrafında bir müddet yaşadıkları ve daha sonra 5. yüzyılda Suriye'ye göç ettiklerine dair rivayetlerde bulunmaktadır.⁹⁴

1. 1. 3. Arim Olayı ve Gassânîlerin Güneyden Kuzeye Göç Etmesi

Yemen'deki yerleşik medeniyetin gerilemesinin ve çöküşünün tarihi, daha sonra Arapların rivayetleriyle tarihî ve kutsal metinlerde anlatılan bir hadise olan Arim⁹⁵ Seddi olarak da bilinen Me'rib Seddi'nin yıkılış hikâyesiyle aktarılmaktadır.⁹⁶ Çünkü Güney Arabistan'da kurulmuş olan krallıkların zenginlikleri ve topraklarının verimi, Me'rib'in güçlü barajından kaynaklanıyordu. Antik dünyanın en büyük hidro-mühendislik eserlerinden biri olan baraj, 680 metre uzunluğunda, 18 metre yüksekliğindeydi ve 10.000 kilometrekarelik bir su toplama havzasından birçok alanı sulamak için inşa edilmişti. Tarihî kaynaklarda, Me'rib Seddi'nin yıkılış hikâyesi ise farklı rivayetler şeklinde anlatılmıştır.⁹⁷ Halkın anlattığı hikâyeye göre, Arim olayının gerçekleştiği dönemde yaşamış meşhur bir kâhin olan Tarîfe,⁹⁸ Himyer krallarından Amr b. Âmir'e, Me'rib Seddi'nin yıkılmasıyla mülkünün yok olacağı haberini vermişti. Bunun üzerine Amr, mallarını satıp Me'rib'den ailesiyle birlikte yurt edinmek için göç etmeye karar verdi. Arim seli hakkında haberler yayılınca aralarında Gassânîlerin de olduğu Ezd kabilesinin önemli bir kısmı da mallarını satıp kuzeye göç ettiler.⁹⁹ Bir başka hikâyeye göre Amr, Tarîfe'nin kehanetleri öğrenince Yemen'den göç etmek için en büyük oğlu Sa'lebe¹⁰⁰ ile bir plan yaptı. Bu plana göre Amr, Sa'lebe'ye Himyer ve Kehlân kabileleri önünde vurmaya başladığında oğlu da ona

⁹³ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), s. 275-276.

⁹⁴ Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), s. 44.

⁹⁵ Arim adı set, baraj, büyük sel ve şiddetli yağmur anlamlarına gelmesinin yanı sıra tarla faresine de arim denildiği ve fareler tarafından delinip yıkıldığı için sete bu adın verildiği nakledilmiştir. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 3 (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1906), s. 157.

⁹⁶ Ya'kubî, *Târihü'l-Yâ'kubî*, c. 1 (Beyrut: Dâru Sadır, [t.y.]), s. 203.

⁹⁷ Mackintosh-Smith, *Arabs A 3,000-Year History of Peoples, Tribes and Empires*, s. 72-73.

⁹⁸ Bazı tarihçilere göre Tarîfe eşiydi. Ayrıca Amr'ın da kâhin olduğu ve Arim seliyle ilgili rüya gören de kendisinin olduğunu nakletmişlerdir. Bkz. al-Khazreji, *The Pearl-Strings a History of the Resuliy Dynasty of Yemen*, eds. E. G. Browne, R. A. Nicholson and A. Rogers, v.1 (Leiden: E.J. Brill; London: Luzac&Co., 1906), s. 53.

⁹⁹ Mes'udî, *Mürûcû'z-zeheb*, c. 2, s. 186-188.

¹⁰⁰ Bazı kaynaklarda oğlunun adı Mâlik olarak da geçmektedir. Bkz. Mes'udî, *Mürûcû'z-zeheb*, c. 2, s. 188; İbn Hişâm, *Sîret-i İbn-i Hişâm Tercemesi: İslâm Tarihi*, s. 47; İbrahim Usta, *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), s. 124.

vurmaya başlayacaktı. Amr, bundan dolayı mallarını sattıktan sonra Me'rib'den ayrılmak için yemin edecek ve bunu duyan insanlar mallarını satın almak isteyeceklerdi. Nihayetinde amacına ulaşan Amr, mallarını sattıktan sonra ailesi ve Ezd kabilesinden bir grupla beraber kuzeye göç etmiştir.¹⁰¹

Gassânîlerin içinde olduğu Ezd kabilesinin yanı sıra diğer yerleşik halkların da Yemen'den göç etmesinin nedeni Me'rib Seddi'nin yıkılışı olarak gösterilmektedir.¹⁰² Ancak bu rivayetlerin iddia ettiği gibi Güney Arabistan'da sulamanın sisteminin çökmesinin bir sonucu olarak yerleşik halklardan oluşan büyük bir göç olsaydı, bu dağılma, İslâm öncesi son dönemden çok önce gerçekleşmiş olması gerekirdi. Nitekim İslâm kaynakları, Me'rib'den birkaç yüzyıl önce gerçekleşmiş olması gereken bu göçlerden bahsetmeye devam etmişlerdir. Dolayısıyla yerleşik nüfusun kademeli olarak göç etmesi daha olasıdır. Bununla birlikte her iki durumda da geniş kapsamlı etkileri olmuştur. Çünkü bu bir felaket olmasa da çok sayıda yerleşik kabilenin Yemen'deki yurtlarından ayrılmasıyla, eski üniter devletler dağılmış ve bedevî ile hadarî arasındaki sınırlar yok olmuştur.¹⁰³

Kur'ân-ı Kerîm'de "seylü'l-arim" diye anlatılan Me'rib Seddi'nin yıkılışı hakkında şu ifadeler yer almaktadır:

*Gerçekten Sebe kavminin oturduğu yerde büyük bir ibret vardır. Orada biri sağda diğeri solda iki bahçe bulunmaktadır. Onlara, 'Rabbinizin verdiği rızıktan yiyiniz, ona şükrediniz. Güzel bir beldeniz, çok bağışlayıcı bir rabbiniz var' denildi. Fakat onlar yüz çevirdiler. Bu sebeple üzerlerine Arim selini gönderdik ve o iki bahçelerini buruk yemişli, acı ılgınlı, içinde biraz da sedir ağacı bulunan iki verimsiz bahçe haline getirdik.*¹⁰⁴

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alması dolayısıyla İslâm tarihçileri, bu hadisenin tarihi ile neden ve sonuçlarını tespit etmeye çalışmışlardır. İslâm kaynakları genellikle Güney Arabistan'daki Gassânî ve Ezd kabilelerinin kuzeye göç etmelerini, barajın yıkılmasından sonra meydana gelen kuraklığa bağlamışlardır. Ayrıca Gassânîler, kendi takvimlerini barajın yıkıldığı yıla göre belirlemişlerdi. Ancak bu durum Sebe

¹⁰¹ Asmaî, *Târihü'l-Arab kable'l-İslâm*, s. 124-125.

¹⁰² İbn Hişâm, *Sîret-i İbn-i Hişâm Tercemesi: İslâm Tarihi*, s. 47.

¹⁰³ Mackintosh-Smith, *Arabs A 3,000-Year History of Peoples, Tribes and Empires*, s. 74.

¹⁰⁴ Sebe Sûresi, 34/15-21.

kitabelerine ters düşmektedir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'de sözü edilen Arim seli, güneyden kuzeye göçün sebebi olan sel ise bu, Me'rib Seddi'nin son yıkılışıyla ilgili olmayıp daha önceki yıkılışlarından birine sebep olan baskın olmalıdır.¹⁰⁵ Nitekim İslâm tarihçileri, Me'rib Seddi'nin yıkılışıyla ilgili farklı rivayetlerde bulunmuşlardır. Mes'udî, Amr b. Âmir'in Yemen'deki hükümdarlığı döneminde,¹⁰⁶ Hamza el-İsfahânî, İslâm'dan dört asır önce,¹⁰⁷ Yakut el-Hamevî Habeşlilerin Yemen'deki hâkimiyeti (MS 525-573) döneminde meydana geldiğini belirtmektedir.¹⁰⁸

Arabistan yarımadasındaki kabilelerin, çoğu zaman tamamen göçebe olduğu varsayılmıştı. Ancak İslâm öncesi dönemlerde bu Yemenli kabilelerin büyük çoğunluğu çiftçiydi. İslâm tarihçileri, Arapları; Adnânîler (Kuzey Arapları) ve Kahtânîler (Güney Arapları) olarak iki ayırmaktadırlar.¹⁰⁹ Adnânîler, Hicaz bölgesinin yerli halkı olan Cürhüm kabilesi ile Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail'in soyunun karışmasından meydana gelmişlerdir. Bu nedenle onlara, Hz. İsmail'in torunlarından Adnân'a nisbetle Adnânîler denilmiştir. Hz. Muhammed'in soyu da Adnânîlere dayanmaktadır. Kahtânîler ise Güney Arabistan halkı olan Yemenlilerdendir. Hz. Nuh'un torunlarından Kahtân'a nisbetle Kahtânîler adını almışlardır. Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın torunlarından Kahtân, halkıyla Yemen'e yerleşmiş ve bu bölge halkı onun neslinden çoğalmıştır. İslâmîyet'ten önce Kuzey Arabistan'a göç edip yerleşmiş ve burada müstakil devletler kurmuş olan Gassânîler, Lahmîler ve Kindeliler ile Medine'ye yerleşen Evs ve Hazreç kabileleri de Kahtânîlerden gelmektedirler.¹¹⁰ Yemenlilerin daha uzak ataları olan Sebe ve Himyerîler ise İslâm öncesi Güney Arabistan'ın büyük çoğunluğunu yönetmiş ve Yemen'in doğusunda daha sonra çöl olacak olan yerlerde şehirler inşa etmişlerdi. Bu devletlerin kalıntıları ve onlar tarafından taş oyuyla yazıtlar, günümüze kadar gelebilmiştir. Ancak onların altın çağı, Me'rib Seddi'nin çöküşüyle bitmişti. Dolayısıyla doğunun çöl bölgelerinde bir zamanlar yapılan tarım da önemini kaybetmişti.¹¹¹ Çünkü kuraklık, Arabistan ikliminin en büyük sorunlarından birisiydi. Burada yağmurlar az olup sahil ve alçak

¹⁰⁵ Ömer Faruk Harman, "Arim", *DİA*, c. 3 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), s. 373.

¹⁰⁶ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 1, s. 215-216.

¹⁰⁷ Mes'udî, *Mürüccü'z-zeheb*, c. 2, s. 107.

¹⁰⁸ Hamza el-İsfahânî, *Târîhu Sini Müluki'l-arz ve'l-Enbiya*, s. 90.

¹⁰⁹ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. 6 (Kahire: Matbaatü's-Saade, 1906), s. 157.

¹¹⁰ Paul Dresch, *Tribes, Government, and History in Yemen* (Oxford: Clarendon Press, 1989), s. 3-5.

¹¹¹ Neşet Çağatay, "Hz. Muhammed'in Soy, Çocukluğu ve Gençliği", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 1 (1960), s. 19.

¹¹² Dresch, *Tribes, Government, and History in Yemen*, s. 5-8.

yerler hariç, iç kesimlerde nem düşüktü. Ancak kurak olan yerlere yağmurların yağdığı mevsimler de olmuştu. Bu yerlerden birisi olan Yemen’de halk, suya hâkim olmak ve ihtiyaç halinde kullanmak üzere biriktirmek amacıyla barajlar inşa ettiler. Me’rib Seddi, bu barajların en önemlisi olup Sebe topraklarının önemli bir kısmını suluyordu. Söz konusu bu baraj setleri, sel sularının boşa gitmesini engellemek amacıyla elverişli yerlere yapılmıştı.¹¹²

1. 2. Gassânî Devleti’nin Kuruluşu

MÖ 4. yüzyılda Suriye ve Irak’ı fetheden Büyük İskender’in haleflerinden Seleukoslar, Arabistan Yarımadası’nı da ele geçirmek istemişlerdi. Bunun için başta Nabatîler olmak üzere Arap kabileleriyle savaşmış, fakat başarısız olmuşlardı. Çünkü Nabatîler ve Yahudiler, Seleukosların Suriye’nin tek hâkimi olmasına karşı çıkmışlardı. Dolayısıyla Büyük İskender’in Suriye’deki halefleri Seleukoslar, bedevî Arapları yenmeyi başaramayacaklarını anladıktan sonra onlarla iyi geçinme siyasetini takip etmiş, bu şekilde ticaret kabilelerinin naklinde ve korunmasında onlardan yararlanmışlardı. MÖ 1. yüzyılda Suriye’nin, Roma’nın egemenliği altına girdiği dönemde Suriye çölleri hâlâ Nabatîlerin ve bunların müttefikleri olan Arap kabilelerinin hâkimiyeti altındaydı. Bunlar, Roma idaresindeki şehirlere inerek yağma yapıyor, hac ve ticaret kervanlarına saldırıyorlardı. Bu yüzden Romalılar, onlarla anlaşma yapmak zorunda kalmıştı.¹¹³ Bu dönemde Suriye’deki en güçlü kabile Kudâa kabilesiydi. Roma ile anlaşma yaptıktan sonra onların vassalı olarak Hıristiyanlığı kabul ettiler. Roma yönetiminin Bilâdüşşam’daki (Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün) Arap kabilelerine hükümdar olarak tayin ettiği Tenûh b. Mâlik b. Fehm b. Teymullah b. Esed b. Vebere b. Tağlib b. Hulvân b. İmrân b. el-Hâfî b. Kudâa’ya nispetle Tenûhîler olarak adlandırılan bu kabilenin bilinen sadece üç tane liderleri vardır. Bunlar sırasıyla Nu’mân b. Amr b. Mâlik, Amr b. Nu’mân b. Amr ve Huvvârî b. Nu’mân’dır.¹¹⁴ Tenûhîlerin meşhur Palmyra (Tadmür) kraliçesi Zenobia (Zeyneb) ile bir çatışmaya girmiş olmasından dolayı Roma İmparatorluğu’yla dostane ilişkiler kurdukları bilinmektedir.¹¹⁵ Zenobia ile eşi Odenathus (Üzeyne b. Hayrân) iktidarlarında Tenûhîler ve Lahmîlerle mücadele etmişlerdir. Özellikle Tenûhîler,

¹¹² Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 1, s. 215-216.

¹¹³ Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 250.

¹¹⁴ Ya’kubî, *Târîhü'l-Yâ’kubî*, c. 1, s. 206; Mes’udî, *Mürûcü’z-zeheb*, c. 2, s. 106.

¹¹⁵ Fisher, *Between Empires Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*, s. 76.

Palmyra'nın ezeli düşmanlarıydı. Zenobia, Roma'ya isyan ettiğinde bir yandan da onların bölgedeki gücünü ortadan kaldırmaya çalışıyordu.¹¹⁶

Palmyra, Arap kabilelerinin konfederasyonuna ait bir yerleşim bölgesi olduğu dönemin ardından imparatorluğun bir parçası haline gelmişti. Şehrin stratejik değerinin farkında olan imparator Hadrianus (MS 117-138) Palmyra'yı imparatorluğun diğer şehirlerden ayıran bir dizi ayrıcalıklara sahip olmasına izin verdi. Çünkü Partlara karşı yapılan savaşlarda, Roma ordusunun Palmyra'nın askerî desteğine ihtiyacı vardı. MS 3. yüzyılın başlarında imparator Septimius Severus (MS 193-211) Palmyra'yı bir sömürge haline getirdikten sonra ticarî faaliyetlerini yönetmek için bir senato oluşturulmasını sağladı. Bununla birlikte, belirli bazı sorumluluk ve ayrıcalıklarına rağmen Palmyra, Roma'nın bir eyaleti değil bağımsız bir Arap krallığı olmuştu.¹¹⁷

Romalı tüccarlar, Kızıldeniz'den ince işlenmiş cam, gümüş, altın, mercan ile Arabistan'dan buhur ticaretini tekstil, baharat ve çivit gibi boyalar karşılığında yapıyorlardı. Böylece bu ticaret yolları boyunca yerel ekonomiler güçlenerek şehirleşme meydana geldi. Doğu ile batıyı birbirine bağlayan bir ticaret merkezi işlevi gören Palmyra'nın, Arabistan ve Akdeniz şehirleri arasındaki güzergâhı üzerindeki konumu sayesinde Antik Çağ'ın harikalarından biri haline gelen Petra başta olmak üzere kuzey-güney yönündeki şehirler de aynı şekilde yükselişe geçti. Ancak bu zenginlik, Partların çöküşü ve Sâsânîlerin iktidara gelmesiyle birlikte sona erdi.¹¹⁸ Çünkü Roma İmparatorluğu'nun Sâsânîlerin saldırılarıyla yüzleşmek zorunda kalması Palmyra'da köklü değişiklikler yapılmasına neden oldu. Zenobia'nın eşi Odenathus, Palmyra'da bir Arap devleti kurduktan sonra Sâsânîlere karşı önemli başarılar elde etti.¹¹⁹ Bu yüzden imparator Gallienus (MS 260-268) tarafından ortak imparator ilan edildi ve kendisine *dux orientis* (Doğu eyaletleri dükü) ünvanı verildi. Ancak kısa bir süre sonra aralarındaki ilişkilerin bozulması üzerine Odenathus, Humus'ta (Emesa)

¹¹⁶ Juan Pedro Monferrer-Sala, “‘New Skin for Old Stories’ Queens Zenobia and Mawiya, and Christian Arab Groups in the Eastern Frontier During the 3rd-4th Centuries CE”, *Mapping Knowledge: Cross-Pollination in Late Antiquity and the Middle Ages*, eds. Charles Burnett and Pedro Mantas-Espana (Cordoba, Spain: Warburg Institute, 2014), s. 77.

¹¹⁷ Monferrer-Sala, “‘New Skin for Old Stories’ Queens Zenobia and Mawiya, and Christian Arab Groups in the Eastern Frontier During the 3rd-4th Centuries CE”, s. 75-76.

¹¹⁸ Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World* (New York: Vintage Books, 2017), s. 19-20.

¹¹⁹ Ion. Mal. *Chron.* 12. 26.

öldürüldü.¹²⁰ Zenobia ise küçük oğlu Vaballathus'un (Vehbüllât) adına iktidarı üstlendikten sonra Roma'nın Got saldırılarıyla uğraşmasını fırsat bilerek bölgede hâkimiyetini genişletmeye başladı. Nitekim Antakya sınırlarına kadar doğu bölgelerini yağmalayıp yaktıktan sonra Asi Nehri yakınlarında bir karargâh kurmuştu. Haberi alan dönemin imparatoru Aurelianus (MS 270-275) Zenobia'ya karşı doğu seferine çıktı. Antakya'da yapılan mücadelede imparator Aurelianus, Zenobia'nın ordularını yenerek Palmyra'nın hâkimiyetine son verdi.¹²¹

Yerleşik hayatın merkezi Palmyra'nın 273'te yıkılmasıyla birlikte Yakın Doğu'daki bağımsız Arap devletlerinin tarihi de sona ermiştir. Hepsi Roma ya da İran tarafından dağıtılmıştı. Ancak 4. yüzyıl ile 6. yüzyıllar arasında hem Roma hem de İran tarafından çöldeki sınır bölgelerinde tampon olması ve birbirlerine karşı yürüttükleri savaşlarda kullanılmak üzere yeni bir Arap devleti türü ortaya çıktı. Bu devletler, Romalılar tarafından tayin edilmiş *foederati*, yani müttefik kabileler idi. Bunlar liderlerinin *phylarch*, yani kabile reisi olarak tanındığı, hem Sâsânîlere hem de ittifak yapılmamış Arap kabilelerinin saldırılarına karşı sınırları korumak için para yardımı yapılan, konfederasyon şeklinde tek bir kabile reisinin hâkimiyeti altında toplanmış Arap kabilelerinden oluşuyordu. Romalılar, bu çöl kabilelerini ordularına katarak sınır bölgelerinde sabit bir savunma yerine seyyar bir savunma sistemi geliştirdiler. Çünkü yerleşik Arap kabilelerinin aksine göçebe ya da yarı-göçebe Arap kabileleri, akınlara karşı daha tecrübeli savaşçılardı.¹²² Tam da bu dönemde, bedevî Araplar için “sarazen” kelimesi Yunan ve Latin kaynaklarında yaygın olarak kullanılmaya başlandı.¹²³ Yunanca *sarakēnoi*, Latince *saraceni* olan bu kelime, daha sonra doğu eyaletlerinin yağmacıları ve soyguncuları olarak görülen bedevî Arap kabileleri için kullanıldı. Nitekim sarazen kelimesinin kökeni, Arapça “hırsız” anlamına gelen “sirkat” (سرقة) idi. Ancak “çöl sakinleri” veya “göçebeler” anlamında kullanıldığı gibi “konfederasyon” anlamı da vardır.¹²⁴ Öyle görünüyor ki, Palmyra'nın yıkılmasından sonra meydana gelen güç boşluğuyla bedevî Araplar, çöl kenarındaki

¹²⁰ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 96-97.

¹²¹ Ion. Mal. *Chron.* 12. 30.

¹²² Warwick Ball, *Arabistan'dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi*, çev. Ahmet Aybars Çağlayan, c.1 (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), s. 119.

¹²³ Noel Lenski, *Failure of Empire Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D* (Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 2002), s. 201.

¹²⁴ David F. Graf, “The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 229 (February 1978), s. 15.

Roma otoritesine meydan okumak için daha geniş konfederasyonlarda birleşmeye başlamışlardı.¹²⁵

İmparator Valens (MS 364-378) Yakın Doğu’da ne tamamen Roma kontrolü altında ne de tamamen dışında kalabilen bu bedevîlerin tehdidiyle karşılaşmıştı. Bunlar, bazılarının binlerce mensubu olan şeyhler (kabile reisi) tarafından yönetiliyordu. Esasen 3. yüzyılın sonlarından itibaren bu şeyhlerin, kendilerini kral “Arap meliki” olarak adlandıran ve daha geniş topraklarla kabile grupları üzerinde egemenlik talep eden güçlü hükümdarların hâkimiyeti altında birleşmeye başladıkları görülmektedir. Bu hükümdarlar, kendi bağımsızlıklarını şiddetle korurken aynı zamanda Bizans ve Sâsânîlerle de siyasî ilişkilerini sürdürdüler. Buna en iyi örnek, Nemâre’deki Amr b. Adî’nin oğlu İmruülkays’ın mezarında bulunan MS 328 tarihli bir yazıttan gelmektedir. Taberî, Amr b. Adî’nin 3. yüzyılda Sâsânîlerle müttefik bir konfederasyon olan Hîre merkezli Lahmîlerin başında olduğunu bildirmektedir. Ancak Nemâre yazıtı, 4. yüzyılın başlarında Lahmîlerin, Bizans ile ittifak kurarak bağılıklarını değiştirdiğini göstermektedir. Kitabede İmruülkays, Suriye’den Hicaz’a kadar uzanan askerî başarılarına dayanarak “Arapların kralı” olmakla övünmektedir. Ayrıca kabilelerin itaatkâr davrandığı İmruülkays’ın, Romalılar tarafından “phylarch” olarak tanındığından bahsetmektedir. Dolayısıyla en eski Arap kitabelerinden olan Nemâre yazıtı, hem Roma hem de İran ile müttefik ilişkiler başlatan bedevî Arapların, güçlü konfederasyonlar halinde birleşerek her iki imparatorluğa tehdit oluşturacak kadar bağımsızlıklarını koruduklarını göstermektedir.¹²⁶

Roma’nın ittifak kurduğu bu Arap konfederasyonlarının ilki Tenûhîler idi. Haleb’in güneyindeki Kınnesrîn’i (Khalkis) merkez yaparak Suriye’ye yerleşen Tenûhîler, geç 3. yüzyıl ile erken 4. yüzyıl boyunca Roma’nın sıkı müttefikleri olmuşlardı. Ancak kralları (muhtemelen İmruülkays’ın torunu) yaklaşık 375 yılında veliahtsız ölünce imparator Valens, aralarındaki anlaşmayı bozmuştu. Ayrıca miafizit Hristiyan olan Araplara, taraftarı olduğu Ariusçu Hristiyanlığını dayatmaya çalışıyordu. Bunun üzerine Arap kabileleri, ölen kralın eşi Kraliçe Maviye liderliğinde isyan ettiler.¹²⁷ Sina bölgesinde Fârân’da güçlü bir bedevî kraliçesi olarak bilinen Maviye, Valens ile ittifak eden ve ismi bilinmeyen bir Arap kabile lideriyle evli

¹²⁵ Lenski, *Failure of Empire Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, s. 201.

¹²⁶ Lenski, *Failure of Empire Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, s. 201-202.

¹²⁷ Ball, *Arabistan’dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa’nın Keşfi*, s. 120.

Hristiyan bir köle olarak bilinmektedir.¹²⁸ Eşinin ölümü üzerine çok sayıda kabilenin kontrolünü ele geçirdikten sonra Filistin ve Arabistan sınırlarındaki şehir ve kasabaları şiddetli saldırılarla tahrip etti.¹²⁹ Ayrıca ittifak anlaşmasının feshedilmesi nedeniyle 370 yılında Suriye'ye saldırdı. Kıdemli *magister militum* (ordu komutanı) Victor sayesinde diplomasiyle sona eren bu mücadelenin sonucunda aralarında tekrar ittifak inşa edildi ve Maviye, Victor ile evlendi. 378 yılında imparator Valens'in Edirne Savaşı'nda yenilmesinden sonra Konstantinopolis'i savunmak için etkili takviye birlikler gönderecek kadar kayda değer bir güce sahip olmasına rağmen konfederasyonu çok fazla sürmedi.¹³⁰ Roma'nın ilk müttefik Arap konfederasyonu olan Tenûhîlerin hâkimiyeti, Kahtânîlerin Kudâa kabilesine mensup Selihîlerin Suriye'ye gelip bölgeye hâkim olmasıyla birlikte sona erdi. İsimlerini kabilenin lideri Selih b. Hulvân b. İmran b. el-Hâfi b. Kudâa'dan alan Selihîler, Suriye'de bir hanedanlık kurduktan sonra Hristiyanlığı benimsediler ve Bizans tarafından bölgedeki Arap kabilelerinin hâkimi olarak tanındılar.¹³¹

Tenûhîlerin yıkılmasıyla birlikte 5. yüzyılda Arap konfederasyonun baskın kabilesi olarak yükselişe geçen Selihîler, Gotlara ve Sâsânîlere karşı mücadelede önemliydi. Ancak Tenûhîler kadar güçlü ve merkezileşmedikleri anlaşılmaktadır. 387 yılında Theodosius (MS 379-395) Sâsânîlerle bir barış anlaşması imzalayarak doğu cephesinde istikrar temin etmiş ve imparatorluğa bir yüzyıldan fazla süren uzun bir barış sağlamıştı. Dolayısıyla Arap-Bizans ilişkilerini, 4. yüzyılın sonlarına doğru ve 5. yüzyılın tamamı boyunca belirleyen de bu uzun barış anlaşması oldu. Zira İran cephesindeki sessizlik sayesinde ilişkiler de uyumlu kaldı. Selihîlerin yıkılışı, 6. yüzyılda yeni bir Arap konfederasyonu olarak Gassânîlerin yükselişini sağlayan Araplar arasındaki anlaşmazlığın sonucuydu.¹³² Bizans İmparatorluğu'nun yeni Arap müttefikleri olan Gassânî konfederasyonu, İslâm fetihlerine kadar Suriye'ye egemen oldu. Ancak kuruluşları, hükümdarlarının sayısı ve hâkimiyet süreleri hakkında çok farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunun nedeni, İslâm kaynaklarında onlarla ve bölgedeki diğer Arap kabileleriyle ilgili rivayetlerin birbirine karışması, isimlerinin

¹²⁸ Philip Mayerso, Mauia, "Queen of the Saracens? A Cautionary Note", *Israel Exploration Journal*, Vol. XXX, No. 1/2 (1980), s. 123.

¹²⁹ Ruf. *HE*. 11. 6.

¹³⁰ Mayerso, Mauia, "Queen of the Saracens? A Cautionary Note", s. 123-124.

¹³¹ Ya'kubî, *Târîhü'l-Yâ'kubî*, c. 1, s. 206; Mes'udî, *Mürûcü'z-zehab*, c. 2, s. 106.

¹³² Shahid, *BAFOC*, s. 215-216.

Lahmî hükümdarların isimlerine benzemesi, aynı dönemde birçok hükümdarın olması ve Bizans kaynaklarının sadece ittifak kurdukları hükümdarların isimlerine yer vermesidir.¹³³

İslâm tarihi müelliflerinden İbn Kuteybe, Gassânîlerin Suriye'ye geldiği dönemde buranın hâkimi olan Selihîlerin, Bizans imparatoruna mektup yazarak Gassânîlerin Suriye'ye yerleşmeleri için izin istediklerini belirtmektedir. Rivayete göre, imparator onlara bazı şartlar karşılığında izin verdi ve şartları konuşmak için Ciz b. Sinân'a adamını gönderdi. Ciz'in, ona kılıcını rehin olarak bırakacağını söylemesi üzerine görevli buna çok öfkeleni ve küfürler savurdu. Bunun üzerine öfkelenen Ciz, kılıcıyla boğazını keserek onu öldürdü. Haberi alan imparator, 1.000 kişilik bir ordu gönderdi. Buna karşılık Ciz, Ezd kabilesi ile emrindekileri topladı. Yapılan savaşta Gassânîler, Bizanslıları yenmiş ve böylece güç kazanmışlardı. İbn Kuteybe, Ciz'in adını Ciz b. Amr olarak değil Ciz b. Sinân şeklinde zikreder. Dolayısıyla Gassânîlerle herhangi bir akrabalık ilişkisi olduğundan söz etmemiş ve bu hadiseden sonra onun Ezd kabilesinin bir kısmıyla birlikte Yahudilerin yaşadığı Yesrib'e (Medine) gittiklerini, Gassânîlerin hanedan ailesi olan Cefneoğullarının ise Suriye'de kalıp Hristiyan olduklarını rivayet etmektedir. Ancak dönemin Bizans imparatorunun kim olduğu konusunda herhangi bir bilgi vermemiştir.¹³⁴ Hamza el-İsfahânî, bu imparatorun Nestûrus olduğunu ve onun Gassânîlerin ilk hükümdarı olan Cefne b. Amr'ı, Arapların yeni hükümdarı olarak tanıdığını belirtmektedir.¹³⁵ Alman oryantalist Theodor Nöldeke, bu imparatorun Anastasius (MS 491-518) olduğunu ifade etmektedir.¹³⁶ Rivayetlerin ortak görüşüne göre Selihîler, Cefne b. Amr Müzeykiyâ liderliğinde Suriye'ye gelen Gassânîlerin, haraç vermesi karşılığında buraya yerleşmelerine müsaade etmişlerdi. Ancak Gassânîlerden Ciz b. Amr'ın, Selihîlerin vergi tahsildarını öldürmesi nedeniyle iki taraf arasında el-Muhaffef denilen yerde çıkan savaşta Gassânîler, Selihîlerin Suriye'deki varlığına son verdi. Bu nedenle Bizans imparatoru Anastasius, onların bölgedeki hâkimiyetini tanıdı (502).¹³⁷

¹³³ Mehran, *Dirasat fî tarihi'l-Arabi'l-kadim*, s. 562-563.

¹³⁴ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 641. Bu olaydan sonra Ciz'in adama söylemiş olduğu "Ciz'den sana verdiğini al", sözü halk arasında mesel olup yayılmıştır. Bkz. Vehb b. Münebbih, *Kitâbu't Ticân fî mülûki Himyer*, s. 294-295; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 241.

¹³⁵ Hamza el-İsfahânî, *Târihu Sini Mülûki'l-arz ve'l-Enbiya*, s. 89-90.

¹³⁶ Theodor Nöldeke, *Ümerâü Gassân*, çev. Bendeli Cevzi-Kostantin Rezzak (Beyrut: el-Matabaatü'l Katolikiyye, 1933), s. 7-9.

¹³⁷ Takkuş, *Tarihü'l-Arab kable'l-İslâm*, s. 414.

Gassânîler, Suriye'ye geldikleri zaman ilk önce Havran civarındaki çöle yerleşmiş, daha sonra Belkâ ve Ezruh bölgesine göç etmişlerdir. Güçleri arttıkça egemenlikleri altındaki ülke de genişlemiş, Hâris b. Cebele (MS 528-569) ve çocukları döneminde ise en parlak dönemini yaşamışlardı. Havran, Golan tepeleri, Palmyra, Filistin ve Lübnan bölgesindeki bedevî ve hadarî Arapları tamamen hâkimiyetleri altına aldılar. Bizanslılarla kurulan yakın ilişkiler sonucunda şehirler ve kasabalar kurup saraylar, kiliseler, köprüler ve sarnıçlar inşa ettiler.¹³⁸ Busrâ, Havran ve Golan tepelerinde su kaynaklarının bulunması sayesinde sulandırılmış verimli bir arazi vardı. Bu toprakların doğu sınırı, güneyde Havran'ı kapsayacak şekilde doğuya doğru iner ve oradan kuzeyde Fırat Nehri'ne kadar uzanırdı. Daha güneyde ise büyük ordulara yetecek kadar su kaynaklarının bulunmaması nedeniyle belirli bir sınır yoktu. Bu yüzden Bizans, bölgenin kontrolünü sağlamak için en doğuda sınır karakolları bulunduruyordu. Fırat Nehri üzerinde, Habur ile kesişme noktasındaki Karkisya (Circesium) Bizans'ın en gelişmiş karakoluyken, Sâsânîler Şapur'un 256 yılında aldığı Dura Europus'u elinde tutuyordu. Suriye Çölü'nün karşısındaki sınırda ise Bizanslıların, Rakka'dan (Callinicum) güneye, Rusâfe'den (Sergiopolis) Palmyra'ya ve daha sonra güneybatıdan Şam'a kadar uzanan *strata Diocletiana*'da sınır karakolları vardı. 6. yüzyılda bunların güvenlik sorumluluğu yaklaşık 530 yılından sonra Gassânîlerin eline geçti. Böylece bu dönemden itibaren doğu sınırları, Kızıldeniz'deki Akabe Körfezi'ne kadar silahla değil diplomasiyle savunuldu.¹³⁹ Dolayısıyla *foederati sistemi*, Sâsânîler ile müttefikleri Lahmîleri körfezde tutmak için Bizans'ın doğudaki savunmasının önemli bir unsuru haline gelmiştir.¹⁴⁰

1.2.1. Gassânî Hükümdarları

Gassânîlerin ilk hükümdarlarının kim olduğu, hükümdarlarının sayısı ve hâkimiyet süreleriyle ilgili İslâm kaynaklarının rivayetleri ile bölgedeki diğer Arap kabileleriyle ilgili rivayetlerin birbirine karışması nedeniyle çok farklı görüşler ortaya çıkmıştır.¹⁴¹ Bu nedenle MS 528 yılında tahta çıkan Hâris b. Cebele'ye kadar Gassânî hükümdarları hakkında kesin bilgiye ulaşmak mümkün değildir.¹⁴² İbn Kuteybe'ye

¹³⁸ Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 259-260.

¹³⁹ Hugh Kennedy, "Syria, Palestine and Mesopotamia", *The Cambridge Ancient History*, ed. Averil Cameron (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), s. 588-592.

¹⁴⁰ Butcher, *Roman Syria and the Near East*, s. 70.

¹⁴¹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 642.

¹⁴² Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 159.

göre, Gassânîlerin ilk hükümdarı Hâris b. Amr b. Muhrik'tir. Arapları kendi ülkesinde yakanların ilki olduğundan dolayı “Âl-i Muhrik”* olarak biliniyorlardı. Ayrıca “el-Hâris el-Ekber” ve “Ebû Şemir” künyesiyle de biliniyordu. Ondan sonra “Hâris el-A'rec b. el-Hâris el-Ekber” lakabıyla tanınan Hâris b. Ebî Şemir hükümdar oldu. Annesinin ismi Mâriye Zâtül-Kurtayn (İki küpeli Mâriye) idi. Hâris, Gassânî hükümdarları içinde en güçlü, düşmana karşı en iyi savaşan hükümdardı. Lahmîlerle yaptığı bir savaşta onları büyük bir yenilgiye uğrattıktan sonra hükümdarları III. Münzir'i öldürdü. Bu savaş sırasında Hâris'in tabip olduğu söylenen kızı Halîme'nin, ölen askerlere güzel koku sürüp, yaralıları da tedavi ettikten sonra onlara zırh giydirdiği rivayet edilmektedir. Bu nedenle İslâm kaynaklarında bu hadiseye “Yevmü Halîme” ismi verilmiştir. Ayrıca bu savaştan sonra onun hakkında şu mesel ortaya çıkmıştı: “Halîme günü sır olmadı.” İbn Kuteybe, daha sonra Hâris el-Asğar b. Hâris el-A'rec b. Hâris el-Ekber'in kardeşi Nu'man b. Hâris'in Hucr b. Nu'man, Nu'man b. Nu'man ve Amr b. Nu'man adlı üç oğlu olduğunu, çocuklarından Hâris b. Ebî Şemir'in Amr b. Hâris, Münzir b. Hâris ve Eyhem b. Hâris, onun da Cebele b. Eyhem isminde oğlunun olduğunu ve onun Gassânîlerin son hükümdarı olduğunu belirtmektedir.¹⁴³

Asmaî, Gassânîlerin ilk hükümdarının Cefne b. Amr olduğunu belirttikten sonra altı hükümdardan bahsetmektedir. Aynı zamanda adil bir hükümdar olarak tasvir ettiği Cefne'nin oğullarına şöyle bir vasiyette bulunduğunu rivayet eder: “Ey oğullarım! Cömertlikte birbirinizle yarışın ve size düşman olan her şeyden uzak durun. Bir hükümdar adil değilse hükümdar değildir. Hükümdar cesur, savaşçı, âlim, hikmet sahibi, zeki, merhametli ve hoşgörülüdür. Adaletsiz ve zalim olamaz. Zaten saydığım bu vasıfların sizde olduğunu görmekteyim.” Asmaî, daha sonra şunları aktarmaktadır: Cefne b. Amr'ın, Hâris el-Ekber lakabıyla bilinen oğlu Hâris b. Cefne, Amr b. Hâris adlı oğluna bazı tavsiyelerde bulundu. Babasının tavsiyelerine uyan Amr, onun gibi Suriye'deki Arapların hükümdarı oldu. Ondan sonra Hâris el-Hattâr diğer adıyla Hâris el-Arec ve “Ebâ Münzir” künyesiyle anılan oğlu Amr el-Muharrık b. Hind geldi. Onun “muhrik” lakabını almasının sebebi ise kendisinden yaşça büyük Es'ad adlı kardeşini öldüren Temîm kabilesiyle şiddetli bir savaş yaptıktan sonra onları öldürüp 100 kişiyi

* Yakan, kasten yangın çıkaran, fesatçı, tahrik eden.

¹⁴³ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 642-644.

diri diri yakması idi. Amr'dan sonra Eyhem ve ondan sonra oğlu Cebele hükümdar oldu. Gassânîlerden kendisine tâbi olan kabilelerle birlikte Suriye'de vergi tahsil eden Cebele, Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderildiği dönemde ve Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilafetinin bir döneminde Suriye'nin hâkimi idi.¹⁴⁴

İbn Habîb, Gassânîlerin ilk hükümdarının Sa'lebe b. Amr olduğunu ve onun Selihîleri mağlup ettikten sonra Bizans imparatoru Decius¹⁴⁵ ile bir anlaşma yaptığını belirtmektedir. Buna göre imparator, Gassânîlerin Sâsânîlerle ittifak kurmasından endişelendiği için Sa'lebe'ye haberci göndererek onlara; "siz güçlü ve sayısı kalabalık bir topluluksunuz. Araplar arasında en güçlü ve sayıları en kalabalık bir topluluğu yendiniz. Ben sizi kendi yurdunda bırakıyorum ve sizinle aramda şu anlaşmayı yapıyorum. Size bir Arap topluluğu saldırı düzenlerse size silahlarıyla birlikte Bizanslılardan 40.000 savaşçıyla yardım edeceğim. Bize Araplardan bir saldırı olduğu takdirde, Sâsânîlerle aramıza girmeme şartıyla sizin de 20.000 savaşçı hazır etmeniz gerekir", dedi. Sa'lebe'nin bu teklifi kabul etmesi üzerine imparator, onu hükümdar ilan etti ve taç giydirdi. Sa'lebe'nin ölümünden sonra yerine oğlu Hâris b. Sa'lebe'yi hükümdar ilan ettiler. Sonra sırasıyla Nu'man b. Hâris, Münzir b. Hâris, Müneyzir b. Hâris, Cebele b. Hâris, Ebî Şemir b. Hâris, Hâris el-A'rec b. Ebî Şemir ve son olarak Cebele b. Eyhem hükümdar oldu. Cebele, Hz. Ömer zamanına kadar hükümdarlığını devam ettirdi. Müslüman olduktan sonra irtidad edip Bizanslıların yurduna gitti.¹⁴⁶

Mes'udî, Gassânî hükümdarlarının on bir tane olduğunu belirtmesine rağmen sadece yedi tanesinin ismini vermektedir. İlk hükümdarın Hâris b. Amr b. Âmir b. Hârise b. İmruülkays olduğunu belirttikten sonra sırasıyla Hâris b. Sa'lebe b. Amr b. Âmir, Nu'man b. Hâris b. Cebele b. Hâris b. Sa'lebe b. Amr, Münzir Ebî Şemir b. Hâris b. Cebele, Avf b. Ebî Şemir, Hz. Muhammed'in İslâm dinine davet mektubu gönderdiği Hâris b. Ebî Şemir ve Cebele b. Eyhem'in hükümdar olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Asmaî, *Târîhü'l-Arab kable'l-İslâm*, s. 152-163.

¹⁴⁵ Gassânî hükümdarı Sa'lebe b. Amr ile anlaşmayı yapan Roma imparatoru Decius'un (MS 249-251) olduğunu rivayet eden başka kaynaklar da bulunmaktadır. Bkz. Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 398. Ancak Gassânîlerin anlaşma yaptıktan sonra kurulduğu dönem Bizans imparatoru Anastasius'un (MS 491-518) iktidarında gerçekleşmiştir. Çünkü Decius döneminde bahsedilen olay 3. yüzyılda meydana geldiği bilinmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2017), s. 275-276.

¹⁴⁶ İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, tsh. İlse Lichtenstadter (Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, [t.y.]), s. 370-372.

¹⁴⁷ Mes'udî, *Mürücü'z-zeheb*, c. 2, s. 107.

Ebü'l-Fidâ'ya göre, Gassânîlerin toplamda otuz bir hükümdarı vardır. Bu hükümdarların isimlerini de sırasıyla şöyle sıralamaktadır: Cefne b. Amr Müzeykiyâ, Amr b. Cefne, Sa'lebe b. Amr, Hâris b. Sa'lebe, Cebele b. Hâris, Hâris b. Cebele, Münzir el-Ekber b. Hâris, Nu'man b. Hâris, Cebele b. Hâris, Eyhem b. Hâris, Amr b. Hâris, Cefne el-Asğar, Nu'man el-Asğar, Nu'man b. Amr b. Münzir, Cebele b. Nu'man, Nu'man b. Eyhem b. Hâris b. Sa'lebe, Hâris b. Eyhem, Nu'man b. Hâris, Münzir b. Nu'man, Amr b. Nu'man, Hucr b. Nu'man, Hâris b. Hucr, Cebele b. Hâris, Hâris b. Cebele, Nu'man b. Hâris (Ebû Kerb ve Kudâm lakaplarıyla da tanınır.), Eyhem b. Cebele b. Hâris, Münzir b. Cebele, Şurahîl b. Cebele, Amr b. Cebele, Cebele b. Hâris b. Cebele ve Cebele b. Eyhem b. Cebele'dir.¹⁴⁸

Hamza el-İsfahânî, ilk Gassânî hükümdarının Cefne b. Amr Müzeykiyâ olduğunu belirttikten sonra şunları aktarmaktadır: Ezd kabilesine göre Amr'a Müzeykiyâ lakabının takılmasının sebebi, hükümdarlığının her gününde başkası giymesin diye değerli iki elbiseyi parçalamasından dolayı idi. Bu yüzden "müzeykiyâ" olarak anıldılar. Bu isimlendirmenin sebebi ise onun döneminde Ezd kabilesinin Arim seline maruz kaldığı sırada dağılıp paramparça olmasındandı. "Mâüssemâ" (Cennetin suyu) lakabıyla anılan Âmir'e gelince ona bu ismin verilmesinin sebebi, onun döneminde açlığa düşen Ezd kabilesinin azıklarını yağmur yağana kadar üstlenmesiydi. Bunun üzerine Ezd kabilesi, "Âmir bizim için yağmurun (Mâû's-sema) yerine geçmektedir", dediler. Hamza el-İsfahânî ardından Bizans imparatoru Anastasius tarafından iktidara getirilen Cefne b. Amr ile birlikte otuz iki Gassânî hükümdarı olduğunu belirttikten sonra hükümdarların listesini ve hâkimiyet sürelerini şu şekilde belirtmiştir:¹⁴⁹

Hükümdarlar/Hâkimiyet Süresi	Hükümdarlar/Hâkimiyet Süresi
1. Cefne b. Amr Müzeykiyâ, 45	17. Nu'man b. Eyhem, 21
2. Amr b. Cefne, 5	18. III. Hâris b. Eyhem, 22
3. Sa'lebe b. Amr, 17	19. Nu'man b. III. Hâris, 18
4. I. Hâris b. Sa'lebe, 20	20. Münzir b. Nu'man, 19
5. Cebele b. I. Hâris, 10	21. Amr b. Nu'man, 33
6. II. Hâris b. Cebele (İbn Mâriye), 10	22. Hucr b. Nu'man, 12

¹⁴⁸ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî târihi'l-beşer*, Mahmûd Deyyûb, c. 2 (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l İlmiyye, 1997), s. 119-120.

¹⁴⁹ Hamza el-İsfahânî, *Târihu Sini Müluki'l-arz ve'l-Enbiya*, s. 90-96.

7. Münzir el-Ekber b. II. Hâris, 3	23. IV. Hâris b. Hucr, 26
8. Nu'mân b. Hâris, 15,5	24. Cebele b. IV. Hâris, 17
9. Münzir el-Esğar b. Hâris, 13	25. Hâris b. Cebele (İbn Ebî Şemir), 27
10. Cebele b. Hâris, 34	26. Nu'man b. Hâris (Ebû Kerb), 37
11. Eyhem b. Hâris, 3	27. Eyhem b. Cebele b. Hâris, 27,5
12. Amr b. Hâris, 26	28. Münzir b. Cebele b. Hâris, 13
13. Cefne b. Münzir el-Ekber, 30	29. Şurâhîl b. Cebele b. Hâris, 25
14. Nu'man b. Münzir el-Ekber, 1	30. Amr b. Cebele b. Hâris, 10
15. Nu'man b. Amr Münzir el-Ekber, 27	31. Cebele b. Hâris, 4
16. Cebele b. Nu'man, 16	32. Cebele b. Eyhem, 3

Gassânî hükümdarları hakkında müstakil bir eser ortaya koyan Nöldeke, Gassânîlerin kuruluş tarihinin, Bizans İmparatorluğu'nun onların Suriye'deki hâkimiyetini tanıdıktan sonra hükümdarlarına *phylarch* ünvanının verilmesiyle birlikte başladığını savunmaktadır. Yunan ve Süryani kaynaklarına dayanarak Gassânî hükümdarları ve hükümdarlık sürelerinin şöyle olduğunu iddia etmektedir.¹⁵⁰

Hükümdarlar	Hâkimiyet Yılları
Hâris b. Cebele el-Ekber	MS 529-569
Ebû Kerb el-Münzir b. Hâris	MS 569-582
Nu'man b. Münzir	MS 582-583
Hâris el-Asğar b. Hâris	MS 583-614
Hâris el-A'rec b. Hâris el-Asğar	
Nu'man b. Hâris el-Asğar	
Nu'man'ın kardeşi Amr	
Nu'man'ın oğlu Hucr	
Cebele b. Eyhem	MS 636

Nöldeke'nin bu görüşlerine göre Gassânîlerin hâkimiyeti, 6. yüzyıldan başlayıp İslâmîyet'in ortaya çıktığı tarihlere kadar sürmektedir. Son dönem Arap tarihçisi Corcî Zeydan, Nöldeke'nin Bizans kaynaklarına, kilise tarihlerine ve Arapça şiirlere dayanan yorum ve tenkitlerinin büyük bir öneme sahip olduğunu, fakat Gassânî hükümdarlarının sayısını on hükümdara ve devletin tarih sahnesinde kalış süresini bir buçuk asırdan daha az bir zamana indirgemesinin gerçeğe uygun olmadığını savunmuştur. Ona göre Hamza el-İsfahânî'nin, Gassânîlere atfettiği altı asırlık hâkimiyet süresi ile otuz iki hükümdarı kaydetmesini ihtiyatla düşünülmesinin

¹⁵⁰ Nöldeke, *Ümerâü Gassân*, s. 8-9, 57.

gerektiği gibi, Nöldeke'nin verdiği bu sonucu kabul etmek mümkün gözükmemektedir. Zeydan'a göre ise Gassânîlerin hâkimiyet süreleri üç yüz seneyi geçmemektedir. Ardından Gassânîlerin hükümdarlarını, tahta çıkış sıralarını ve hükümdarlık sürelerinin şu şekilde kaydeder:¹⁵¹

Hükümdarlar	Hâkimiyet Yılları
Cefne b. Amr	MS 220
Amr b. Cefne	MS 265
Sa'lebe b. Amr	MS 270
I. Hâris b. Sa'lebe	MS 270
Cebele b. I. Hâris	MS 307
II. Hâris b. Cebele b. Mâriye	MS 317
Nu'man b. Eyhem (kardeşleri III. Hâris ile Münzir el-Ekber ve oğulları Nu'man, Cefnetü'l-Muhrik ve Amr hükümdar olmadı.)	MS 380
Nu'man b. III. Hâris (ve Amr b. Cefnetü'l Muhrik, Nu'man b. Amr b. Münzir el-Ekber)	MS 430
Hucr b. III. Hâris (kardeşleri Münzir, Amr, Cebele b. Nu'man b. Amr)	MS 460
IV. Hâris b. Huqr	MS 486
Cebele b. IV. Hâris	MS 512
V. Hâris b. Ebî Şemir b. Cebele	MS 529
Nu'man b. Ebu Kereb b. V. Hâris (ve Cebele hükümdar olmadı.)	MS 569
Şurahil b. Cebele b. V. Hâris (kardeşleri Eyhem, Münzir, Amr ve Hâris hükümdar olmadı.)	MS 625
Cebele b. Eyhem (ve Cebele b. Hâris)	MS 633

Zeydan'ın verdiği bu cetveldeki hükümdarların sayısı, Nöldeke tarafından Bizans kaynakları ile kilise tarihlerine göre düzenlenen cetveldeki hükümdarların sayısından fazla olduğu görülmektedir. Çünkü Bizanslılar, Selihîleri mağlup edip Suriye'deki hâkimiyeti ele geçirdikten sonra Gassânîlerden ve hükümdarlarından bahsetmeye başlamışlardı. Şemsettin Günaltay'a göre gerçeğe en yakın Gassânî hükümdarlarının listesi Zeydân'ın oluşturduğu listedir.¹⁵² Ancak onun da diğer müelliflerin vermiş olduğu listelerdeki gibi bazı hükümdarların isimleri eksiktir. Bu yüzden çalışmada hükümdar listesi ve hükümdarların hâkimiyet süreleriyle ilgili daha doğru olduğunu düşündüğümüz Mahmut Kelpetin'in Cevad Ali'nin hükümdarlar listesine dayanarak hazırladığı listeyi esas alacağız.¹⁵³ Bu liste şöyledir:

¹⁵¹ Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 249-254.

¹⁵² Şemsettin Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), s. 190-191.

¹⁵³ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 246.

Gassânî Hükümdarları ve Hâkimiyet Yılları	
1) Cefne b. Amr (MS 220-265)	2) Amr b. Cefne (MS 265-270)
3) Sa'lebe b. Amr (MS 270-287)	4) Hâris b. Sa'lebe (MS 287-307)
5) Cebele b. Hâris (MS 307-317)	6) Hâris b. Cebele (İbn Mâriye) (MS 317-327)
7) Münzir b. Hâris (MS 327-330)	8) Eyhem b. Hâris (MS 327-330)
9) Münzir el-Asğar b. Hâris (MS 327-340)	10) Nu'man b. Hâris (MS 327-342)
11) Amr b. Hâris (MS 330-356)	12) Cebele b. Hâris (MS 327-361)
13) Cefne b. Münzir (MS 361-391)	14) Nu'man b. Münzir (MS 361-362)
15) Nu'man b. Amr b. Münzir (MS 391-418)	16) Cebele b. Nu'man (MS 418-434)
17) Nu'man b. Eyhem (MS 434-455)	18) Hâris b. Eyhem (MS 434-456)
19) Nu'man b. Hâris (MS 434-453)	20) Münzir b. Nu'man (MS 453-472)
21) Amr b. Nu'man (MS 453-486)	22) Hucr b. Nu'man (MS 453-465)
23) Hâris b. Hucr (MS 486-512)	24) Cebele b. Hâris (MS 512-529)
25) Hâris b. Cebele (MS 528-569)	26) Münzir b. Hâris (MS 569-581)
27) Ebû Kerb Nu'man b. Hâris (MS 570-582)	28) Nu'man b. Münzir (MS 581-583)
29) Hâris b. Hâris (MS 583-?)	30) Nu'man b. Hâris Ebû Kerb (MS 583-?)
31) Eyhem b. Cebele (MS ?-614)	32) Münzir b. Cebele (MS 614-?)
33) Şerâhîl b. Cebele (MS ?-618)	34) Amr b. Cebele (MS 618-628)
35) Cebele b. Hâris (MS 628-632)	36) Cebele b. Eyhem (MS 632-638)

Bizans kaynaklarında Araplar, Ren ve Tuna'daki halklar gibi medenî yaşamını başaramayan “barbarlar” olarak tasvir ediliyordu. Bununla birlikte, barbar olarak kabul görmeleri batıdaki halklara göre biraz farklıydı. Araplar, genellikle farklı bir kültürün taşıyıcıları olarak barbar kabul edilmişlerdi. Barbarların akınlarına yapılan birçok atıflarda, Arapların Bizanslıların düşmanları olarak kaydedildikleri görülmektedir. Ancak Batı'daki Gotlar, Vizigotlar ve diğer halklar, ister pagan ister Hristiyan veya müttefik olsunlar barbar olarak adlandırılırken Araplar, imparatorluğun müttefiki veya Hristiyan oldukları takdirde bu şekilde

adlandırılmadıkları görülmektedir.¹⁵⁴ Dolayısıyla Bizanslıların Arap müttefikleri Gassânî konfederasyonunun hanedanı Cefneoğulları, diğer kabilelerden hem güçleri hem de Hristiyan olarak oynadıkları rolle ayrılmıştı. Süryani miafizit kaynakları, Gassânî hükümdarlarına kilisenin liderleri ve başışçıları olarak önemli bir rol vermektedir. Kilise tarihçisi Ephesuslu Ioannes (ö. 588?) Hâris b. Cebele'nin oğlu Münzir b. Hâris'i övgüyle anlatır ve onun miafizit liderleri Yakub el-Berdâ ile Beth Ukkameli Paul'u uzlaştırma çabalarından söz eder. Ephesuslu Ioannes, ayrıca bu anlatı boyunca, Münzir'in Bizans hizmetinde Suriye'deki çöl yazıtlarında da kaydedilen "patricus" (soylu) gibi kazandığı yüksek ünvanları da vurgulamaktadır.¹⁵⁵

Malalas, Gassânî hükümdarları arasında en çok bilinen hükümdar olan Hâris b. Cebele'nin, 528 yılında Lahmîlerin hükümdarı Münzir b. Mau's-Semâ'yı (MS 514-546) mağlup ettiğine dair haberler verdiği kroniğinde Hâris'i ayrıca *phylarch* ünvanıyla anmaktadır.¹⁵⁶ Yunan tarihçileri, Bizanslılarla anlaşma sağlayan Gassânîlerin ilk hükümdarının Cebele olduğunu ve onun 497'deki bir ayaklanmanın bastırılmasında Bizanslılara yardım ettiğini belirtmişlerdir. Zira bu hizmetine karşılık olması gerek Bizans tarafından kendisine *phylarch* ünvanı verilerek Petra valiliğine getirilmişti.¹⁵⁷ Nöldeke'ye göre Cebele, Gassânîlerin en büyük hükümdarı olan ve Yunan kroniklerinde kendisinden en çok söz edilen Hâris b. Cebele'nin babasıdır.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Vasilios Christides, "The Image of the Pre-Islamic Arab in the Byzantine Sources" (Doctoral Thesis, Princeton University, 1970), s. 110-112.

¹⁵⁵ Philip Wood, "Christianity and the Arabs in the Sixth Century", *Interactions Between Rome and the Peoples on the Arabian and Egyptian Frontiers in Late Antiquity*, eds. G. Fisher and J. Djikstra (Leuven: Peeters, 2014), s. 359-362.

¹⁵⁶ Ion. Mal. *Chron.* 18. 16.

¹⁵⁷ Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 257.

¹⁵⁸ Nöldeke, *Ümerâü Gassân*, s. 57.

İKİNCİ BÖLÜM

2. GASSÂNÎLERİN SİYASÎ İLİŞKİLERİ

2. 1. Bizans İmparatorluğu ile İlişkiler

Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının sınırlarına bakıldığında, kuzeyde Kafkas dağlarından güneyde Suriye Çölü'ne kadar uzanan, iki gücü birbirinden ayıran düzgün bir sınır görülebilir. Ancak söz konusu bölgenin yapısı göz önüne alındığında durum çok daha farklıdır. Çünkü Armenia'nın dağlık bölgeleri ile Suriye'nin bozkırlarını kontrol etmek hiçbir zaman kolay olmadı. Bu nedenle hem Bizans hem de Sâsânîler sınır bölgelerinde üstünlüklerini kabul ettirmek amacıyla birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bizanslılar sınır bölgelerindeki hâkimiyetlerini kuvvetlendirmek için yerel Arap kabileleriyle anlaşma sağladılar. Bunların çoğu yavaş yavaş imparatorluğun bünyesine dâhil edilirken, göçebe veya yarı göçebe kabilelerin elindeki bozkır toprakları hiçbir zaman ele geçirilemedi. 4. yüzyıldan itibaren bu kabilelerden bazıları Hristiyanlığı kabul ederek Bizanslılar ile ittifak kurmuşlardı.¹⁵⁹

Suriye ve Mezopotamya Arapları, 5. ve 6. yüzyıllarda rakip İran ile Bizans imparatorlukları arasındaki mücadelede her zaman önemli bir rol oynamışlardır. Ancak dinî farklılıkları onları ikiye ayırdı. Bunlardan en güçlü olan Lahmî hükümdarları, Bizans'ın daimi düşmanları olarak İran'ı takip ederken Gassânî hükümdarları Bizans adına savaştılar. Ephesuslu Ioannes, Gassânîlerin kökenleri hakkında çok az şey bilindiğini ve onların Constantinus zamanında Hristiyanlığı benimsediklerini ifade etmektedir. Bundan sonra Ephesuslu Ioannes'in yanı sıra Bizans kaynakları, Hâris b. Cebele'nin hükümdarlığına kadar tarihlerine ilgisiz kalmışlardır.¹⁶⁰ Bizans kaynaklarında genellikle "Aretas" veya "Arethas" olarak ismi zikredilen ilk Gassânî hükümdarı olan Hâris, Bizanslıların yanında yüksek bir konuma ve şöhrete sahip oldu. Bu şöhretini ise Bizanslılara, ülkelerini savunmalarında onlara yardım ettikten sonra elde etmişti. Nitekim Hâris, Sâsânîler ve Lahmîlerle savaşan Bizans'ın doğu komutanı Belisarius'un en büyük yardımcılarından biriydi.¹⁶¹ Bütün bu hizmetlerinden dolayı Hâris, 529'da dönemin Bizans imparatoru Iustinianus tarafından

¹⁵⁹ Geoffrey Greatrex, "Byzantium and the East in the Sixth Century", *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. Michael Maas (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), s. 490, 498-499.

¹⁶⁰ Ioann. Eph. *Eccl. Hist.* III. 244-247.

¹⁶¹ Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 257.

Konstantinopolis'e davet edildi. Burada büyük bir törenle Hâris'e *phylarch* (kabile reisi, emir) ve *patricus* (soylu) ünvanları verildikten sonra Petra genel valiliğine getirildi. Bizanslılarda bu ünvanlar yalnızca soylu kişilere veriliyordu. Böylece Hâris, bu ünvanları alan ilk Gassânî hükümdarı oldu. Ayrıca bu ünvanlar kendisinden sonra yerine geçen çocuklarına da verildi.¹⁶² Bizanslı tarihçi Procopius, bu kararın ardındaki gerekçeyi şöyle vermiştir:

Bu adam Bizanslılar için en zor ve tehlikeli düşman haline geldi. Bunun nedeni, kral konumunda olan Lahmî hükümdarı Münzir'in İran'daki tüm Araplara tek başına hükmetmesi ve Bizans topraklarında istediği her yere tüm ordusuyla saldırabilmesiydi. "Duces" dedikleri Bizanslı askerlerin hiçbir komutanı ya da Bizanslılarla müttefik olan ve "phylarch" denilen Arapların hiçbir lideri, adamlarını Münzir'e karşı dizecek kadar güçlü değildi. Çünkü her bölgede düşmanla savaşacak yeterli sayıda asker yoktu. Bu nedenle İmparator Iustinianus, Arabistan'daki Arapları yöneten Cebele'nin oğlu Hâris'i mümkün olduğunca birçok kabilenin başına geçirdi ve ona Bizanslılar arasında daha önce hiç yapılmamış bir şey olan kral ünvanını verdi.*¹⁶³

Geç Antik Çağ'da Bizans ve Sâsânîler arasındaki rekabet ve mücadele Gassânîlere büyük bir itibar kazandırdı. Zira Irak'taki Lahmîleri kendi lehlerine kullanan Sâsânîler ile bedevî Araplara karşı Bizans imparatorları Gassânîlerden destek almışlardı. Bu yüzden Suriye'de devlet kurmalarına izin verildi ve hatta imparatorlar tarafından teşvik edildi.¹⁶⁴

2. 1. 1. Iustinianus'un Sâsânîlerle Mücadelesi ve Gassânîler

Geç Antik Çağ'ın en etkili hükümdarlarından biri olan Iustinianus (MS 527-565) değişen koşullarla birlikte Sâsânîlerin yeni sorunlar çıkarmaya başlaması üzerine onlara karşı saldırgan bir politika izlemek zorunda kalmıştı. Bunun için ilk önce Mezopotamya'daki komutanı Belisarius'tan, Bizans savunma sisteminin ortasında önemli bir merkez olan Dara'dan daha çok Nisibis'e yakın olan Mindouos'a yeni bir sınır tahkimatı inşa edilmesini istedi. Çünkü Sâsânîlerin 363 yılında ele geçirdikleri

¹⁶² Cevad Ali, *el-Mufasssal*, s. 406-407; Nöldeke, *Ümerâü Gassân*, s. 12.

* Lahmî hükümdarı III. Münzir (MS 505-554).

¹⁶³ Procop. *Bell.* 17. 45-48.

¹⁶⁴ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 45.

Nisibis, önemli bir ileri savunma merkeziydi.¹⁶⁵ Ancak Sâsânîler, Dara ile Mindouos'da yapılan istihkâmın yıkılmasını istediler. Iustinianus daha sonra Belisarius'a Sâsânîlere karşı yürümesini emretti. Bunun üzerine Belisarius, büyük bir ordu toplayarak Dara'ya geldi. Çok geçmeden Sâsânîler de Dara yakınlarında bulunan Ammodios denilen yerde karargâh kurdular. Dara surları dışında 529 yılında meydana gelen savaşta, Sâsânîler yenilgiye uğradı.¹⁶⁶ Aynı yıl Sâsânîlerin Irak'taki Arap müttefikleri Lahmîlerin lideri III. Münzir, 529'da büyük bir silahlı kuvvetle Fırat Nehri yakınlarındaki Rakka'da görüldü. Belisarius, kendisini desteklemeye gelen komutanlarının 8.000 askeriyle birlikte onları geri çekilmeye zorladı. Malalas, bunların arasında 5.000 adamıyla *phylarch* ünvanıyla anılan Hâris b. Cebele'nin de olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁷

İmparator Iustinianus'un sıradan bir Arap hükümdarına karşı gösterdiği bu ilginin birçok nedeni vardı. Bunların başında Gassânîlerin, uzun mesafeli uluslararası ticaret yollarının önemli bir kısmına sahip olmasıydı. Nitekim İpek Yolu'nun, Uzak Doğu'dan başlayıp Kızıldeniz'de Akabe Limanı'ndan kara yoluyla Akdeniz dünyasına kadar uzanan kısmı Suriye'den geçiyordu. Bu yol "Mezopotamya Yolu" olarak biliniyordu. Kervanlar bu yolda zorlu ve tehlikeli bölgelerden geçtikleri için özellikle bedevî Arapların saldırılarına karşı Gassânîlerin sağladığı korumaya ihtiyaçları vardı. İmparator aynı zamanda Kızıldeniz'deki Bizans ticaretini İran'a bağlı kalmaktan kurtarmak istiyordu. Bunun için Gassânîlerin yanı sıra Kızıldeniz'deki ticaret yollarına hâkim olan Hıristiyan Habeşlilerle sıkı ilişkiler kurmaya çalıştı. Gassânîler gibi miafizit inancına sahip olan Habeşlilerin, Kadıköy inancına sahip Bizanslılarla olan ittifakı pek güçlü olmasa da Sâsânîlerin Kızıldeniz'deki ticaretini durdurması için iyi bir fırsattı.¹⁶⁸ Çünkü Kızıldeniz ticareti, özellikle 6. yüzyılda Bizanslıların ve Sâsânîlerin rekabetine sahne olmuştu. Bizanslılar, müttefikleri Habeşliler aracılığıyla Hıristiyan Himyerîlere, Sâsânîler yerel putperestlere ve Yahudi Himyerî yöneticilerine destek veriyordu. İmparator Iustinus (MS 518-527) Yemen'de Yahudi olan Himyerîlerin, Hıristiyanlara yaptığı baskıyı mazeret göstererek Habeşlilerle ittifak

¹⁶⁵ Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, çev. Turhan Kaçar (Ankara: TTK Yayınları, 2016), s. 199-200.

¹⁶⁶ Procop. *Bell.* 1. 13.

¹⁶⁷ Ion. Mal. *Chron.* 18. 60.

¹⁶⁸ Glen W. Bowersock, *Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam* (Oxford: Oxford University Press, 2013), s. 107-108.

anlaşması yapmıştı. Buna göre, o dönemde Ayzab ile Habeşistan arasındaki bölgeyi kapsayan bir konfederasyon altında toplanan Habeşliler, Aden'e kadar hâkimiyeti sağlayıp Kızıldeniz'i bir Bizans gölü haline getirdikten sonra onların yerel hâkimiyetlerini kabul edeceklerdi. Bu yüzden Iustinianus, Kızıldeniz ticaretini ele geçirmek amacıyla Habeşlilerle tekrar bir ittifak anlaşması yaptı.¹⁶⁹ Iustinianus, aynı zamanda Sâsânîlerin İpek Yolu ticareti üzerindeki hâkimiyetinden de rahatsızdı. Bu dönemde Sâsânîler ipek ticaretinde, Habeşliler de Seylan'dan getirdikleri baharat ticaretinde öne çıkmışlardır. Iustinianus, her iki ülkenin de Hıristiyan olmasından faydalanarak Sâsânîlere karşı Habeşlilerle ortak hareket etmeyi planlamıştı. Bunun için Habeşli tüccarların Seylan'dan ipek satın alıp Bizanslılara teslim edeceklerine dair bir anlaşma yaptı. Ancak bu anlaşma gerçekleşmedi. Çünkü Habeşliler, büyük bir olasılıkla Sâsânîlerle Doğu ticaretini dostane bir şekilde paylaşmışlardı ve Bizanslıların belirsiz bir desteği için ticaret anlaşmalarını tehlikeye atmak istememişlerdi.¹⁷⁰ Sâsânîler, 570 yılından itibaren Yemen'i istilasının ettiler, ardından Kızıldeniz'i Aden'e bağlayan Babülmendep Boğazı'nı kontrol altına aldılar. Bu nedenle Bizans'ın doğuya giden yolu da tamamen kapanmıştı. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Bizans'ın Doğu ticareti üzerindeki etkisi azaldı ve Kızıldeniz ticareti önemini kaybetmeye başladı.¹⁷¹

Iustinianus, doğudaki tedbirlerinin ardından Germen istilasıyla kaybedilen batı topraklarını geri alarak imparatorluğu eski sınırlarına ulaştırma mücadelesine girişti. Bu yüzden doğudan gelebilecek herhangi bir saldırıya karşı 531'de tahta geçen I. Hüsrev Anuşirvân ile “ebedî barış” diye bilinen anlaşmayı yaptı. Daha sonra tüm gücünü imparatorluğun batısına çevirdi. Ancak I. Hüsrev Anuşirvân (MS 531-579) bu anlaşma sayesinde Iustinianus'un Afrika ve İtalya'da ilerleyerek güçlenmesi üzerine anlaşmayı bozmanın yollarını aradı. Bunun için Lahmî hükümdarı III. Münzir ile görüştü ve ona savaş için sebepler sağlamasını emretti. Bu sırada III. Münzir ve Hâris b. Cebele arasında *strata Diocletiana* olarak isimlendirdikleri Suriye'nin sınır bölgesinde Palmyra'nın güneyine kadar uzanan meraların kime ait olduğu konusunda anlaşmazlık vardı. III. Münzir, Hâris'i ülkesinin sınırlarını ihlal etmek ve barış

¹⁶⁹ Nihal Şahin Utku, *Kızıldeniz Çöl, Gemi ve Tacir* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), s. 244-245; Alexander Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, c. 1 (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), s. 210.

¹⁷⁰ Irene M. Franck, David M. Brownstone, *The Silk Road: A History* (New York-Oxford: Facts On File Publications, 1986), s. 156-157.

¹⁷¹ Şahin Utku, *Kızıldeniz Çöl, Gemi ve Tacir*, s. 245.

zamanında kendisiyle çatışmaya girmekle suçladıktan sonra bu bahaneyle Bizans topraklarını istila etmeye başladı. Bunun üzerine I. Hüsrev Anuşîrvân, müttefiki III. Münzir'in tarafında yer alarak anlaşmanın Iustinianus tarafından bozulduğunu iddia etti. Ardından ordusuyla Suriye ve Anadolu'yu işgal ederek Antakya'yı ele geçirdi (540). Buna karşılık Bizans komutanı Belisarius, Hâris'i de yanına alarak Mezopotamya'yı işgal etti. Hâris, Sâsânîlere ve Lahmîlere ait birçok bölgeyi yağmaladıktan sonra ülkesine geri döndü.¹⁷² Bu olaylardan sonra Gassânîler ve Lahmîler arasındaki savaş, III. Münzir'in Hâris'in hâkimiyeti altındaki Kınnesrîn'e girmesine kadar devam etti. Hâris, III. Münzir'i 529 yılında yapılan savaşta yenmişti. Bu nedenle III. Münzir, Hâris'in esir aldığı oğlunu Arapların en büyük kutsal putu Uzzâ'ya kurban etti. Hâris, yaklaşık on yıl sonra Kınnesrîn'de yapılan savaşta düşmanını öldürerek intikamını aldı.¹⁷³ Kınnesrîn'de yapılan bu savaşın yeri ve coğrafî konumuna bakıldığında Hâris'in, Palmyra'dan Akabe Körfezi'ne kadar uzanan Bizans sınırlarının güvenliğini sağlamanın yanı sıra sınırdaki tüm saldırıları geri püskürtmekle görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen 529 yılındaki atamasından sonra *limes*ler üzerindeki güvenliği sağlama yeteneğini göstermeyi başarınca imparator tarafından sorumlulukları genişletilmişti. Oğlu Münzir b. Hâris döneminde ise Gassânîlerin askerî varlığı kuzeyde Rusâfe'den Fırat Nehri'nin kenarında bulunan Menbiç'e (Hierapolis) kadar uzanmıştır.¹⁷⁴

2. 1. 2. Gassânî kralı Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis Ziyareti

Hâris b. Cebele, III. Münzir'in yerine geçen oğlu Amr b. Münzir'in babasının intikamını almak için Suriye'ye saldırması üzerine imparator Iustinianus ile Lahmîlerin yeni hükümdarına karşı sürdürülecek mücadeleyi ve kendisinden sonra yerine geçecek kimsenin belirlenmesini görüşmek üzere 563 yılında Konstantinopolis'i ziyaret etti.¹⁷⁵ Lahmî hükümdarı III. Münzir'i öldürdükten sonra çöldeki Arap kabileleri arasındaki konumunu sağlamlaştıran Hâris, Gassânîleri Yakın Doğu'da önemli bir güç haline getirmeyi başarmıştı. Bu yüzden Iustinianus, onu ziyaret eden bir krala yakışan ihtişamlı bir törenle karşılayarak ödüllendirdi.¹⁷⁶ Zira rakipleri Lahmîler, Bizanslılar için zor ve tehlikeli bir düşman olmuştu. III. Münzir,

¹⁷² Procop. *Bell.* 2. 1. 5.

¹⁷³ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 642.

¹⁷⁴ Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 44.

¹⁷⁵ Theoph. *Khron.* AM6056.

¹⁷⁶ Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, s. 109.

İran'daki tüm Arap kabilelerine tek başına hükmederek Bizanslılara karşı önemli başarılar elde etmişti. Bizanslı askerlerin, herhangi bir komutanı ya da Bizanslılarla müttefik olan bir Arap kabile lideri ona karşı savaştıkları güçte değildi. Bu yüzden Iustinianus, Hâris'i mümkün olduğu kadar birçok Arap kabilesinin başına geçirdi ve ona Bizanslılar arasında daha önce yapılmamış bir şey olan kral ünvanını verdi.¹⁷⁷ Muhtemelen Iustinianus, Arap kabilelerini doğrudan yönetme imkânına sahip olmadığı için yerel Araplar arasında saygı duyulan birini seçmenin daha mantıklı olduğunu düşünmüştü.¹⁷⁸ Hâris ise Konstantinopolis'teki bu tören sırasında saray mensupları üzerinde büyük bir etki bırakmıştı. Çünkü cesareti ve gücü her yerde hayret ve mübalağa ile anlatılıyordu. Kendisi de Konstantinopolis'in yüksek yapıları karşısında hayran kalmıştı. Ancak saray mensupları Hâris'in kral gibi davranması karşısında korkmuş ve imparatorun ona gösterdiği ilgiyi pek hoş karşılamamışlardı.¹⁷⁹ Bizanslı tarihçi Menandros Protector, imparator Iustinianus'un bir Arap kabile liderine gösterdiği bu ilgiyi oldukça eleştirmiştir. Nitekim tarih kroniğinde Bizans'ın Sâsânîler ve Türkler ile kurduğu diplomatik ilişkilerin önemine dikkat çekerken Gassânîler gibi Arap kabilelerine özellikle barış zamanlarında ilgili ve cömert davranılmasını gereksiz bulmaktadır. Ancak Iustinianus, özellikle doğu cephesinde Sâsânîler ile Arap müttefikleri Lahmîlere karşı savaşların yürütülmesinde ve sınırların güvenliğinin sağlanmasında Gassânîler gibi miafizit Arapların, Bizans için öneminin farkında idi.¹⁸⁰

Hâris b. Cebele'nin Iustinianus'un daveti üzerine Konstantinopolis'te gerçekleştirdiği bu ziyaretine kendisinin isteğiyle Süryani piskopos Yakub el-Berdâî de eşlik etti. Miafizit taraftarı olan Hâris, Bizans ile bu iyi ilişkilerden istifade ederek Yakub ve onun gibi miafizit olan arkadaşı Teodoros'un Suriye'ye piskopos olarak tayin edilmelerini istedi.¹⁸¹ Bizans-Sâsânî sınırları boyunca yaşayan Arap kabileleri, iki imparatorluk arasındaki mücadelede önemli bir rol oynuyorlardı. Sâsânîler, 504-506 ve 530-531 yıllarındaki seferlerinde Arap müttefiklerini kullanmıştı ve 540 yılında Suriye'nin işgali için Arap kabilelerinin anlaşmazlığını bahane etmişti. Bizans'ın doğu sınırında benzer felaketlerin tekrarlanmaması, büyük ölçüde güçlü kabilelerin en

¹⁷⁷ Procop. *Bell.* 1. 17.

¹⁷⁸ Fisher, *Between Empires Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*, s. 96.

¹⁷⁹ Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 257; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 409; Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 191.

¹⁸⁰ Men. *Hist. Fr.* 9. 1.

¹⁸¹ Takkuş, *Tarihü'l-Arab kable'l-İslâm*, s. 416-417.

azından bir bölümünün tarafsızlığına bağlıydı. MS 6. yüzyılın ilk yıllarında iki büyük konfederasyon olarak ortaya çıkan Gassânîler ve Lahmîler, birbirlerine düşmandılar. Bunlar, Bizans-Sâsânî mücadelesinden her türlü avantajı elde etmeye çalışıyordu. Her iki imparatorluk da müttefik kazanmak için dini bir araç olarak kullandılar. Bizanslılar bu konuda önemli bir avantaja sahipti. Çünkü Arap kabilelerinin birçoğu ne Nasturiliğe ne de Zerdüştlüğe ilgi duymadı.¹⁸² MS 4. yüzyılın ortalarından itibaren Hristiyanlıkla temas halinde olan Gassânîlerin Hristiyanlığı benimsemeleri, Bizans hâkimiyetinde güçlü bir Arap hanedanı olan Selihîleri henüz devirmemiş oldukları 502 yılından önceki zamandır. Dönemin imparatoru Anastasius, miafizit inancına eğilimli olmasına rağmen dinî birliği yeniden tesis etmekle ilgilendiği için henüz miafizit itikadını açıkça savunmamıştı. Bu durum Gassânîlerin müttefik olduğu 502 yılından sonra da devam etti. Çünkü yeni Arap konfederasyonunun tam olarak hangi doktrine inandığı, Hristiyan oldukları sürece bir sorun teşkil etmiyordu. Gassânîlerin miafizitliğe geçişi Anastasius'un imparatorluğunun son on yılında tarafsızlık politikasını bırakarak açıkça miafizit inancını savunmasıyla gerçekleşmiş olmalıdır. Gassânîlerin bu dinî dönüşümünün nasıl gerçekleştiğini tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak miafizit taraftarı Antakya patriği Severus (MS 512-518) ile Tella piskoposu Yuhanna'nın (MS 482/3-538) etkisi altında gerçekleşmiş olduğuna şüphe yoktur.¹⁸³

Hristiyanlıkta İsa'nın tek bir tabiatı olduğunu savunan miafizit inancı, İsa'nın hem insanî hem ilahî iki tabiata sahip olduğunu savunan Kadıköy inancını benimseyen imparatorluğun resmî kilisesi tarafından kabul görmüyordu. Bu nedenle imparator Iustinianus, Kadıköy inancı yanlıları lehine iki inanç arasında bir denge oluşturmak istiyordu. Ancak bu girişim miafizitlerin imparatorluktan bütünüyle kopmasına neden oldu. Bu politika değişikliğinden sonra katı bir Kadıköy inancı taraftarı olan Antakya piskoposu Euphraemius (MS 527-545) Suriye'deki miafizitlere karşı çok sert yaptırımlar uygulamaya başladı. Bu sırada sürgünde bulunan miafizit liderlerinden Severus 538'de Mısır'da, ardından Antakya patriğinin girişimleriyle tutuklanan Tella piskoposu Yuhanna da Antakya'da öldü. Euphraemius'un miafizitlere uyguladığı baskıyı haber alan miafizitlerin en büyük koruyucusu imparatoriçe Theodora, bu

¹⁸² W. H. C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972), s. 284-285.

¹⁸³ Irfan Shahid, *BASIC*, Vol. I/II, s. 694-695.

sırada başkentte bulunan İskenderiye'nin miafizit patriği Theodosius'u uyarak Euphraemius'un saldırılarını engellemek için Suriye'ye gizlice din adamları tayin etmesini istedi.¹⁸⁴ Çünkü 540'ta Antakya'nın düşmesine yol açan Sâsânî saldırısı, başkent Konstantinopolis, Anadolu ve İran sınırında bulunan miafizitler arasında geniş bir düşman bölgesi açmıştı. Bununla birlikte, Tella piskoposu Yuhanna ile Severus gibi Kadıköy inancı karşıtı piskoposların ölümlerinin ardından gelen yıllar, piskopos yokluğu nedeniyle miafizitler için adeta kriz yılları olmuştu. Dolayısıyla bu sırada Konstantinopolis'te bulunan Hâris'in, din adamı tayin edilmesi talepleri kabul edildi. Suriye'deki miafizit Gassânîlerin, Sâsânîlerle aralarında sadık bir tampon bölge vazifesi görmeleri nedeniyle Iustinianus, Hâris'in isteklerini gayri resmî de olsa kabul ettikten sonra bu meseleyi eşi Theodora'ya bıraktı. Miafizit inancına son derece sadık olan Theodora, özellikle imparatorluğun Doğu eyaletlerinden gelen miafizit keşişler için Konstantinopolis'te çok sayıda manastırlar yaptırmıştı. Miafizitleri himaye etmesi, otoritelerini reddettikleri Konstantinopolis patrikleri tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmış olmasına rağmen Theodora, Süryani piskopos Yakub el-Berdaî'yi Urfa'ya, arkadaşı Theodorus'un da Busrâ'ya piskopos olarak atanmasını sağladı.¹⁸⁵ Bundan sonra imparatorluk yönetiminden gördükleri baskılar nedeniyle gizlenmek zorunda bırakılan miafizit Hıristiyanlar, Yakub el-Berdaî tarafından yeniden organize edildiler. Sıradan bir din adamı olan Yakub'un Antakya Kilisesi'nin miafizit hiyerarşisinde Süryaniler açısından bu denli büyük bir rol oynaması, Hıristiyanlığın miafizit inancını benimseyen imparatoriçe Theodora ve Bizans İmparatorluğu'nun sadık müttefiki Hâris b. Cebele sayesinde gerçekleşmişti. Çünkü doğu eyaletlerindeki Kadıköy konsili karşıtı miafizitlerin, İran tehdidine karşı imparatorluk için ne kadar önemli olduklarını göstererek onu dinî siyasetinde değişiklik yapmak zorunda olduğuna ikna etmişlerdi. Böylelikle Suriye ve Mezopotamya, miafizit inancın kalesi haline gelmiştir.¹⁸⁶

Miafizit inancın sadık taraftarı Hâris b. Cebele, Konstantinopolis'e gerçekleştirdiği bu önemli ziyaretinin ardından 569 yılında öldü. Hâris'in kırk yıl süren hükümdarlığı döneminde Gassânîlerin sınırları Petra'nın yakınlarından

¹⁸⁴ Turhan Kaçar, "Doğu Roma Dünyasında Monofizit Reaksiyon ve İmparator Iustinianus", *CollAn*, C. IX, S. 3 (2010), s. 318-319.

¹⁸⁵ Turhan Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık: Doğu'da İsa Doktrininin Siyasi ve Entelektüel Tarih* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009), s. 162.

¹⁸⁶ Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları* (İstanbul: Divan Kitap, 2017), s. 395.

Palmyra'nın kuzeyindeki Rusâfe'ye kadar uzanmış Belkâ, Safâ ve Harrân'ı da içine alan geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Ayrıca Gassânîlerin önemli merkezlerinden biri olan Busrâ'da, bir kilisenin inşa edilmesiyle birlikte şehir, Arabistan'ın dinî ve ticarî merkezlerinden biri olmuştu.¹⁸⁷

2. 1. 3. Bizans-Gassânî Mücadelesi ve Sonuçları

Hâris b. Cebele'nin ölümü üzerine yerine Bizans kaynaklarında "Alamundarus" adıyla tanınan oğlu Münzir b. Hâris (MS 569-582) geçti. Babasının siyasetini takip eden Münzir, iktidarının ilk yıllarında Gassânîlerin topraklarına büyük bir saldırı düzenleyen Lahmî hükümdarı Kâbûs b. Münzir ile mücadele etmek zorunda kaldı.¹⁸⁸ Hâris, Bizans ve Sâsânîler arasında müttefik olarak ayrılmış olan kuzeydeki Araplar üzerinde hâkimiyet kurmayı başarmıştı. Ancak onun ölümünün ardından Sâsânîlerle ittifak halinde olan Hîre Arapları, sürüleriyle birlikte Gassânîlerin topraklarına girdiler. Bunun üzerine Münzir, büyük bir orduyla aniden saldırıya geçti ve Kinnesrîn'de Aynüübâğ denilen savaşta galip geldi. Kâbûs, son anda kaçmayı başardı, fakat mülkünden hiçbir şey kurtaramadı. Münzir ise Kâbûs'un tüm mallarını ve deve sürülerini ele geçirdikten sonra Fırat Nehri'ni geçerek Hîre Araplarının tüm zenginliklerinin bulunduğu yere kadar ulaştı.¹⁸⁹ Ancak babası gibi miafizit inancın taraftarı olan Münzir'in askerî yönden güçlenerek Gassânîleri bölgenin önemli bir gücü haline getirmesi, Kadıköy inancının etkisi altında kalan dönemin imparatoru II. Iustinus'u (MS 565-578) rahatsız etmeye başladı.¹⁹⁰ Iustinianus'tan sonra tahta çıkan II. Iustinus'un aksine eşi Sophia, teyzesi Theodora gibi miafizitleri destekliyordu. Sophia, Kadıköy inancı yanlıları ile karşıtları arasındaki mücadelelere son vermek amacıyla 566'da Konstantinopolis'te bir konsil toplanmasını sağladı. Ancak Yakub el-Berdâi'nin de katılmış olduğu bu konsilden herhangi bir sonuç alınamadı.¹⁹¹ İmparator II. Iustinus, daha sonra Suriye valisi *magister militum* Marcianus'a mektup yazarak ondan Münzir'i öldürmesini istedi. Ancak mektup, Marcianus yerine yanlışlıkla Münzir'e teslim edilince suikastı öğrendi ve Bizans ile olan bütün ilişkilerini kesmeye karar verdi. Yaklaşık üç yıl süren bu gerginliği fırsata çeviren Sâsânîlerin egemenliği

¹⁸⁷ Mehran, *Dirasat fî tarihi'l-Arabî'l-kadim*, s. 571.

¹⁸⁸ Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 259.

¹⁸⁹ Ioann. Eph. *Eccl. Hist.* VI. 370-371.

¹⁹⁰ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 161-162.

¹⁹¹ Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, s. 398-399.

altındaki Hîre Arapları da Suriye topraklarına saldırarak Antakya'ya kadar her yeri harap etmiş ve çok sayıda esir ele geçirmişlerdi. Bunun üzerine Münzir, Bizanslıların kendisine karşı ihaneti ve düşmanlarının yaptığı bu yıkım karşısında halkını toplayarak çöllere çekildi. Dolayısıyla Sâsânîler ve onun müttefiki olan Araplar arasında tampon bir bölge oluşturarak sınırların güvenliğini sağlayan Gassânîlerin çekilmesiyle birlikte Bizans topraklarının tehdit altına girdiğini gören II. Iustinus, Doğu'daki komutanlarına emirler göndererek Münzir ile tekrar anlaşma yapılması için onu ikna etmelerini emretti. Bunun üzerine Rûsafe'de yapılan müzakereler neticesinde Aziz Sergius kabri önünde düzenlenen özel bir törenle patrik Iustinien tarafından anlaşma yapıldıktan sonra ilişkilerin eskisi gibi sürdürülmesi kararı alındı. Münzir'in Bizans imparatorunun kendisine yaptığı suikast girişimine verdiği bu yanıt ise Hâris b. Cebele ile birlikte kırk yıllık büyümenin ardından Münzir'in iktidarı sırasında Gassânîlerin elde ettiği askerî gücü ve cesareti açıkça ortaya koymaktadır.¹⁹²

Arap-Bizans ilişkilerinin tarihinde Münzir b. Hâris dönemi, Iustinianus ile uyumlu siyasî bir politika izleyen babası Hâris'ten farklı olmuştur. Çünkü Münzir, yaşamının sonlarına doğru zihinsel dengesizlik yaşayan bir imparatorla uğraşmak zorunda kaldı. Bu nedenle Münzir dönemi, Arap-Bizans ilişkilerinde gerginlik dönemi oldu. Ancak 578'de II. Iustinus'un ölmesi üzerine ortak imparator olarak seçilmiş olan Tiberius'un, tek imparator olarak tahta geçmesiyle birlikte Arap-Bizans ilişkilerinde tekrar eski uyumuna kavuşturulduğu bir yumuşama dönemi başladı.¹⁹³ Münzir, yeniden kurulan ittifakı ve dostluğu kuvvetlendirmek için iki oğluyla birlikte 8 Şubat 580 tarihinde Konstantinopolis'i ziyaret etti. İmparator Tiberius (MS 578-582) tarafından büyük bir törenle karşılanan Münzir'e birçok hediyelerin yanı sıra *iklîl* (hükümdarlık çelengi) yerine gerçek hükümdarlık alâmeti olan bir taç giydirildikten sonra *rex* (kral, hükümdar) ünvanı verildi. Bu nedenle Münzir b. Hâris, Bizans tarihçileri tarafından "Arapların kralı" olarak anılmıştır.¹⁹⁴ Ephesuslu Ioannes, Münzir'in bu ziyaretinde babası Hâris b. Cebele gibi taraftarı olduğu miafizit inancın kendi içindeki tartışmalarına bir çözüm bulabilmek amacıyla Konstantinopolis'te bir toplantı yaptığını aktarmaktadır. İmparator Tiberius'un rızasıyla 580 yılında Münzir tarafından yapılan toplantıya her iki tarafın ileri gelenlerinin yanı sıra İskenderiye'nin

¹⁹² Ioann. Eph. *Eccl. Hist.* VI. 372-378; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 162.

¹⁹³ Shahid, *BASIC*, Vol. I, s. 339.

¹⁹⁴ Nöldeke, *Ümerâü Gassân*, s. 26; Zeydan, *el-Arab Kable'l-İslâm*, s. 259.

din adamları da katılmıştı. Toplantıda uzlaşma sağlanarak yeniden birleşecekleri konusunda anlaşmışlardı. Ancak daha sonra İskenderiye'nin din adamlarının anlaşmadan vazgeçmeleri nedeniyle toplantıdan herhangi bir sonuç alınamadı.¹⁹⁵ Bundan dolayı başta miafizit inancı içindeki bölünmeler sadece Bizans İmparatorluğu'nun değil aynı zamanda Gassânîlerin de birliğini tehdit ediyordu. Ayrıca Münzir'in bazı davranışlarıyla ilgili artan şüphelerin sonucunda Gassânîlerin, Bizans ile olan ilişkileri de kötüye gitmeye başladı.¹⁹⁶

Doğu ordularının komutanı Mauricius, Sâsânî imparatoru I. Hüsrev Anuşirvân'ın ölmesinden sonra yerine geçen halefi Hürmüz'ün diplomatik görüşmeleri kesmesi üzerine 580 ve 581'de Media ile Mezopotamya'ya saldırdı. Bu sırada Sâsânîlerin topraklarına saldırma konusunda Münzir ile bir anlaşma yaptı. Münzir, savaşların ikinci yılında Bizans'a yardım etti, fakat birlikte birkaç günlük bir ilerlemenin ardından taraf değiştirdi.¹⁹⁷ Zira Bizans ordusu, Sâsânîlerin başkentinin bulunduğu bölgeye geldiklerinde şehri ele geçirmek için üzerinden geçmeyi planladıkları Fırat Nehri üzerindeki köprünün tahrip edilmiş olduğunu görmüşlerdi. Mauricius, bundan Münzir'i sorumlu tuttu. Onun Sâsânîlere bilgi verdikten sonra köprüyü yıktıklarını söyledi. Bunun üzerine aralarında tartışma çıktı ve her ikisi de imparator Tiberius'a mektup yazarak birbirlerini şikâyet ettiler. İmparator başta onları uzlaştırmak istemişti. Ancak Mauricius başkente döndüğünde Münzir'e karşı sert suçlamalarda bulununca onun tutuklanarak Konstantinopolis'e getirilmesini emretti. Bunun için Münzir'in dostu ve hamisi olan Magnus ile gizli bir plan yaptılar. Ondan Dımaşk ile Palmyra arasındaki çölde yapılan Havârin Kilisesi'nin açılışına Münzir'i davet etmesini istediler. Bunun üzerine Magnus, Münzir'i davet etti ve şüphelenmemesi için yanına Antakya patriği Gregory'yi aldı. Magnus'un davetini kabul eden Münzir içinde herhangi bir şüphe olmadan yanına çok az bir koruma alarak yola çıktı. Magnus'un yanına geldiğinde ise ansızın yakalanıp eşi, iki oğlu ve kızıyla birlikte Konstantinopolis'e getirildi. Münzir daha sonra Mauricius'un imparatorluğu döneminde oğluyla birlikte Sicilya'ya sürgün edildi.¹⁹⁸

¹⁹⁵ Ioann. Eph. Eccl. Hist. IV. 298-302.

¹⁹⁶ Fisher, *Between Empires Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*, s. 62.

¹⁹⁷ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, s. 595.

¹⁹⁸ Ioann. Eph. Eccl. Hist. III. 236-240; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 415-416.

Bizanslıların Sâsânîlerle olan savaşların önemli bir kısmı Bereketli Hilâl'in kuzey ucu boyunca meydana gelmişti. Kafkaslardan Kuzey Mezopotamya'ya kadar kırsal bölgeler maliyeti ağır istihkâmlarla korunurken Bereketli Hilâl'in çöl bölgesi olan Suriye Çölü ise komşu Arap kabileleri arasındaki her an bozulabilir ittifaklarla savunuluyordu. Şam'ın doğusundaki Gassânîler, tampon bir bölge olarak Bizans'ın doğu sınırlarını Sâsânîler ve onların müttefiki olan Hîre'deki Lahmîlere karşı koruyordu.¹⁹⁹ Ancak Münzir'e yapılan suçlama, Bizans'a sadakatle hizmet etmiş bu seçkin müttefikin güç kaybetmesine ardından yıkılışına neden olmuştu. Nitekim Münzir'in tutuklanmasından sonra hanedanına verilmekte olan maddi yardım kesilmişti. Bu nedenle en büyük oğlu olan Nu'man, kardeşleriyle birlikte, babalarının intikamını almak üzere isyan çıkardılar. Babasından daha zeki ve savaşçı bir kişiliğe sahip olan Nu'man, kardeşleriyle birlikte Konstantinopolis'e dönmüş olan Magnus'un kalesini ele geçirdikten sonra ordusuyla Bizans hâkimiyetindeki Arabistan ve Suriye topraklarına saldırdı. Halkın bir kısmını öldürüp çok sayıda ganimet ve esir ele geçirdikten sonra çöle çekildiler. Bizans ordusunun komutanları ve yerel yöneticiler, onlara neden bu kötülükleri yaptıklarını sorduklarında ise şu cevabı vermişlerdi: “İmparatorunuz, babamızın onun için cesurca yaptığı tüm hizmetlerinden ve başarılarından sonra neden tutukladı. Bize ödediği ödenek ile tahıl erzaklarını kesti, öyle ki bunlar yaşam için gerekli değil mi? Bunları yapmaya mecbur olmamızın nedeni budur ve sizi öldürmeyip her şeyi yakarak yok etmediğimiz için memnun olmalısınız.” Ve sonrasında Busrâ'ya gelip şehri ablukaya aldılar. Onlardan babalarının silahlarını ve diğer emanet edilen bütün malları teslim etmelerini aksi halde her yeri yakıp insanları öldüreceklerini söylediler. Busrâ garnizonu ise onları başıboş Araplar olarak küçümseyip dışarı çıkınca tuzağa düşüp yenildiler. Şehri savunan askerlerin öldürüldüğünü gören Busrâ halkı, isteklerini yerine getireceklerini söyleyip yağmadan vazgeçmeleri için yalvardılar. Böylece babalarının mallarını geri almayı başaran Nu'man ve kardeşleri, tekrar çöldeki kamplarına çekildiler.²⁰⁰

İmparator Tiberius, Münzir'i tutuklamakla Mauricius ile olan doğudaki anlaşmazlığa son vereceğini düşünmüştü. Ancak aile bağlarının güçlü olduğu görülen Gassânî hanedanı, hükümdarlarının tutuklanmasının intikamını almak için bir araya

¹⁹⁹ Peter Brown, *Geç Antikçağ Dünyası*, çev. Turhan Kaçar (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), s. 198.

²⁰⁰ Ioann. Eph. *Eccl. Hist.* III. 240-241.

gelerek Doğu'yu sarsan ve Arap-Bizans ilişkilerinin gidişatını yıllarca olumsuz etkileyen bir isyan gerçekleştirdiler. Suriye Çölü'nden Akdeniz kıyılarına kadar doğunun tüm sakinleri, korku içinde şehirlere kaçmış ve önlerine çıkmaya cesaret edememişlerdi. Bu durum Gassânîlerin, Bizans ile yıllarca birlikte katıldıkları savaşlar sayesinde güçlü ve tecrübeli bir orduya sahip olduklarını göstermektedir. Nitekim Ephesuslu Ioannes, Gassânîlerden söz ederken bazı Bizans tarihçilerinin Araplardan söz ederken yaptıkları gibi “göçebe veya yağmacı” ordular şeklinde bahsetmez. Bunun yerine “Gassânî ordusu” terimini kullanır. Ayrıca Bizans'ın hizmetinde yaklaşık bir asırdır bölgede olduklarından, coğrafyasına tamamen aşina olmuşlardı. Ancak savundukları bu bölgeye şimdi saldırmaya başladılar ve bu saldırılar uzunca bir süre devam etti.²⁰¹

Münzir b. Hâris'in oğullarının intikamı, Tiberius'a ulaştığında çok öfkelenildi. Bu kez Magnus'u, Gassânîlerin tahtına Münzir'in kardeşini getirmekle görevlendirdi. Ephesuslu Ioannes'in el yazmasının on üç bölümünün kayıp olması, bize kardeşiyle ilgili sorulara yalnızca geçici yanıtlar vermektedir. Kardeşinin adı verilmiyor. Fakat Münzir'in oğlu değil kardeşi olduğu bilgisi önemlidir. Zira oğulları, babalarının mirasına bağlı oldukları için onlarla pazarlık etmek imkânsız gibi görünürken erkek kardeşi için durum böyle değildi. Konstantinopolis'te veya Doğu'da olup olmadığı ve dolayısıyla Magnus'a eşlik edip etmediği kesin değildir. Ancak Bizans tarafından kabul gören bu kardeşin miafizit değil Kadıköy inancı taraftarı olduğu tahmin edilmektedir. Hâris b. Cebele'nin oğulları, miafizit taraftarlığının imparatorluk yönetimiyle ilişkilerine zarar verdiğini anlamış olmalıydılar. Dolayısıyla Gassânî hanedanının bu üyelerinden haberdar olan Bizans yönetiminin, Münzir'i tahttan indirdikten sonra Kadıköy inancı taraftarı bir Gassânî prensini seçmesi, Gassânî-Bizans ilişkilerinin ihtilafında asıl meselelerden birinin doktrin sorunu olduğunu açıkça göstermektedir. Çünkü imparatorluğun resmî kilisesi tarafından kabul edilmeyen miafizit Gassânîler, Suriye'de giderek güçlenen bir konfederasyon olmuştu. Gassânîlere karşı bu saldırıları tırmandıranların en başında ise miafizitlerin en büyük düşmanı olan Konstantinopolis patriği Eutychius geliyordu.²⁰² Henüz hayatta olan imparator Tiberius, bunun üzerine Magnus'u büyük bir orduyla Gassânîlerin üzerine

²⁰¹ Shahid, *BASIC*, Vol. I, s. 466.

²⁰² Ioann. Eph. *Eccl. Hist.* III. 241-243; Shahid, *BASIC*, Vol. I, s. 472-473.

gönderdi. Magnus, doğuya geldiğinde Münzir'in kardeşi ölünce onu hükümdar yapma planları bozuldu. Sadece Nu'man'ı tutuklamayı başardı ve onu babası gibi hapsedilmek üzere Konstantinopolis'e gönderdi (582).²⁰³ Bu sırada Tiberius öldü ve yerine savaş alanında Mauricius imparator ilan edildi. Mauricius (MS 582-602) iktidarının ilk yıllarında doğu sınırlarında devam eden sorunlarla ilgilendi. Bunun için ilk önce Münzir ve oğlu Nu'man'ı Sicilya'ya sürgüne gönderdi.²⁰⁴ Bu olay Gassânîlerin parçalanmasına ve Cefne hanedanı etrafında toplanmış olan Arapların, bir kabile lideri idaresinde on beş ayrı gruba ayrılmasına neden oldu. Gassânîlerin son prensleri de bunlar arasında bulunuyordu. Bağımsızlığını ilan eden kabile liderlerinden birçoğu Sâsânî imparatorlarının yüksek hâkimiyetini tanıdı. Bunlar zamanla Bizans'ın doğu sınırları için büyük bir tehlike oluşturmaya başladı.²⁰⁵

Mauricius, doğu sınırlarında üstünlüğü yeniden sağlamış ve 6. yüzyılın son on yılında Avarlara ve Slavlara karşı önemli başarılar elde etmişti. Ancak imparatorluğun vergi gelirlerinin, sınır savunmasını ve saldırgan seferleri gerçekleştirmek için yeterli olmamasından dolayı, askerî ödemeleri düşürerek tasarruf tedbirleri almak zorunda kaldı. Bu nedenle, Tuna ötesindeki mevzilerde kışlama emrini aldıkları sırada ordu isyan etti. İsyanı yönlendiren yarı barbar bir astsubay olan Phocas, isyancı askerlerin başında Konstantinopolis'e yürüdü. Bu sırada Phocas'ın yakın çevresindeki subaylar ile halkın özgürlük duygularını temsil edebilecek gruplar olan Maviler ve Yeşiller olarak bilinen hipodrom hizipleri de isyana katıldılar. Birbirine rakip bu iki grup, imparatorluk hükümetine karşı mücadeleye giriştiler. Mauricius düşürüldü ve senatonun onayıyla Phocas (MS 602-610) imparator ilan edildi.²⁰⁶ Phocas'ın iktidarında, Gassânî-Bizans ilişkilerinde önemli bir iyileşme sağlandı. Çünkü Mauricius'un düşmesinden hemen sonra Phocas, Münzir'i Sicilya'daki sürgünden serbest bıraktı. Aynı yıl, Bizans ve Sâsânîler arasında savaş patlak verdi. Bizans'ın doğudaki müttefiki olarak Gassânîler, Mauricius döneminde 591'den beri başlayan durgunluğun ardından çıkan savaşta doğal olarak Bizans'ın yanında yer aldı. Buna

²⁰³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 416.

²⁰⁴ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, s. 595.

²⁰⁵ Nöldeke, *Ümerâü Gassân*, s. 33-34; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 417; *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 195.

²⁰⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: TTK Yayınları, 2019), s. 76-77; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, s. 608-610.

rağmen Bizans kaynakları Gassânîler hakkında sessizdir. Ancak hem Süryani hem de İslâm kaynakları, Gassânîlerin yeniden Bizans ile ittifak yaptığını aktarırlar.²⁰⁷

Phocas'ın otoritesi, Konstantinopolis'teki halkın hoşnutsuzluğunun yanı sıra hipodrom gruplarının rekabetiyle Suriye ve Mısır'daki miafizitlerin sorunları yüzünden zarar görüyordu. Bu durumundan faydalanmak isteyen Sâsânî imparatoru II. Hüsrev Pervîz (MS 590-628) büyük bir kuvvet toplayarak Bizanslıların üzerine gönderdi. Mezopotamya'da karargâh kurmuş olan ordu komutanı Narses, Mauricius'un oğlu Theodosius'u destekleyen bir isyana öncülük etti. II. Hüsrev Pervîz, isyana bütün gücüyle yardım etti. Böylece doğu cephesi çökmüştü. 604'teki kuşatmada Dara'nın düşmesinden sonra Armenia bölgesindeki Bizanslı komutanlar Theodosius'a desteklerini bildirdiler. Mezopotamya ve Suriye'yi ele geçirdiler ve sayısız esir aldılar. Mardin, Amida, Rhesenia ve 609'da Edessa (Urfa) gibi müstahkem yerler düştü.²⁰⁸ Gassânîler, bu savaflara aktif olarak katıldılar. Çünkü onların Phocas ile ilişkileri, Münzir'i serbest bırakmasıyla birlikte dostane başlamıştı. Ancak Gassânî hükümdarları artık Iustinianus tarafından Hâris b. Cebele'ye verilen kral veya *patricus* gibi ünvanlarla anılmıyorlardı. Muhtemelen imparator Mauricius tarafından statülerinin düşürülmesinden sonra Gassânî hükümdarlarına hiçbir ünvan verilmemişti. Ancak Phocas'ın, Arap *foederatiler*inin desteğini almak için onlara yeniden kral ünvanını verdiği anlaşılmaktadır.²⁰⁹

Phocas'ın iktidarında, Sâsânîler Bizans'a dışarıdan zarar verirken içeride daha kötü sorunlar yaşanıyordu. Kartaca'da bulunan Afrika *eksarhı* Heraclius, kendisiyle aynı adı taşıyan oğlu Heraclius'u, 610'da savaş gemilerinden oluşan bir filoyla Konstantinopolis'e gönderdi. Başkente ulaştıktan sonra Yeşiller grubu ile halkın desteğiyle karşılanan Heraclius, Phocas öldürüldükten sonra imparator ilan edildi.²¹⁰ İmparator Heraclius'un 610'dan 641'e kadar devam eden iktidarı döneminde, Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasındaki Geç Antik Çağ'ın son büyük savafları meydana geldi. II. Hüsrev Pervîz, Suriye üzerine yürüyerek Apamea ve Edessa'yı alarak Antakya'ya kadar gelmişti. Heraclius'un bizzat komuta ettiği ve Gassânîlerin de destek verdiği Bizans ordusunu, 613'te Antakya yakınlarında yapılan savaşta bozguna

²⁰⁷ Shahid, *BASIC*, Vol. I, s. 618.

²⁰⁸ Theoph. *Khron.* AM6098; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, s. 613.

²⁰⁹ Shahid, *BASIC*, Vol. I, s. 627-628.

²¹⁰ Nikeph. *Short Hist.* 1-2.

uğrattı.²¹¹ Dimaşk düştü ve Sâsânîlerin güneye doğru ilerlemesinin önü açıldı. Şehrbârâz komutasındaki Sâsânîler, Suriye'deki Dera yakınlarında Bizanslılara karşı büyük bir zafer kazandılar. Gassânîlerin Suriye'deki hâkimiyetini de sona erdiren bu savaş, Mekke'deki Araplar arasında da büyük bir yankı bırakmıştı. Nitekim İslâm kaynaklarının bildirdiğine göre, Kur'an-ı Kerîm'in Rûm sûresinin ilk âyetlerinin nazil olmasına vesile olmuştu.²¹²

*Elif, Lâm, Mîm! Rumlar (Bizanslılar) yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Önce olduğu gibi sonra da Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir.*²¹³

İslâmiyet'in ilk dönemlerine rastlayan Bizans-Sâsânî savaşlarında, Müslümanlar Ehl-i kitap olan Bizanslıları, müşrikler Mecusi Sâsânîleri destekliyordu. Bizanslıların hezimete uğradığı haberi Hz. Muhammed ile ashabına Mekke'de ulaştı. Haber onları üzmüştü. Hz. Muhammed, Mecusilerin Ehl-i kitaba galip gelmelerini istemiyordu. Mekke'deki müşrikler ise bu olaya sevinmişlerdi. Hz. Muhammed'in ashabıyla karşılaşınca onlara: "Siz Hıristiyanlar gibi Ehl-i kitapsınız, biz ise ümmiyiz ve bizim Fars kardeşlerimiz Ehl-i kitap kardeşlerinize galip geldiler. Siz de bizimle savaşırırsanız size galip geleceğiz", dediler.²¹⁴ Ancak daha sonra Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicret ettiği yıl olan 622'de Bizanslıların galibiyet haberi geldi. İmparator Heraclius, 627 yılı sonlarında yapılan Ninova Savaşı'nda Sâsânî ordusunu yok ettikten sonra 628'de Sâsânî İmparatorluğu'nun başkenti Medâin'e girdi. Kısa bir müddet sonra da II. Hüsrev Pervîz, soylular ve rahipler tarafından tahttan indirilip öldürüldü. Böylece Mısır, Filistin ve Suriye'yi hâkimiyeti altına alan Heraclius, Gassânîlerle yeniden kurulan ittifak sayesinde doğu sınırlarını tekrar güvence altına aldı.²¹⁵

Heraclius'un nihaî zaferinden sonra Sâsânîler, bir daha toparlanamadı. Heraclius, Sâsânîlerin elinden kurtardığı İsa'nın kutsal haçını, 630'da Kudüs'teki eski

²¹¹ Theoph. Khron. AM6102.

²¹² Walter E. Kaegi, *Heraclius, Emperor of Byzantium* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 77-78.

²¹³ Rum Sûresi, 30/1-5.

²¹⁴ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 183-185.

²¹⁵ Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates* (Great Britain: Pearson Education Limited, 2004), s. 5; Mehran, *Dirasat fî tarihi'l-Arabi'l-kadim*, s. 515; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 163.

yerine koyarak zaferini ilan etti. Aynı yıl yeni bir dinin temsilcileri olan Müslüman Araplar, müşriklerin elindeki Mekke'yi fethetmeyi başarmışlardı. Bu hadise, Bizans ve Sâsânî imparatorluklarını endişelendirecek bir durum değildi. Ancak 634 yılından itibaren Bizans topraklarını fethetmeye başlayan Müslümanlar, 636'da Bizans ordusuyla Yermük Nehri kıyısında karşı karşıya geldiler.²¹⁶ Bizans ordusunu Antakya'dan yöneten Heraclius, 636 yılının başlarında Müslümanların zaferlerini tersine çevirmek ve onları Suriye ile Filistin'den çıkarmak için Bizanslılardan ve Hristiyan Araplardan oluşan büyük bir ordu topladı. Bölge stratejik olarak su kaynaklarına, otlaklara ve Şam ile Celile arasında uzanan önemli yollara hâkimdi. Burası aynı zamanda Bizans sınırları içinde yer alan Gassânîlerin önemli bir otlak alanıydı. Buna rağmen Bizanslılar, Müslümanları kontrol etmek için etkili bir strateji geliştirmeyi başaramadılar. Yermük Savaşı, bir aydan fazla sürdü ve 20 Ağustos 636'da sona erdi. Bu savaştan sonra Suriye, Müslümanların hâkimiyeti altına girdi. Bizans ordusunda Gassânî hükümdarı Cebele b. Eyhem'in komutasında Gassân, Kudâa ve diğer bazı Suriyeli Hristiyan Araplarla Ermeniler de vardı.²¹⁷ İslâm kaynakları da Müslümanların fetihleri sırasında Gassânîlerin ve onlara bağlı kabilelerin Bizans saflarında savaştıklarını açıkça ifade ederler.²¹⁸

2. 2. Sâsânî İmparatorluğu ile İlişkiler

Sâsânî İmparatorluğu'nun Bizans ile arasındaki en önemli sınır bölgesi Kafkasya ve Armenia idi. Bu bölge tecrübeli askerler ve altın gibi bazı kaynaklar bakımından zengin olmasıyla beraber buradaki Kafkas sıradağları da kuzeydeki yabancı toplumların akınlarına karşı bir bariyer oluşturuyordu. Bu sayede Kafkasya ve Armenia'nın kontrolü birçok avantaj sağlıyordu. Dolayısıyla 5. ve 6. yüzyıl boyunca Sâsânîler ve Bizans, bölgenin hâkimiyetini ele geçirmek için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Çoğunlukla Sâsânîler başarılı oldular ve Kafkasya'nın doğusunun yanı sıra zaman zaman Karadeniz'e kadar hâkimiyet kurdular.²¹⁹ Daha güneyde Yukarı Mezopotamya'da ise Sâsânîler ve Bizans arasında önemli bir işbirliği vardı. Sâsânîler, ayrıca faaliyetlerini zararlı buldukları Kadıköy konsili karşıtı din adamlarının

²¹⁶ Turhan Kaçar, "Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ'da İran ve Roma", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 61 (2012), s. 174-175.

²¹⁷ Kaegi, *Heraclius, Emperor of Byzantium*, s. 241-242.

²¹⁸ Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, s. 5.

²¹⁹ Greatrex, "Byzantium and the East in the Sixth Century", s. 493-495.

tutuklanmasında Bizanslılara yardımcı oluyorlardı.²²⁰ Bunlardan birisi Tella piskoposu Yuhanna idi. Kadıköy konsili karşıtı miafizit inancını, Bizans sınırlarının dışında yaymaya çalışan Yuhanna, aynı zamanda Bizans'ın müttefiki olan Gassânîlerin aksine Sâsânîlerin tarafında yer alan Lahmî kralı III. Münzir'e (ö. 554) de inanç konularında mektuplar yazmıştır. Ancak girişimleri başarısız olmuştur. Çünkü Yuhanna, imparatorluk için tehlike oluşturmaya başlaması üzerine Antakya patriği Diyarbakırlı Efrem, Sâsânîlerle anlaşarak onun bulunmasını sağladı. Sâsânî birlikleri Yuhanna'yı, 537'de İran'da Sincar çevresindeki dağlarda yakalarak Diyarbakırlı Efrem'e teslim ettiler.²²¹ Bunun karşılığında Bizans imparatoru Iustinianus, Suriye'nin sınır bölgesi boyunca daha fazla askerî tahkimat yapmaktan vazgeçmiş, bunun yerine bedevî kabilelerinin Bizans topraklarına akınlarını önlemek için müttefikleri Gassânîlerin desteğine güvenmiş olmalıdır. Ancak Bizans-İran sınır bölgesindeki bu tür anlaşma örneklerine rağmen Kafkasya'da Bizans gücünün varlığı, Sâsânîlerin Irak'taki ekonomik ve siyasî merkezinin askerî güvenliği için büyük bir tehdit oluşturuyordu. Bu, Sâsânî imparatoru I. Hüsrev Anuşîrvân'ın hassas olduğu bir meseleydi. Sâsânî İmparatorluğu'nun gücünü gösterme baskısı imparator Iustinianus'un batıdaki başarıları nedeniyle daha da artmıştı. I. Hüsrev Anuşîrvân, kendi müttefikleri Lahmîler ile Bizans destekli Gassânîler arasındaki otlak anlaşmazlığını bahane ederek savaş ilan etti.²²² 6. yüzyılda, Geç Antik Çağ'ın büyük güçleri olan Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasındaki çekişmenin ortasında Lahmîler, Sâsânîlerin Arap müttefikleriydi. Asıl görevleri, Bizanslıların Arap müttefikleri olan Gassânîlere karşı savaştı. Bu hususta Lahmîlerin en başarılı hükümdarı, 531 yılında Rakka'da (Callinicum) Gassânîleri mağlup eden III. Münzir (MS 505-554) idi. Sâsânîlerin desteğiyle III. Münzir, Arap kabileleri üzerindeki hâkimiyetini Arap Yarımadası'na kadar genişletmişti. Ancak Lahmîlerin üstünlüğü bu hükümdarın ölümüyle azalmaya başladı. Bundan sonraki yıllarda Gassânîlerle mücadelelerinde önemli rolleri olan Lahmîlerle anlaşmazlığa düşen Sâsânîler, 602'de Lahmî hanedanlığına son vererek yerlerine İranlı bir valiyi görevlendirdiler. Hâlid b. Velîd komutasındaki İslâm ordusu, Irak'ın fethi sırasında 633'te Hîre'ye ulaştığında artık bir Lahmî Krallığı yoktu.²²³

²²⁰ Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700*, s. 153-154.

²²¹ Kutlu Akalın, Volker Menze, *John of Tella's Profession of Faith* (New Jersey: Gorgias Press, 2009), s. 9-12.

²²² Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700*, s. 154.

²²³ Isabel Toral Niehoff, "Late Antique Iran and the Arabs: The Case of al-Hira", *Journal of Persianate Studies*, Vol. VI (2013), s. 119-120.

Sâsânî İmparatorluğu ve bedevî Arap kabileleri arasında tampon bir devlet olan Lahmîlerin kaldırılmasıyla birlikte İran sınırları savunmasız kalmıştı. Palmyra'nın yükselişi, II. Şapur dönemindeki yağmalar ve Lahmîler ile Gassânîlerin başarıları, Arapların zaman zaman iki büyük güç için tehlikeli olabileceğini göstermişti. Ancak hiç kimse Arapların İran imparatorluğunu böylesine şaşırtıcı bir hızla yok edeceğini beklemiyordu.²²⁴ Lahmîlerin dağılmasından sonra Sâsânîler, çöl sınırlarında kontrolü sağlayamadılar. Geç Antik Çağ'ın yeni gücü olan Müslüman Araplar, İran topraklarına girdikten sonra 642 yılında Hemedan yakınlarında meydana gelen Nihâvend Savaşı'nda Sâsânîleri ağır bir yenilgiye uğrattılar. Nitekim Sâsânîler bundan sonra bir daha toparlanamadılar. Son imparatorları III. Yezdicerd, bir süre gizlenerek mücadele etmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. 651 yılında Merv'de sığındığı bir değirmencide öldürülmesiyle birlikte Sâsânîler tarihe karıştı.²²⁵

2. 2. 1. Sâsânîlerin Gassânîler Üzerine Düzenlendiği Seferler

Gassânîlerin, Sâsânîler ile olan ilişkileri imparator II. Şapur'un (MS 309-379) iktidarı döneminde başlamıştır. Hürmüz ölünce yerine geçen II. Şapur'un yaşının küçük olmasından yararlanmak isteyen Abdülkays kabilesi ile Bahreyn ve Kâzima bölgesindeki bedevî Arap kabileleri, çöl sınırlarını aşarak İran'daki Ebrişehr, Erdeşîr-i Hürre ve Fars bölgesinin sahillerini yağmaladılar. Çünkü bedevîler, hayvan ve tahıl gibi yaşam maddeleri konusunda büyük sıkıntı yaşıyorlardı.²²⁶ Bunların arasında bulunan Gassânî kabilesinin bazı liderleri de büyük bir toplulukla el-Cezîre'ye gelerek Irak'taki Sevâd arazisine saldırdılar. İran ise yönetim zaafından dolayı bir müddet saldırılara karşı savunmasız kaldı.²²⁷ Ancak Taberî'nin hükümdarlık tacının çocukken verildiğini rivayet ettiği II. Şapur, saltanatının başlarında onlardan intikam almak üzere sefere çıktı. Fars bölgesine akın eden bedevîleri hazırlıksız yakalayıp onların birçoğunu öldürdü veya esir aldı. Daha sonra askerleriyle birlikte deniz yoluyla Bahreyn'e oradan Hecer'e geldi. Burada Temîm, Bekir b. Vâil ve Abdülkays Arapları arasında katliam yaptıktan sonra bölgedeki su kuyularını yok etti.²²⁸ Aynısını el-Cezîre'de de yaptı. Gassânî kabilesinden olduğu anlaşılan Dayzen el-Gassânî'ye doğru ilerledi, ardından Rakka yakınlarında bulunan Fırat Nehri kıyısındaki şehri kuşattı.

²²⁴ Michael Bonner, *The Last Empire of Iran* (New Jersey: Gorgias Press, 2020), s. 341.

²²⁵ Kaçar, "Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ'da İran ve Roma", s. 175.

²²⁶ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 55-56.

²²⁷ Dineverî, *el-Ahbârü't-Tıvâl*, thk. Abdülmün'im Amir (Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, [t.y.]), s. 48.

²²⁸ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 55-57.

Dineverî'nin rivayetine göre, Dayzen'in Müleyke ismindeki kızının II. Şapur'un kendisiyle evlenmesi karşılığında ona yardım etmesi sayesinde şehre girerek Dayzen'i öldürdü. Daha sonra esir olarak aldığı adamlarının omuzlarını kırarak öldürdü. Bu nedenle kendisine "Zü'l-Ektâf" (omuz kıran) lakabı verildi.²²⁹ II. Şapur, ilerleyişini sürdürerek el-Cezîre bölgesine yerleştikten sonra Sevâd'a baskın ve yağma faaliyetlerinde bulunan Benî İyâd kabilesini itaat altına aldı. Sâsânîler ile Benî İyâd kabilesi arasında meydana gelen savaşta, öldürülen çok sayıdaki kişinin kafatasının gömüldüğü bölge daha sonraki zamanlarda Araplar arasında "Deyrû'l-cemâcim" (Kafatası manastırı) olarak hatırlanıyordu. II. Şapur, Benî İyâd kabilesinin ardından Abdulkays kabilesiyle birlikte Sâsânî topraklarına saldıran Benî Bekr kabilesinin yaşadığı Dıyâr-ı Bekr üzerine yöneldi. 330 yılında Sâsânîlere karşı ağır kayıplar veren Benî Bekr kabilesi de itaat altına alındı.²³⁰

II. Şapur, Arabistan içlerinden başka bir bedevî ilerlemesini engelleyerek Basra Körfezi'nin her iki kıyısında kontrolü sağladı. Aslında Hatra şehrinin yükselişi ve Palmyra'nın bir ticaret durağından askerî bir güce dönüşmesi, İran yönetimine çölün sakinleri bedevîlere karşı tedbirli olmalarını göstermişti. Ancak bedevîlerin son zamanlardaki saldırıları daha yıkıcı olmaya başladı. Bu nedenle Sâsânî yönetimi, daha güçlü bir savunma sistemi ortaya çıkararak Arabistan çölünü Mezopotamya'dan kapattı. Paikuli'de kral Narseh tarafından dikilen yazıtta, Lahmî hükümdarı Amr'ın Sâsânî İmparatorluğu'nun vassalı ve müttefiki olduğu kaydedilmektedir. Ancak Lahmîleri ve başkentleri Hîre'yi her zamankinden daha önemli hale getiren II. Şapur olmuştur. Bu vassal krallığın amacı Kuzeydoğu Arabistan'daki Sâsânî savunmasını sağlayarak bedevî Araplardan ve özellikle Bizans'ın müttefiki olan Gassânîlerden gelebilecek saldırılara karşı tampon bir bölge oluşturmaktır. II. Şapur, Lahmî Araplarına imparatorlukla müttefik olan diğer tüm kabileler üzerinde hâkimiyet hakkı verdi. Bu ittifak biçimi oldukça başarılı oldu. Bu yüzden Sâsânîlerin en büyük rakibi olan Bizans da aynı ittifak biçimini kurdu. İran örneğinden yaklaşık iki yüzyıl sonra imparator Iustinianus, Gassânîlerin en meşhur hükümdarı Hâris b. Cebele'yi kral

²²⁹ Dineverî, *el-Ahbârü't-Tıvâl*, s. 48-49.

²³⁰ Ercan Cengiz, Yusuf Canpolat, "Gassânîlerin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Gassânî-Sâsânî Münasebetleri", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 16 (2021), s. 741-742.

rütbesine yükseltmiş ve onun soyundan gelenler de Lahmîlerin en güçlü rakipleri olmuşlardı.²³¹

I. Kavad (MS 488-531) tahta geçtikten sonra 3. ve 4. yüzyıllardaki Sâsânî imparatorlarının saldırgan batı politikasına dönmüştü. Bunun sonucunda Sâsânîler ve Bizans arasında yeniden şiddetli sorunlar ortaya çıktı. I. Kavad, 502’de müttefikleri olan Eftalit Hunlarına ödeme yapmak için paraya ihtiyaç duydu. Bu yüzden Bizans imparatoru Anastasius’tan bu parayı kendisine vermesini istedi. Ancak Anastasius, rakibi Sâsânîler ile Eftalit Hunları arasındaki dostluğu kendi paralarıyla daha sağlam hale getirmek yerine onların mümkün olduğunca birbirleriyle çekişmelerini kendileri için daha uygun olduğunu düşündü. Bu nedenle I. Kavad’ın talebini reddetti. Bunun üzerine I. Kavad, Bizanslılara karşı yürümeye karar verdi. Armenia topraklarını işgal ettikten sonra beklenmedik bir şekilde Lahmîlerin hükümdarı Nu’man’ın da yardımıyla Kuzey Mezopotamya’daki Amida şehrini kuşattı. Barış zamanı olduğu için hazırlıksız yakalanan Amida halkı, bütün güçleriyle savaşmalarına rağmen Sâsânî ordusu üstün geldi. I. Kavad, 503’te stratejik açıdan önemli olan Amida’yı ele geçirdi. Ancak Eftalit Hunlarıyla yenilenen çatışmalar sebebiyle Bizans ile barış için şartlar aramak zorunda kaldı. Buna göre Sâsânîler, Amida’dan ve fethettikleri diğer bölgelerden yüksek bir meblağ karşılığında vazgeçmeyi kabul ettiler.²³² Anastasius, Amida’yı geri aldıktan hemen sonra I. Kavad’ın başarılarının açıkça ortaya koyduğu Doğu’daki savunma yapısındaki eksiklikleri ele aldı. Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Armenia’daki savunma yapılarını güçlendirdi. Daha güneyde ise Bizans ve Gassânîler arasında önemli bir temas noktası olan Sergiopolis şehrini genişletti. Burası Diocletianus zulümleri sırasında şehit edildiği söylenen Aziz Sergius kültünün yeri idi ve Sergiopolis olarak yeniden adlandırılmadan önce “Anastasiopolis” olarak adlandırılıyordu.²³³ Anastasius, ayrıca Sâsânîler ve müttefikleri Lahmîlerin sınırındaki saldırılarına karşı 502’de Gassânîlerle anlaşma yapmıştı.²³⁴ Buna göre Gassânîler, hâkimiyeti altındaki Arap kabileleriyle birlikte sınırları korumanın yanı sıra Dicle’yi geçerek İran topraklarında bulabildikleri her şeyi yağmalayıp ele geçiriyorlardı. 502-506 yılları arasındaki Bizans-Sâsânî savaşının en kapsamlı kaynaklarından olan

²³¹ Michael Bonner, *The Last Empire of Iran*, s. 70.

²³² Procop. *Bell.* 1. 7; Yeshu. *Chron.* 50, 53.

²³³ Peter Edwell, “Arabs in the Conflict Between Rome and Persia, AD 491-630”, *Arabs and Empires before Islam*, ed. Greg Fisher (Oxford: Oxford University Press, 2015), s. 228.

²³⁴ Theoph. *Khron.* AM5995.

Süryani Yeshu (Ioshua) kroniğinde açıklanan olaylara bakıldığında, aslında her iki imparatorluğun Arap müttefiklerinin, bu savaşlara aynı zamanda ganimet elde etmek amacıyla da katıldıkları açıkça ortadadır.²³⁵ Bu yüzden I. Kavad, sınır bölgesinin sakinlerine Sâsânîlerin hâlâ dikkate alınması gereken bir güç olduğunu göstermek için Arap müttefikleri Lahmîleri harekete geçirdi. Süryani tarihçi Zachariah, Sâsânîler ve Arap müttefikleri Lahmîlerin saldırılarının artması üzerine Dara'nın inşa edildiğini kaydetmektedir.²³⁶ Bizans ve İran sınırları arasında bulunan bir köy olan Dara'da kiliseler, hamamlar, revaklar, tahıl depoları ve su sarnıçları inşa ettikten sonra imparatorun onuruna heykeli dikilerek buraya şehir statüsü verildi ve "Anastasiopolis" olarak yeniden adlandırıldı.²³⁷ Ancak Sâsânîlerin sınırdaki kalesi Nisibis'e karşı tahkim edilen Dara'nın inşası, 441'de yapılan anlaşmaya aykırıydı. Anlaşmaya göre Bizans ve Sâsânîler arasında sınırın yakınlarında kendi topraklarında yeni bir tahkimat inşa edilmeyecekti.²³⁸ Dara'nın inşası, anlaşmayı bozduğu için sınırda bir sorun olarak kalmıştı. Buna rağmen yapılan yedi yıllık barış anlaşması Anastasius'un ölümünden sonra imparator olan Iustinus'un iktidarının ilk dönemlerine kadar devam etti. Çünkü ne Bizans ne de Sâsânîler, birbiriyle savaşacak güçte değildi. Bizanslılar, Avrupa'daki barbarlardan ve Afrika'daki Vandal yerleşiminden, Sâsânîler ise Eftalit Hunlarının ve 6. yüzyılda doğu sınırlarını istila eden Batı Türk boylarının tehdidi altındaydı. Dolayısıyla her iki imparatorluk için barışın korunması önemliydi.²³⁹ Ancak Iustinianus'un tahta geçmesinden kısa bir süre sonra I. Hüsrev Anuşirvan'ın İran'ı yeniden canlandırarak ona rakip olması Bizans-Sâsânî mücadelesini yeniden başlattı. İki imparator çeşitli sebeplerle karşı karşıya geldi. Bu durum her iki tarafın Arap müttefiklerine, savaş alanlarında baskın, yağma ve şöhrat kazanmak için büyük bir fırsat sağladı.²⁴⁰

2. 2. 2. Thannuris Savaşı

Bizans İmparatorluğu'nun doğudaki garnizon kenti Dara'nın güneyindeki bölgenin savunması yetersizdi. Bundan dolayı sürekli bedevî Arapların ya da Sâsânîler

²³⁵ Yeshu. *Chron.* 80.

²³⁶ Zach. *HE.* 7. 6.

²³⁷ Ion. Mal. *Chron.* 16. 10.

²³⁸ Procop. *Bell.* 1. 3.

²³⁹ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, s. 186.

²⁴⁰ Greg Fisher, *Rome, Persia, and Arabia: Shaping the Middle East from Pompey to Muhammad* (London-New York: Routledge, 2020), s. 125.

ile müttefik olduğu Arapların saldırılarına maruz kalıyordu.²⁴¹ Bu nedenle imparator Iustinianus, 528’de doğu komutanı Belisarius’tan, bölgeyi özellikle Arapların yağmacı çetelerine karşı korumak için Mezopotamya’da Thannuris çölünde bir kale inşa etmesini istedi. Sâsânîler, I. Kavad’ın oğlu Xerxes tarafından komuta edilen 30.000 kişilik bir ordu göndererek onu engellemeye çalıştılar. Bunun üzerine Sâsânîleri karşılamak için Bizans ordusu toplandı. Gassânî hükümdarı Cebele de yanlarındaydı. Ancak savaş esnasında atından düşerek ölmüştür. Belisarius’un kaçtığı ve bazı Bizans komutanlarının öldürüldüğü veya yakalandığı savaş ise Bizans’ın yenilgisiyle sonuçlandı.²⁴² Gassânîlerin önemli destek sağladığı Thannuris Savaşı’na hanedanın diğer üyeleri de katılmıştı. Ertesi yıl 529’da, Gassânîlerin hükümdarı olan Hâris b. Cebele’nin kral rütbesine yükseltildiği göz önüne alındığında, onun savaşa katılmaması mümkün değildir. Babası Cebele ileri yaşta olduğu için, gelecekteki hükümdarın askerî yetkinliğini göstermek ve Bizans tarafından veraseti kabul edilmesi için oğlunu yanına almış olması muhtemeldir.²⁴³ Iustinianus, Palmyra ve Thannuris’te yapılan tahkimat ve kulelerin, Suriye ve Filistin’deki çöl sınırına yapılan saldırılara karşı yeterli olmadığını anlamıştı. Bu nedenle imparatorluğun doğu sınırları boyunca Sâsânîlerin ve müttefikleri Lahmîlerin baskınlarını kısıtlamaya çalışmak yerine, Hristiyan Arap bir hükümdarın liderliğinde tek bir vassal Arap devletini teşvik etmeye karar vermişti. Bu kişi, Iustinianus’tan krallık onurunu alan Gassânîlerin yeni hükümdarı olan Hâris b. Cebele idi.²⁴⁴

Sâsânîler, Thannuris Savaşı’ndaki galibiyetlerinden sonra 530’da tekrar Dara’ya saldırdılar. Buna karşılık Iustinianus, Doğu’nun komutanı olarak atadığı Belisarius’a Sâsânîlere karşı yürümesini emretti.²⁴⁵ Belisarius’un *magister militum per Orientem* (Doğu orduları komutanı) olarak katıldığı ilk savaşta Bizanslılar galip geldi. Buna rağmen Sâsânîler, Mezopotamya’yı tehdit etmeye devam etti. Sâsânî imparatoru I. Kavad, İberya’yı geri alarak Armenia’ya oradan da Lazika’ya doğru ilerlemeye başladı. Ancak Bizanslılar, 25.000 askerinden oluşan daha küçük bir kuvvetle Satala’da 50.000 kişilik bir Sâsânî ordusunu durdurarak onları yenilgiye uğrattılar.

²⁴¹ Geoffrey Greatrex, Samuel N.C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars* (London-New York: Routledge, 2002), s. 86.

²⁴² Zach. *HE.* 9. 2; Ion. *Mal. Chron.* 18. 26. Bizanslıların Arap müttefikleri olarak bahsettiğini düşündüğümüz Cebele’yi Zachariah “Tafar”, Malalas da “Tapharas” diye isimlendirmektedir.

²⁴³ Shahid, *BASIC*, Vol. I, s. 77-78.

²⁴⁴ Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700*, s. 143.

²⁴⁵ Procop. *Bell.* 1. 13.

Aynı sıralarda Iustinianus, Sâsânîler ve Arap müttetikleri Lahmîlere karşı Güney Arabistan'da Aksum ve Himyer krallıklarıyla bir ittifak arayışına girişmişti.²⁴⁶ Bu sırada Yemen'de son Himyerî hükümdarı Zûnüvâs, Yahudilik dinine girmiş ve Necran'daki Hristiyanları bu dine girmeye zorluyordu. Necranlı Hristiyanların buna yanaşmaması üzerine onlardan çok sayıdaki kişiyi ateş dolu hendeklere atarak öldürmüştü.²⁴⁷ Necran'daki bu katliamdan kurtulan Devs Zûsa'lebân adındaki bir Hristiyan, Iustinianus'un yanına giderek ondan yardım istedi. Ancak Iustinianus, ülkesinin uzak olduğunu gerekçe göstererek bu sorunun çözümü için Habeşistan'ın Aksum'daki Hristiyan kralı Aidug'a (Aidog, Adad) elçiler gönderdi. Iustinianus, Hint Okyanusu'ndaki ticaret güzergâhlarında Sâsânîlere karşı yardım etmeleri karşılığında onlara Yemen'deki Himyerîlerin topraklarını işgaline yardım edeceğine dair söz verdi. Bizans'ın hâkimiyeti altında bulunan Mısır'ın tarafsız kalmasını bu şekilde garanti altına aldıktan sonra kral, hemen kumandanlarından Eryât idaresindeki orduyu Kızıldeniz'in karşı tarafına gönderdi ve Yemen'i işgal etti.²⁴⁸ Himyerîler, Habeşlilere karşı mücadele etmek istediler fakat başarısız oldular. Himyerî hükümdarı Zûnüvâs'ın ölümüyle birlikte Yemen yeniden Habeşlilerin hâkimiyeti altına girdi.²⁴⁹ Böylece Sâsânîlere karşı yenilenen savaşlar nedeniyle doğu ticareti açısından önemli olan Kızıldeniz'i kaybetmek istemeyen Iustinianus, dindaşları Habeşlilerin ittifakı sayesinde Kızıldeniz bölgesinde hâkimiyetini sağladı.²⁵⁰ Iustinianus, aynı zamanda Hindistan'dan Akabe Körfezi'ne gelen ipek ticaretinin kontrolünü ele geçirerek Sâsânîlerin Kızıldeniz'deki ticarî çıkarlarını da engelleme fırsatını buldu.²⁵¹

2. 2. 3. Gassânî-Lahmî Mücadelesi ve Ebedî Barışın İhlali

İmparator Iustinianus, 5. yüzyılda Germen istilasıyla kaybedilen batı topraklarını geri alabilmek için Kuzey Afrika ve İtalya'ya yönelmişti. Ancak 532'de Konstantinopolis'te felaketle sonuçlanan Nika isyanının çıkmasıyla birlikte bütün dikkatini buraya vermek zorunda kaldı. Bu sırada uzun ömürlü I. Kavad'ın ölümü

²⁴⁶ Edwell, "Arabs in the Conflict Between Rome and Persia, AD 491-630", s. 236-237.

²⁴⁷ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 119.

²⁴⁸ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 123-125; Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 101; Ball, *Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenışı: Tek Dünyaya Doğru: Antik İran ve Batı*, c. 2, s. 211-212.

²⁴⁹ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 103.

²⁵⁰ Dario Nappo, "Roman Policy in the Red Sea Between Anastasius and Justinian", *Proceedings of the Fourth International Conference on the Peoples of the Red Sea Region*, eds. Blue, L. K., Cooper, J., Thomas, R. I. and Whitewright, R. J. (Oxford: BAR International Series, 2009), s. 76.

²⁵¹ Bowersock, *Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam*, s. 107.

üzerine tahta geçen I. Hüsrev Anuşîrvân da iç isyanlarla karşılaşmıştı. Bu nedenle, her iki taraf kazanamayacağı savaşları sona erdirmek için “ebedî barış” anlaşmasına ikna oldular. Buna göre Bizans, Dara’daki istihkâmlarını ve garnizonlarını muhafaza ederken Mindouos’tan vazgeçmiş ve aynı zamanda Eftalit Hunlarına karşı Kafkas geçitlerini korumayı üstlenen Sâsânîlere çok büyük bir miktarda altın ödemeye razı olmuşlardır. Ancak bu anlaşma zamanla iki sorun yaratacaktı. Birincisi Konstantinopolis’in doğuyu ihmal etmesi sınırların büyük bir bölümünün savunmasız kalmasına neden oldu. Bir diğeri ise kaynak ihtiyacı yarattığı için Iustinianus, çaresizce daha fazla kaynak yaratmak için ödemeleri aksatmaya başladı. Dahası Mezopotamya’daki iki tarafın Arap müttefikleri Gassânîler ve Lahmîler, Suriye’de çarpıştıkları bir savaşla ebedî barış ihlal edildi.²⁵²

Procopius, I. Hüsrev Anuşîrvân’ı ebedî barışı bozmak için bahaneler aramakla suçlamaktadır. Çünkü I. Hüsrev Anuşîrvân, Iustinianus’un Kuzey Afrika’daki Vandallara karşı başarıları ve Belisarius’un İtalya’da Ostrogotlara karşı yaptığı baskınlardan sonra Bizans’ın güç kazanmasından rahatsızdı. I. Hüsrev Anuşîrvân, ebedî barıştan dolayı savaş söz konusu olmadığı için Lahmî hükümdarı III. Münzir ile görüşerek ondan savaş için sebepler sağlamasını emretti. Bu sırada III. Münzir ve Hâris b. Cebele arasında *strata Diocletiana* olarak bilinen Suriye’nin sınır bölgesinde Palmyra’nın güneyine kadar uzanan meraların kime ait olduğu konusunda anlaşmazlık vardı. Münzir, Hâris’i ülkesinin sınırlarını ihlal etmek ve barış zamanında kendisiyle çatışmaya girmekle suçlayarak 539’da Bizans topraklarını işgal etmeye başladı. I. Hüsrev Anuşîrvân ise anlaşmanın kendisi tarafından bozulduğunun anlaşılabilmesi için Münzir’in tarafında yer aldı ve barış zamanında Münzir’i kendisine boyun eğdirmeye çalışmakla suçladığı Iustinianus’u anlaşmayı bozmakla suçladı.²⁵³ Taberî ise muhtemelen bir İran kaynağına dayandığı için Sâsânî topraklarını işgal eden özellikle III. Münzir’i hedef alıp halkı arasında büyük katliamlar yapan ve istediği zaman ülkesini yağmalayarak ebedî barışı bozan kişinin Hâris b. Cebele olduğunu belirtmektedir.²⁵⁴ I. Hüsrev Anuşîrvân’ın Umman, Bahreyn, Yemâme, Tâif ve Hicaz bölgesindeki Arapların başına getirdiği Lahmî hükümdarı III. Münzir ile

²⁵² Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, s. 201; Ball, *Avrupa’daki Asya ve Batı’nın Şekillenışı: Tek Dünyaya Doğru: Antik İran ve Batı*, c. 2, s. 212.

²⁵³ Procop. *Bell.* 2. 1.

²⁵⁴ Fisher, *Rome, Persia, and Arabia: Shaping the Middle East from Pompey to Muhammad*, s. 132-133.

Iustinianus'un Şam Araplarının başına getirdiği Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Hâris, III. Münzir'in hâkimiyeti altındaki topraklara saldırdı ve çok sayıda insanı öldürdü. III. Münzir'in, bu durumu şikâyet etmesi üzerine I. Hüsrev Anuşîrvân, Iustinianus'a bir mektup yazarak aralarındaki barış anlaşmasını hatırlattıktan sonra Hâris'in elde ettiği ganimetleri iade etmesini ve ayrıca öldürdüğü insanların diyetini vermesini istedi. Ancak Iustinianus, bu mektubu dikkate almadı. Bunun üzerine I. Hüsrev Anuşîrvân, büyük bir orduyla Bizans topraklarını işgal etti ve sözde ebedî barışı açıkça bozdu. Dara, Menbiç, Kınnesrîn, Haleb ve Bizans'ın en müreffeh şehirlerinden olan Antakya'yı ele geçirdi.²⁵⁵

I. Hüsrev Anuşîrvân, Antakya şehrini çok beğenmişti. Bu yüzden başkent Medâin yakınlarında ona benzeyen bir şehir kurulmasını emretti. "Veh Antioh-ı Hüsrev" başka bir deyişle "Hüsrev'in Antiokheia'dan İyidir" adını alan şehre, Antakya'dan getirilen insanlar iskân edildi. Bu nedenle bölge halkı arasında "Rûmiye" olarak da bilindi. Esir alınanlar ise Irak'taki Sevâd bölgesine gönderildi.²⁵⁶ Procopius, I. Hüsrev Anuşîrvân'ın Medâin'den bir günlük uzaklıkta kurduğu şehre, "Hüsrev'in Antakyası" adını verdiğini ve Antakya'dan getirilen bütün esirleri buraya yerleştirdikten sonra onlar için bir hamam ve bir hipodrom inşa ettiğini aktarmıştır.²⁵⁷

Bizans'ın Antakya'yı kaybetmesinden sonra karşı saldırısı ise 541 yılının baharında geldi. I. Hüsrev Anuşîrvân'ın Dara'ya saldırısını, anlaşmanın ihlali olarak yorumlayan Iustinianus, anlaşmayı derhal feshetti. Belisarius'u, subayları ve paralı Got askerlerinden oluşan bir birlikle İtalya'dan geri çağırarak Mezopotamya'ya gönderdi. Belisarius, Hâris b. Cebele ile birlikte Mezopotamya'yı işgal ettikten sonra Nisibis üzerinden İran topraklarına girdi. Hâris, Sâsânîler ve müttefikleri Lahmîlere ait kırsal bölgeleri yağmaladıktan sonra ülkesine geri döndü.²⁵⁸ Procopius bahsetmese de, Gassânîlerin 542 yılındaki bu çatışmalara katılmadığını düşünmek zordur. I. Hüsrev Anuşîrvân, 543 baharında Edessa'yı kuşatmak için geri döndü ve bu kuşatma 544 yılına kadar devam etti. Kuşatma sırasında ordusunda Eftalit Hunları ve müttefikleri

²⁵⁵ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 148-149. Taberî, Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele'nin ismini Halid b. Cebele olarak vermektedir. Ancak Cevâd Ali, Hâlid b. Cebele'yi Gassânî hükümdarı değil emirlerinden biri olduğunu kabul etmektedir. Bkz. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 441.

²⁵⁶ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 149; Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 69; Brosius, *The Persians*, s. 154; Ball, *Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenışı: Tek Dünyaya Doğru: Antik İran ve Batı*, c. 2, s. 213.

²⁵⁷ Procop. *Bell.* 2. 14.

²⁵⁸ Bonner, *The Last Empire of Iran*, s. 187-188; Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 192.

Lahmîler de vardı. I. Hüsrev Anuşîrvân, Edessa'yı aldıktan sonra tekrar geri çekildi. 545 yılında ise Iustinianus ile Mezopotamya sınırında beş yıl sürecek bir ateşkes ilan edildi. Bundan sonra doğrudan düşmanlıklarını Kafkasya bölgesiyle sınırlandırdılar. Ancak Sâsânîler ve Bizans arasında anlaşma sağlanmasına rağmen Gassânîler ve Lahmîler savaşa devam ettiler. Sonraki on beş yılın çoğunda durum böyle oldu. Iustinus'un iktidarının son yıllarında ve Iustinianus'un da ilk yıllarında olduğu gibi aslında bu Bizans ile Sâsânîler arasındaki vekâlet savaşlarıydı.²⁵⁹ Procopius'un aktardığına göre, 545'te ateşkesin imzalanmasından kısa bir süre sonra Gassânîler ve Lahmîler, ne Bizanslıların ne de Sâsânîlerin müdahalesi olmadan kendi başlarına savaş açmışlardı. III. Münzir, Hâris'in oğullarından birini at otlatırken ani bir baskınla yakaladı ve onu Afrodit'e (Araplarda Uzzâ) kurban etti. Bu olay üzerinden on sene geçtikten sonra 554'te Hâris ve III. Münzir arasında bir savaş meydana geldi ve Hâris'in güçleri galip geldi. Düşmanlarını kaçmaya yönelttiler ve birçoğunu öldürdüler. Hâris, III. Münzir'in oğullarından ikisini yakalamaya çalıştı ancak başarılı olamadı.²⁶⁰ Gassânîler ve Lahmîler, belirtildiği gibi Suriye'nin bozkır bölgesinde Hâris'in üstünlüğü ele geçirdiği bir vekâlet savaşı vermişti. Procopius'un buradaki anlatısında, 531 yılında Lahmîler karşısında Rakka'daki ağır yenilgisinden dolayı Hâris hakkındaki olumsuz yargısını gözden geçirdiğini ve dolayısıyla Arap müttefikinin Bizans için değerini kanıtladığını fark ettiği anlaşılmaktadır. 551'de Iustinianus ve I. Hüsrev Anuşîrvân arasında ateşkesi uzatmak için yapılan müzakerelerdeki anlaşmazlıklardan birisi de barış zamanında Hâris ve III. Münzir arasındaki rekabet oldu. Bununla birlikte, 545 ateşkesinden sonra Lazika'da düşmanlıkları yeniden başlamıştı. Ateşkes 551'de uzatılmasına rağmen Lazika, Bizans ve Sâsânîler arasında çatışma alanı olarak kaldı. Bu sırada Hâris ve III. Münzir, düşmanlıklarını sürdürmeye devam ettiler ve nihayetinde 554'te Hâris, Kinnesrîn'de yapılan bir savaşta III. Münzir'i öldürdü. Böylece imparatorluk yönetimi ile mîafizit din adamları arasında arabuluculuk yapmakla beraber Hâris, Iustinianus tarafından kendisine verilen görevi de nihayet başarmıştı.²⁶¹ III. Münzir'in ölümünden sonra, 561'de yeni bir antlaşma yapıldı. Ancak bu kez, Arap müttefikleri özellikle anlaşmaya dâhil edildi. Buna göre her iki imparatorluğun Arap müttefikleri anlaşmada belirtilen

²⁵⁹ Edwell, "Arabs in the Conflict Between Rome and Persia, AD 491-630", s. 247.

²⁶⁰ Procop. *Bell.* 2. 28.

²⁶¹ Edwell, "Arabs in the Conflict Between Rome and Persia, AD 491-630", s. 248.

geniş şartlara uyacak ve karşı tarafın düzenli ordularına saldırmayacaktı.²⁶² Anlaşmada belirtilen madde Menandros Protector tarafından aktarılmaktadır:

*Her iki devletin Arap müttefikleri de bu anlaşmalara uyacak ve Perslerin müttefikleri Romalılara, Romalıların müttefikleri Perslere saldırmayacak...*²⁶³

563 yılında Hâris, Iustinianus ile görüşmek için Konstantinopolis'i ziyaret etti. Theophanes, ziyaretin sebebinin Hâris'in ölümünden sonra oğullarından hangisinin yerine geleceğini imparatora bildirmek olduğunu aktarırken²⁶⁴ Malalas, kendi topraklarına baskın düzenleyerek anlaşmadaki hükümlere karşı hareket eden III. Münzir'in yerine geçen oğlu Amr'ın sorununu da görüşmek için olduğu ayrıntısını da eklemektedir.²⁶⁵ İmparator Iustinianus ile yapılan görüşmede, Hâris'in oğlu Münzir, halefi kabul edildi ve kendisine babasının rütbesi verildi. Bu görüşmeden iki yıl sonra Iustinianus öldü. Hâris de 569 yılına kadar hayatta kaldı.²⁶⁶

Iustinianus'tan sonra tahta çıkan imparator II. Iustinus'un iktidarında, Sâsânîlerin saldırıları yeniden başladı. Çünkü II. Iustinus, daha önce bazı Arap kabilelerine ödenen yardımları kesmesi üzerine bu kabileler İran'a geçmiş ve özellikle Gassânîlerin topraklarına baskın yapmak üzere Lahmîlerle anlaşmışlardı. Ancak Hâris b. Cebele'den sonra 569'da yerine geçen oğlu Münzir b. Hâris, Lahmîleri yenmeyi başarak topraklarını işgal etti ve hatırı sayılır ganimetler elde etti. Münzir, zaferini hemen imparator II. Iustinus'a bildirdi ve ondan savaşı sürdürmek için destek istedi. II. Iustinus'un yanıtı ise Gassânîlere yapılan bağışları kesmenin yanı sıra Münzir'e suikast düzenlemek oldu. Çünkü Münzir'in, mîafizit taraftarı olması yeni imparator tarafından hoş karşılanmamıştı. Münzir ihaneti öğrendi ve hemen Suriye Çölü'ne çekildi. Üç yıl boyunca da imparatorun tüm uzlaşma girişimlerini kabul etmedi. Gassânîlerin yokluğu, 573-575 yıllarında Sâsânîlerle yapılan savaşta Bizanslılar tarafından şiddetle hissedildi. Bizans'ın Mezopotamya'daki en büyük garnizon kenti olan Dara'nın düşüşü büyük bir felaket oldu. Gassânîler artık imparatorluğun sınırlarını korumuyordu.²⁶⁷ Dolayısıyla çok geçmeden Bizans sınırlarına saldırılar

²⁶² Fisher, *Rome, Persia, and Arabia: Shaping the Middle East from Pompey to Muhammad*, s. 143-144.

²⁶³ Men. Hist. Fr. 6. 1.

²⁶⁴ Theoph. Khron. AM6056.

²⁶⁵ Ion. Mal. Chron. 18. 148.

²⁶⁶ Fisher, *Rome, Persia, and Arabia: Shaping the Middle East from Pompey to Muhammad*, s. 144.

²⁶⁷ Thomas Parker, *Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier* (American Schools of Oriental Research, 1986), s. 153.

başladı. Bizanslılar, müttefikleri Gassânîlerin yokluğunda aynı zamanda güvenilir istihbarattan da mahrum kalmışlardı. İran'dan alınan yanlış istihbarat Bizans yönetimini, I. Hüsrev Anuşîrvân'ın öldüğüne inanmaya ikna etmişti. Ancak bu sırada Karkisya'daki sınırı geçen I. Hüsrev Anuşîrvân, ordusuyla hızla Fırat Nehri'ne doğru ilerleyerek Suriye'nin savunmasız kırsal bölgelerini yağmalamaya başladı. Bizans ordusu, Sâsânî imparatorunu ordusuyla birlikte Nisibis surlarının önünde aniden görünce korkuya kapılarak kaçmaya başladı. I. Hüsrev Anuşîrvân onları Mardin'e kadar takip etti. Sâsânî generali Adarmahan, beraberindeki bir miktar askerle Apamea'yı ateşe verdi. Bu sırada I. Hüsrev Anuşîrvân, Dara kuşatmasına başladı ve yaklaşık altı ay sonra Dara düştü.²⁶⁸

Dara'nın düşüşü, imparator II. Iustinus'u ciddi şekilde etkiledi. Akli başında olduğu anları korumasına rağmen zihinsel bir çöküş yaşadı. Bundan sonra olayların kontrolü, II. Iustinus'un karısı Sophia'nın yardımıyla Tiberius'un eline geçti. Sophia, Sâsânîlerle yapılan müzakerelerin sorumluluğunu üstlenirken Tiberius, takviye kuvvet toplamak için Balkanlara yöneldi. Sâsânîler, Yukarı Mezopotamya'daki güçlenmiş konumlarının anlaşmayla tanınmasını isterken Kafkasya'da Bizans ve müttefiklerine karşı savaşını sürdürmeye devam ettiler. Bu durum diplomatik çabaların I. Hüsrev Anuşîrvân'ın ölümüyle kesintiye uğradığı 579'a kadar devam etti. Tahta geçen yeni Sâsânî imparatoru IV. Hüzmüz (MS 579-590) Armenia'da üstünlüğünü korumayı başaran Bizanslılara karşı saldırgan bir politika izledi.²⁶⁹ Nitekim Iustinianus'un büyük gayretlerle sağladığı ebedî barış anlaşmasının bozulmasından sonra iki imparatorluk arasındaki savaş, Armenia etrafında dönmeye başlamıştı. Buraya sahip olmak artık daha büyük bir öneme sahipti. Çünkü Bizans, Germanlerin imparatorluktan ayrılmasından sonra ücretli asker ihtiyacını karşılayamadığı için Tiberius, gözlerini Armenia'nın savaşçı halkına çevirmişti.²⁷⁰ Tiberius ayrıca Bizans-Gassânî ilişkilerini de onardı. Böylece 580'de Mauricius komutasındaki Bizans ordusu, Gassânî hükümdarı Münzir'in yardımıyla Sâsânî Mezopotamya'sını işgal ettiler. Ancak Münzir'in aniden taraf değiştirmesi üzerine sefer başarısızlıkla sonuçlandı. Mauricius, Konstantinopolis'e dönünce Münzir'i ihanetle suçladı. Tiberius, bunun üzerine Münzir'i tutukladı ve Sicilya'ya sürgün etti. Sonuç olarak Münzir'in oğlu Nu'man

²⁶⁸ Bonner, *The Last Empire of Iran*, s. 230.

²⁶⁹ Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700*, s. 232-233.

²⁷⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 73.

Arabistan, Filistin, Suriye ve Fenike'ye saldırdı. Bundan sonra sadık vassal devletini yeniden kurmak için girişimlerde bulunuldu. Ancak Gassânîler, eski uyum ve güçlerini asla geri kazanamadı.²⁷¹

Sâsânîlerin bu dönemdeki başarılı misillemeleri, hanedana rakip olan büyük ailelerden birisinin mensubu ve Armenia ile Azerbaycan bölgesinin komutanı olan Behrâm Çubin tarafından gerçekleşiyordu.²⁷² Türklere karşı yapılan seferlerde kendisini öne çıkaran Behrâm, Sâsânîler ve Bizans arasında Kafkasya'nın batısında sürekli çatışma konusu olan Suania Krallığı'na saldırdı. Tiberius'un ölmesi üzerine imparator ilan edilen Mauricius, Lazica'ya Romanus komutanlığında bir ordu gönderdi. Romanus, Lazica'ya, ardından da Albania'ya doğru ilerledi. Aras Nehri kıyısında yapılan savaşta Behrâm komutasındaki Sâsânî ordusunu yenilgiye uğrattı.²⁷³ IV. Hürmüz, Behrâm'ın bu başarısızlığına tepki gösterdi. Onu komutanlıktan azletmekle yetinmeyip herkesin içinde aşağılandığının bir işareti olarak ona bir kadın elbisesi gönderdi. Aslında IV. Hürmüz, Behrâm'ın sahip olduğu askerî güçten dolayı onu görevinden almıştı. Buna karşılık Behrâm ordusuyla isyan çıkardı. Ardından gelen iktidar mücadelesinde IV. Hürmüz tahttan indirildi ve yerine Behrâm geçti. Bu sırada imparatorun oğlu ve seçilmiş varisi II. Hüsrev Pervîz, Behrâm'ın güçlerine karşı koyamadı ve MS 590'da Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. İmparator Mauricius, onun aynı yıl imparatorluğa geri dönerek Behrâm'ı yenmesini sağladı. Behrâm ise doğuya kaçtı ve sonunda II. Hüsrev Pervîz'in kışkırtmasıyla Türkler tarafından öldürüldü.²⁷⁴

II. Hüsrev Pervîz (MS 590-628) selefinin politikaları nedeniyle İran asillerinin desteğini kaybetmiş, fakat Bizans'ın paralı askerlerinin yardımıyla yeniden tahta geçmişti. Hristiyan eşi Şirin'in etkisiyle yakın çevresi çoğunlukla Hristiyanlardan oluşuyordu. Dolayısıyla II. Hüsrev Pervîz, sınırın her iki tarafındaki Hristiyanlar üzerinde etkili olabilmişti. Nitekim başarılarını Süryanilerin ve Bereketli Hilâl'deki Hristiyan Arapların koruyucusu Aziz Sergius'un himayesine atfediyordu. II. Hüsrev Pervîz, 603 yılında tahtan indirilip öldürülen Bizans imparatoru Mauricius'un intikamını almak ve yerine geçen Phocas'a karşı meşru yönetimi desteklemek

²⁷¹ Parker, *Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier*, s. 153.

²⁷² Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, s. 596.

²⁷³ Theoph. Sim. Hist. 3. 6.

²⁷⁴ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 175-176; Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700*, s. 234-235; Beyânî, *Eşkânîlerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi*, s. 70-71.

bahanesiyle Bizans topraklarını işgal etti.²⁷⁵ Yeni imparator için verilen güçlü askerî desteğe rağmen Narses, Phocas'a karşı isyan etti. II. Hüsrev Pervîz, bütün gücüyle isyana destek verdi. 591'deki toprak kayıplarını tersine çevirmek isteyen II. Hüsrev Pervîz ve ordusu, 603 baharının sonlarında Yukarı Mezopotamya'daki Bizans savunmasını yarıp geçtiler. 604 yazında, Dara uzun bir kuşatmadan sonra düştü. Phocas'ın güçleri ise hem II. Hüsrev Pervîz'i hem de isyancı Narses'i kontrol altına almak zorunda olduğundan Sâsânîlerin saldırılarına karşılık veremedi. Dara'daki zaferinden sonra II. Hüsrev Pervîz, Medâin'e döndü. Komutanları ise Mezopotamya'daki Bizans'ın zor noktalarının fethine devam etti. Iustinianus'un tahkimat ağını yıkmak için yapılan bu seferlerin kesin kronolojisi tam olarak net değildir. Ancak 610'a gelindiğinde, Fırat Nehri'nin doğusunda kalan tüm Bizans şehirleri düştü ve bir göç seli gerçekleşti. Sâsânîler aynı zamanda Mauricius'un elde ettiği kazanımları tersine çevirmek için Armenia'ya saldırdılar. 606-607 yıllarında Armenia'nın başkenti Theodosiopolis yakınlarında Bizans kuvvetlerini eyaletten etkili bir şekilde sürerek bölgedeki hâkimiyeti ele geçirdiler.²⁷⁶ Dolayısıyla Anadolu tehlike altına girdi ve kısa sürede Mardin, Amida, Rhesenia, Edessa gibi müstahkem sınır şehirleri düştü.²⁷⁷ Böylece Mezopotamya'nın tamamı Sâsânîlerin eline geçti ve Fırat Nehri iki imparatorluk arasındaki yeni sınır çizgisi oldu. 608 ve 610 yılları arasında Sâsânî birlikleri de Küçük Asya'dan geçerek Kadıköy'e ulaştı. Başka bir birlik, bir yıl boyunca Sâsânîlerin elinde kalan Caesarea'ya kadar yürüdü. Ancak 610 yılının başında Sâsânîler, Küçük Asya'dan çekildi.²⁷⁸ Bizans'ın doğuda Sâsânîlere karşı yaptığı önceki seferlerinde olduğu gibi Gassânîler yine katılmışlardır. Bizans'ın sadık Arap müttefikinin, Phocas'a karşı savaşları sırasında Irak'ta Lahmîlerin kontrolünde olan toprakları yağmalayarak II. Hüsrev Pervîz'e zorluk çıkarmış olmaları mümkündür.²⁷⁹ Çünkü II. Hüsrev Pervîz, Bizans imparatoru Mauricius öldürülüp Phocas'ın tahta geçmesini Gassânîlerin bölgesi olan Suriye ve ötesini ele geçirmek için de bahane olarak kullandı. İlk olarak Armenia alındıktan sonra iki generali Şehrbârâz ve Şâhin büyük bir hızla Suriye'ye girip 613'te Dimaşk'ı işgal ettiler. 614'te Kudüs şehri sarsıcı bir şekilde alındı. Ayrıca burada bulunan ve Hz. İsa'nın

²⁷⁵ Brown, *Geç Antikçağ Dünyası*, s. 195-196.

²⁷⁶ Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700*, s. 242-243.

²⁷⁷ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, s. 613.

²⁷⁸ Dignas, Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, s. 116.

²⁷⁹ Edwell, "Arabs in the Conflict Between Rome and Persia, AD 491-630", s. 272.

gerildiği kabul edilen kutsal haç, Medâin'e götürüldü. 619'da Filistin ve Mısır'ın alınmasından sonra Sâsânîler, Libya'ya kadar geldiler. Böylece Bizans, Yakın Doğu ve Mısır üzerindeki bütün hâkimiyetini kaybetti.²⁸⁰ I. Hüsrev Pervîz'in, Bizanslıları yenerek Suriye'yi ele geçirmesi Gassânîlerin hâkimiyetinin sona ermesine neden olmuştu (613-614). Bu tarihten sonra birkaç kabileyi hâkimiyeti altına alan Cebele b. Eyhem, Gassânîlerin son hükümdarı olarak hüküm sürmeye başladı.²⁸¹

Sâsânîlerin başarılı ilerleyişi, Bizans İmparatorluğu içinde siyasî huzursuzluğa neden olmuş ve sonunda Phocas'ın düşüşüne yol açmıştı. İmparator Heraclius, Phocas'a karşı başarılı bir isyanın ardından 610'da imparator olarak ilan edilmişti. Heraclius'un iktidarı, Iustinianus'tan sonra Gassânîlerin Bizans'ın *foederatisi* olarak hizmet ettiği en uzun dönemdir. Iustinianus döneminde olduğu gibi Gassânîlerle ilişkiler yeniden düzeldi.²⁸² Gassânîler, Bizans-Sâsânî mücadelesini sona erdiren 628'deki Ninova Savaşı dâhil Sâsânîlere karşı yapılan bütün savaflara katıldılar. Heraclius, ilk önce Karadeniz'den Armenia'ya girdikten sonra 624'te Sâsânî İmparatorluğu'nun merkezine girdi. Kutsal haçın Kudüs'ten alınmasına misilleme olarak Ganzak'taki kutsal Adûr-Farrobay tapınağını yağmaladı. Böylece Hristiyan dünyası ile Doğu arasındaki ilk Haçlı seferi, Müslüman Arapların fetihlerinden önce gerçekleşmiş oldu. II. Hüsrev Pervîz'in en sonunda kaçması üzerine Sâsânîler, Suriye ve Irak'tan çekildi. Ahamenîş İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne ulaşmayı hayal ederken büyük kayıplar yaşayan II. Hüsrev Pervîz, kısa bir süre sonra soylular ve rahipler tarafından öldürüldü. Böylece Sâsânîler tarafından zapt edilen tüm yerler, 630'da tekrar Bizans'ın hâkimiyetine girdi. Heraclius, bundan sonra Müslüman Araplarla mücadele etti. Hristiyan bir Arap hanedanı olarak Gassânîler, 636'daki Yermük Savaşı'nda olduğu gibi Müslüman Araplara karşı savaştılar. Nitekim Gassânîlerin, Medine'ye saldırmalarından korkulmasının en büyük nedeni onların Bizans müttefiki olmalarıydı. 7. yüzyılın başlarında aynı anda birkaç hükümdarının bulunduğu ve her birinin kendi bölgesinde hüküm sürdüğü anlaşılan Gassânî Krallığı'nın son hükümdarı Cebele b. Eyhem, Müslüman Arapların zaferiyle

²⁸⁰ Daryaei, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, s. 33; Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, s. 616.

²⁸¹ Ahmet Ağırakça, "Gassânîler", *DİA*, c. 13 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), s. 398.

²⁸² Shahid, *BASIC*, Vol. I, s. 634.

sonuçlanan Yermük Savaşı'ndan sonra yaklaşık 30.000 kişiden oluşan maiyetiyle birlikte Bizans'a sığındı.²⁸³

Müslümanlar, bir taraftan Suriye bölgesine girip Bizans güçlerini yenilgiye uğrattırken bir taraftan da Irak cephesine Sâsânî topraklarına girip bölgede önemli fetihlere imza attılar. İslâm orduları 638'de Kâdisiye ve 642'de Nihâvend savaşlarında Sâsânîleri yenilgiye uğratarak son imparatorları III. Yazdicerd'i başkent Medâin'den ayrılmak zorunda bıraktılar. İslâm orduları karşısında daha fazla tutunamayan III. Yazdicerd, İran'ın kuzeydoğusundaki Horasan'a kaçtı ve 651 yılında burada (Merv'de) öldürüldü. Sâsânîlerin bölgedeki hâkimiyetine tamamen son veren Müslümanlar, ayrıca Sâsânîlerin müttefiki Lahmîlerin eski merkezi Hîre yakınlarında 638'de bir ordugâh şehir olan Kûfe'yi kurmuşlardı. Şehir, Müslümanların fetihleri sırasında İslâm ordularının Irak'taki askerî merkezi olmuştur.²⁸⁴

2. 3. Lahmîler ile İlişkiler

MS 300'den 602'ye kadar yaklaşık üç yüzyıl boyunca Irak'ta hüküm süren bir Arap hanedanı olan Lahmîler, Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Yemen'den göç ederek 3. yüzyılın başlarında Hîre'ye yerleşmişlerdi.²⁸⁵ İslâm kaynaklarında Âl-i Nasr, Âl-i Lahm ve Menâzire adıyla da bilinirler.²⁸⁶ Nesepleriyle ilgili kaynaklar, Gassânîlerden daha ayrıntılı olduğu için geniş bir kronolojiye sahip oldukları görülen Lahmîlerin soyları, 3. yüzyılın sonlarında Palmyra kraliçesi Zenobia'yı mağlup eden Güney Arabistan'daki Lahmî kabilesinden Amr b. Adî b. Nasr b. Rebîa'ya dayanmaktadır. Lahmîler genellikle Cüzâm kabilesiyle birlikte Suriye'de yaşıyorlardı. Ancak Suriye'deki Lahmîler ve Irak'taki Lahmîler arasında nasıl bir ilişki olduğu henüz bilinmemektedir. Bununla birlikte İslâm kaynakları, başkentleri Hîre'nin kuruluşuna dair rivayetlerinde Lahmîlerin, Tenûhîlerle olan bağlantısına dikkat çekmektedirler.²⁸⁷ Buna göre, Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Güney Arabistan'daki birçok Arap kabilesi kuraklık nedeniyle Yemen ve Şam bölgesinin doğusundaki kırsal bölgelerinde yer aramaya başladılar. Bunlardan bazıları Bahreyn'e

²⁸³ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, s. 24; Daryaei, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, s. 33.

²⁸⁴ Fred Donner, *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam* (Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2010), s. 127-128.

²⁸⁵ Hamza el-İsfahânî, *Târîhu Sini Müluki'l-arz ve'l-Enbiya*, s. 74; Ya'kubî, *Târîhü'l-Yâ'kubî*, c. 1, s. 207.

²⁸⁶ Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 46.

²⁸⁷ Isabel Toral Niehoff, "Emperyal Çekişmeler ve Araplar: İslâm'ın Arifesinde Geç Antik Dünya", *Wiley Blackwell İslam Tarihi*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022), s. 58.

yerleşmişti. Onların arasında Ezd kabilesi de bulunuyordu. Bahreyn’de toplandıktan sonra buraya yerleşmek ve kendi aralarında yardımlaşmak üzere anlaşma yaptılar. Bu nedenle “yerleşmek” anlamına gelen “Tenûh” ismini almışlardır. Tenûh kabilesi daha sonra Güney Irak’taki verimli arazilerden istifade edebilmek için kuzeye doğru göç ettiler ve onların ilk hükümdarları olarak bilinen Mâlik b. Fehm döneminde Irak’ta yer alan Hîre’ye yerleştiler.²⁸⁸ “Hîre” ismi yarı göçebe kabilelere uygun düşecek şekilde “ordugâh” anlamına gelen Süryanice “hîrta” kelimesinden gelmektedir. Zamanla şehre dönüşecek bir kampa yerleşen Güney Arabistan’dan gelen kabilelerden oluşan bir konfederasyon haline gelen Hîre, Gassânîlerin önemli merkezilerinden Câbiye gibi kültürlerin buluştuğu bir sınırdıydı. Dolayısıyla Lahmîler, Arap kimliklerini korumakla beraber kaçınılmaz bir biçimde Pers kültürünün etkisi altına girdiler. Bununla birlikte Lahmîler, Bizans etkisine de açık olmuşlardı. Özellikle Nasturi Hristiyanlığı birçok kişi tarafından benimsendi. Böylece Lahmî ordugâhı Hîre, göçebe ve yerleşik yaşamın kaynaştığı bir yer oldu.²⁸⁹ Ancak İran’ın kültürel tesiri altındaki merkezleri Hîre’de gelişen Arap medeniyeti, Bizans tesiri altındaki Petra, Palmyra ve Gassânîlerin ülkesinde gelişen Arap medeniyetinin ulaştığı seviyeye ulaşamadı. Nabatîler, Palmyralılar ve Gassânîler Arapça konuşup Ârâmî dilinde yazıyorlardı. Hîre’de yaşayan Araplar ise günlük dillerinde Arapça konuşurken yazıda Süryani dilini kullanmışlardır.²⁹⁰

Lahmîler veya Hîreliler, kurulduğu ilk dönemden itibaren Sâsânî imparatorlarının nüfuzu altında Bizans ve müttefikleri Gassânîlerden gelebilecek saldırılara karşı Sâsânîler için tampon bir devlet vazifesi görmüşlerdir. Aynı zamanda Palmyra’nın hâkimiyetindeki Suriye ve çevresini yağma ediyorlardı.²⁹¹ Lahmîlerin kuruluşu, Palmyra kraliçesi Zenobia’nın oğlu Vaballathus adına idareyi ele aldığı döneme rastlamaktadır. Lahmîlerle birlikte Hîre’ye yerleşen Tenûh kabilesinden Cezîme el-Ebraş, bundan sonraki süreçte Suriye üzerine hâkimiyet kurmaya çalıştı. Bu sırada Palmyra’nın bölgede yeni bir güç olarak yükselişte olması kaçınılmaz olarak bu iki krallığı karşı karşıya getirdi. Cezîme, Palmyra’nın tahtına yeni geçmiş olan kraliçe Zenobia ile meydana gelen mücadelede öldürüldü. Lahmîlerin ilk hükümdarları olarak

²⁸⁸ İbnü’l Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, thk. Halil Me’mun Şiha, c. 1 (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 2002), s. 291-292.

²⁸⁹ Mackintosh-Smith, *Arabs A 3,000-Year History of Peoples, Tribes and Empires*, s. 79; Toral Niehoff, “Emperyal Çekişmeler ve Araplar: İslam’ın Arifesinde Geç Antik Dünya”, s. 58.

²⁹⁰ Hitti, *İslâm Tarihi*, s. 127-128.

²⁹¹ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s. 47.

gösterilen Amr b. Adî'nin hükümdar oluşu ise MS 268 yılındadır. Sâsânî ve Bizans imparatorluklarının çarpışma alanında bulunan Lahmîler, zamanla çeşitli Arap kabilelerini Gassânîler gibi bir konfederasyon çatısı altında toplamışlardır.²⁹²

2. 3. 1. Lahmî-Sâsânî İttifakı

Sâsânîlerin ilk imparatoru Erdeşîr (MS 216-242) döneminde Hatra'dan sonra diğer önemli merkez Hîre idi. Bu bölgedeki Araplar için Part yönetiminin düşüşü bir değişim dönemini meydana getirdi.²⁹³ Taberî'ye göre Erdeşîr, Irak'ı hâkimiyeti altına alınca Tenûhîler, Sâsânî yönetimi altında özerkliklerini kaybetmekten korktukları için Kudâa kabilesi ve Irak'a yerleşen diğer Arap kabileleriyle birlikte Şam bölgesinde bulunan kavimlerinin yanına yerleşmişlerdi.²⁹⁴ Part egemenliğinin sonlarına doğru Hatra halkının Romalılarla ittifak yapması üzerine Erdeşîr dikkatini Hîre'ye çevirdi. Burada Part İmparatorluğu döneminden beri ilgi odağı olan Lahm kabilesi bulunuyordu. Bu sırada kabilenin önde gelen ismi Amr b. Adî (MS 268-295) idi. Erdeşîr, Roma'yı zayıflatmak ve bedevî Arap kabilelerini kontrol altına almak için onunla ittifak kurmak istedi.²⁹⁵ Lahmîlerin ilk hükümdarı olan Amr b. Adî'den sonra yerine oğlu İmruülkays (MS 295-328) geçti. Lahmî hükümdarları ve Sâsânî vassalları arasında Hıristiyanlığı kabul eden ilk kişi olan İmruülkays, Esed, Nizâr ve Me'ad kabileleri başta olmak üzere Arap kabilelerini hâkimiyeti altına aldı. Ayrıca I. Şapur tarafından Irak, Hicaz ve Mezopotamya'daki Arapların üzerine Sâsânî valisi olarak tayin edildi.²⁹⁶ Ancak İmruülkays, 4. yüzyılın başlarında Sâsânî destekli seferlere öncülük ederken sonrasında Bizans safına geçti. İmruülkays'ın mezarı üzerindeki Nemâre yazıtı, Diocletianus ve Constantius döneminde Yakın Doğu'nun istikrarına Arapların katkısı için önemli bir birincil kaynaktır. Nemâre yazıtı şöyle başlar: “Bu, tüm Arapların kralı Amr oğlu İmruülkays'ın mezarıdır.” Daha sonra İmruülkays'ın yönetim tacı giydiğini ve Arabistan Yarımadası'nın güneyine kadar Arap kabilelerine ve şehirlerine hükmettiğini belirtir. Metnin sonlarına doğru şu ifadeler bulunmaktadır: “Hiçbir kral onun başardığını elde etmemiştir.” Bu övünme yersiz değildi. Diocletianus ve Constantius'un çalkantılı zamanlarında, İran tehdidi karşısında

²⁹² Nihan Öz Nalezen, “Zenobia: Roma ve Sasaniler Arasında Bir Kraliçe” (Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2024), s. 182.

²⁹³ Beate Dignas, Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), s. 165.

²⁹⁴ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 42-43.

²⁹⁵ Dignas, Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, s. 165.

²⁹⁶ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 53; Ya'kubî, *Târihü'l-Yâ'kubî*, c. 1, s. 85.

İmruülkays gibi bir müttefik büyük bir kazanç idi. İki yüz yıl sonra Bizans'ın Gassânîleri bölgedeki asıl büyük müttefiki konumuna çıkarması üzerine Sâsânîler, Lahmî hükümdarlarına desteklerini artırdılar. Bundan sonra iki büyük imparatorluk çatıştığında özellikle şiddetlenen dönemlerde bu genellikle Arap vekillerinin şahsında gerçekleşecekti.²⁹⁷

Suriye ve Filistin'in çöl sınırları, sınır bölgesi boyunca dağılmış kalelerle korunurken Fırat Nehri'nden Şam'a ve buradan Kızıldeniz'e kadar uzanan *strata Diocletiana* ise çoğunlukla yol boyunca yer alan *limitanei* (sınır birlikleri) tarafından korunuyordu. Bununla birlikte, Roma yönetimi bölgedeki bazı Arap kabileleriyle müttefik olmuştu. Roma'nın doğu ordusu, 378'deki Edirne savaşında neredeyse yok edildikten sonra Sarazen kraliçesi Maviye tarafından gönderilen askerlerin Konstantinopolis'in savunulmasına yardım ettiği bilinmektedir. 5. yüzyılda Selihîlerin yönetimindeki Arap kabileleri, Bizans'ın doğu sınırlarının savunmasında özellikle Hîre'deki Lahmîlerin akınlarına karşı aktif bir rol üstlenmişlerdi. 6. yüzyılda imparator Iustinianus, doğu sınırlarında bulunan kalelerinin birçoğunu boşalttı. Ancak daha sonra özellikle Lahmîlerin ve bedevî kabilelerin saldırılarına karşı sınır güvenliğinin sağlanması için Gassânîlerle anlaştı. Çünkü Iustinianus henüz iktidarının başlarında, Lahmîlerin güçlü hükümdarı III. Münzir ile başa çıkamayacağını anlamıştı.²⁹⁸

Bizans kaynaklarının "Alamundarus" olarak adlandırdığı Lahmîlerin büyük hükümdarlarından "Mâüssema"²⁹⁹ lakabıyla tanınan III. Münzir, Bizans için büyük bir tehdit olmuştu. Sâsânîlere son derece sadık olan III. Münzir, savaş meselelerinde oldukça zeki ve deneyimliydi. Mısır sınırlarından Mezopotamya'ya kadar her yeri istila ederek birçok yeri ele geçirdi. Hiç kimse onunla mücadele etmemiş ve tek kelimeyle Bizanslılar için zor ve tehlikeli bir düşman haline gelmişti. Aynı zamanda İran'daki tüm Araplara tek başına hükmediyordu ve Bizans hâkimiyetindeki toprakları dilediği zaman işgal edebiliyordu. "Dük" dedikleri Bizanslı askerlerin hiçbir komutanı ya da Bizanslılarla ittifak halinde olan ve *phylarch* olarak adlandırılan Arapların hiçbir

²⁹⁷ Mackintosh-Smith, *Arabs A 3,000-Year History of Peoples, Tribes and Empires*, s. 79-80; Bowersock, *Roman Arabia*, s. 138-139.

²⁹⁸ Wolf Liebeschuetz, *East and West in Late Antiquity: Invasion, Settlement, Ethnogenesis and Conflicts of Religion*, ed. Olivier Hekster (Leiden: Brill, 2015), s. 68, 250-251.

²⁹⁹ İslâm tarihi kaynakları III. Münzir'e, annesi Mâriye bint Avf'ın güzelliğiyle meşhur olduğu için ve yine kıtlık yıllarında cömertlik gösterdiği için Mâüssema (Cennetin Suyu) lakabının verildiğini rivayet etmektedirler. Ayrıca Zülkarneyn olarak da bilinmektedir. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 647; Mes'udî, *Mürûcû'z-zeheb*, c. 2, s. 98; Hamza el-İsfahânî, *Târihu Sini Müluki'l-arz ve'l-Enbiya*, s. 82; İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, s. 359.

lideri, onunla savaşacak güçte değildi. Bu yüzden imparator Iustinianus, Gassânî hanedanıyla, Lahmîler ve Sâsânîler arasında var olana benzer bir vassallık ilişkisi kurduktan sonra Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele'yi mümkün olduğu kadar birçok kabilenin başına getirdi. Bu dönemde Gassânîlerin merkezi Şam yakınlarındaki Câbiye idi ve nüfuz alanları Kızıldeniz'e kadar uzanıyordu. Hâris, askerleriyle birlikte Bizans ordusuna destek verirken III. Münzir, Sâsânî ordusunun başkumandanı olarak hareket ediyordu. Bununla birlikte Gassânîler ve Lahmîler, herhangi bir Bizans veya Sâsânî müdahalesi olmadan da doğrudan birbirleriyle savaştılar.³⁰⁰ Procopius, iki imparatorluğun Arap müttefiklerini yalnızca kendi askerî çıkarlarını sürdürmek için kullandıklarını belirtmektedir.³⁰¹ Nitekim I. Hüsrev Anuşîrvân, Bizans ile yeni bir savaş için müttefiki Lahmîler ve Gassânîler arasındaki *strata Diocletiana* bölgesindeki meralar konusundaki anlaşmazlığı bahane etmişti. Bu sırada Iustinianus'un Batı'daki sorunlarla meşgul olması Lahmîler ve Gassânîler arasında çatışmalara neden olmuştu. I. Hüsrev Anuşîrvân, bu durumu Bizans ile Sâsânî İmparatorluğu arasında kısa bir süre önce imzalanan sözde ebedî barışın ihlali olarak görmedi. Çünkü 532'deki anlaşmada Arap müttefiklerinden açıkça bahsedilmiyordu. Bu şekilde, stratejik avantajlar için çabalayan iki güç, hareket etme özgürlüklerini korumuşlardı. Ancak uygulamada rakibi Hâris'i sınırı ihlal etmekle suçlayan III. Münzir, saldırıya geçti ve bu anlaşmazlık 540 yılında Bizans-Sâsânî savaşına dönüştü.³⁰² Daha sonra Lahmîler ve Gassânîler, iki imparatorluğun katılımı olmadan birbirine savaş açtılar. III. Münzir, Hâris'i yenilgiye uğrattıktan sonra oğullarından birini ani bir baskınla yakaladı ve onu Arapların en büyük putu Uzzâ'ya kurban etti (544). Hâris, yaklaşık on yıl sonra Kınnesrîn'de yapılan Aynüübâğ Savaşı'nda onu öldürerek intikamını aldı. Bu savaşta Hâris'in tabip olduğu rivayet edilen kızı Halîme, ölen askerlere güzel koku sürüp yaraları tedavi ettikten sonra onlara zırh giydirdiği için bu hadiseye İslâm kaynaklarında "Yevmü Halîme"* ismi verilmiştir.³⁰³

Gassânîler ve Lahmîler arasındaki rekabet, 554'te yapılan savaştan sonra bir müddet sona erdi. Lahmî hükümdarı III. Münzir'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu

³⁰⁰ Dignas, Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, s. 169-171.

³⁰¹ Procop. *Bell.* 1. 17.

³⁰² Dignas, Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, s. 171.

* Halîme günü.

³⁰³ Muhammed Süheyl Takkuş, *et-Tarihü'l-İslami'l-veciz*, 3. bs. (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2006), s. 38; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 642; Hamza el-İsfahânî, *Târihu Sini Müluki'l-arz ve'l-Enbiya*, s. 82; Mehran, *Dirasat fî tarihi'l-Arabi'l-kadim*, s. 580.

Amr b. Münzir (MS 554-569) iktidarının ilk yıllarında müttefikleri Sâsânîlerin yanında Bizans'a karşı mücadele etti.³⁰⁴ 561 yılında ise iki imparatorluk arasında bir anlaşma sağlandı. Buna göre her iki imparatorluğun Arap müttefikleri, karşı tarafın topraklarına saldırmayacaktı. Menandros Protector, anlaşma şartlarının yanı sıra Amr b. Münzir'in Bizanslılarla diplomatik girişimlerde bulunduğunu da aktarmaktadır. Zira anlaşma sırasında Amr, babasının zaman zaman Iustinianus'tan aldığı ödemelerin devam edip etmeyeceğini sordu. Bizanslı elçiler de hediye olarak verilen bu ödemelerin imparatorun uygun gördüğü miktarda ve cömertçe verildiğini belirterek artık yapılmayacağını söylediler.³⁰⁵ Bunun üzerine Amr, anlaşmada belirtilen açık hükme rağmen Gassânîlerin kontrolü altındaki Suriye'yi işgal etti. Dolayısıyla anlaşma da sona erdi. Amr, Gassânîlerle mücadelesinin yanında Kindelilerin zayıflığından yararlanıp Lahmîlerin Arabistan Yarımadası'ndaki hâkimiyet alanını genişlettikten sonra işbirliğine yanaşmayan Tağlib, Temîm ve Tay kabileleriyle savaştı ve onlara üstünlük sağladı.³⁰⁶ 561 tarihli barış anlaşmasının bu şekilde ihlal edilmesi üzerine Hâris b. Cebele, 563'te Amr tarafından gerçekleştirilen saldırıları imparator Iustinianus ile görüşmek üzere Konstantinopolis'i ziyaret etti. Hâris, Amr tarafından gerçekleştirilen saldırılardan şikâyetçiydi. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu durum Sâsânîler tarafından gerçekleştirilen bir savaş eylemi olarak yorumlanmadı ve imparator Iustinianus cömert bir ödemeyle vassalını yatıştırmaya çalıştı. Buna rağmen Gassânîler ve Lahmîler arasındaki gerginlik devam etti.³⁰⁷ Hâris'in 569'da ölümü üzerine yerine geçen oğlu Münzir b. Hâris, Amr'ın kardeşi Kâbûs'un ani bir saldırısıyla karşılaştı. Bu, otoritesini kanıtlamak isteyen yeni Gassânî hükümdarına karşı bir yanıttı. Aynı zamanda Iustinianus'un halefi II. Iustinus'un, Lahmî hükümdarı Amr'ın daha önce başarısız bir şekilde geri getirmeye çalıştığı hediyeleri kesin olarak kaldırmaya karar vermesinin bir sonucuydu. Gassânî hükümdarı Münzir b. Hâris ve Lahmî hükümdarı Kâbûs arasındaki mücadelelere dair en önemli kaynak, *Süryani Patrik Michael Kroniği*'nin Süryanice metninin Arapça-Karshünî çevirisinde yer almaktadır:

³⁰⁴ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 175.

³⁰⁵ Men. Hist. Fr. 6. 1.

³⁰⁶ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 175; Edwell, "Arabs in the Conflict Between Rome and Persia, AD 491-630", s. 251.

³⁰⁷ Bonner, *The Last Empire of Iran*, s. 221.

Münzir, babası Hâris'in ölümü üzerine Arapların kralı olmuştu. Pers Arapları, Hîre'ye yerleşmek için geldiler. O günlerde iki grup Arap vardı. Bazıları Hristiyan Araplar, diğerleri ise Fars Araplarıydı. Fars Arapları, Hristiyan Arapların topraklarına girdiklerinde onların bütün sığırlarını, yük hayvanlarını ve develerini ele geçirdiler. Münzir askerleriyle üzerlerine saldırdı ve onları katletti. İçlerinden birkaçı kurtuldu. Münzir onları takip etti ve Kâbûs topraklarında karargâh kurdu. Münzir onları ele geçirdiğinde, onları katletti ve mallarını yağmaladı. Bir süre sonra Münzir, ganimet olarak aldığı mal ve develerle birlikte geri döndü. Kâbûs, Münzir ile savaşmak için geri geldi fakat yenildi. Münzir bunu imparatora bildirdi ve askerlere vermek için altın istedi. İmparator II. Iustinus iki mektup yazdı: Biri Münzir'e, içinde aşağıdaki gibi yazdı: "Marcianus'a, bu mektupta yazılı olarak belirtmenin akıllıca olmayacağı gerekli konuları sizinle konuşmasını söyledik. Bu yüzden mektubu okuduktan hemen sonra onunla birlikte Nisibis'te karargâh kurmuş olan orduya gitmelisin." Diğeri ise Marcianus için şu şekilde yazılmıştı: "Münzir'e sana haber göndersin diye yazdık. Geldiği anda başını kesmeye ve bize yazmaya hazır ol." Bu kötü plan yanlışlıkla ya da bir hileyle değişti: Münzir'in adı Marcianus'un mektubunun üzerine, Marcianus'un adı da Münzir'in mektubunun üzerine yazıldı. Haberci önce Münzir'e gitti, (o da) mektubu okudu ve şöyle dedi: "Romalıların ülkesi için gösterdiğim çabaların karşılığı olarak başımın kesilmesiyle ödüllendirildim." Öfkeyle doldu ve sonunda Romalı askerlerin ordusuna katılmamasını emretti. İran Arapları ise bunu duyunca, Romalıların ülkesine girdiler ve Antakya'ya kadar (ekinlerini) yakıp yıktılar. Bunun üzerine imparator, Münzir'e haber verdiğini düşündüğü için Marcianus'a öfkelenildi. Marcianus esir alındı ve Dara'ya gönderildi. Çadırının yıkıldığını gören askerler, onun Perslerden kaçtığını düşündüler ve çadırlarını terk ederek kaçtılar. Persler Nisibis'ten ayrıldılar ve Roma garnizonunu yağmaladılar, askerler de böylece utancın en büyüğünü yaşadılar.³⁰⁸

Buna benzer bir anlatıyı Ephesuslu Ioannes de anlatmaktadır. Buna göre, II. Iustinus bir suikast planı hazırladı ve fakat başarısızlığa uğradı. Marcianus'a bir mektup göndererek, Münzir'e kendisine gitmesi için emir verileceğini bildirdi.

³⁰⁸ Juan Pedro Monferrer-Sala, "Lakhmids against Ghassanids in the late 6th c. CE. Qābūs b. al-Mundhir Defeats al-Mundhir b. Hārith b. Jabala. A Pre-Islamic Episode Rendered into Arabic from Syriac", *Interrelations Between the Peoples of the Near East and Byzantium in Pre-Islamic Times*, ed. Vassilios Christides (Cordoba: Cordoba Near Eastern Research Unit, 2015), s. 82-84.

Marcianus'a geldiğinde onu infaz etmesini emretti. Münzir'e emirlerini içeren ikinci bir mektup gönderilecekti. Ephesuslu Ioannes, "Tanrı'nın lütfuyla, mektuplar karıştı" diyor. Öfkelenen Münzir, sınırın büyük bir kısmını korumasız bırakarak Suriye Çölü'nün en ücra köşelerine doğru çekildi. Bununla birlikte, değiştirilen mektup hikâyesinin gerçekliği de tartışmalıdır. Nitekim II. Iustinus'un gerçekten Münzir'i öldürtmeyi amaçlayıp amaçlamadığı açık değildir. Çünkü miafizit bir tarihçi olarak Ephesuslu Ioannes, Münzir'in özverili bir savaşçı ve miafizit taraftarı olarak statüsünü abartmış olabilir.³⁰⁹

570 yılında Münzir b. Hâris tarafından mağlup edildikten sonra bir türlü istediği sonucu elde edemeyen Kâbûs, Münzir'in müttefikleri Bizans ile sorunlar yaşadığı bu üç sene zarfında güç kazanarak tekrar Gassânîlerin topraklarına saldırdı ve Antakya'ya kadar bölgeyi işgal etti. Ancak Münzir, Bizanslılarla tekrar anlaşma yaptı. Ardından 580'de Hîre üzerine yürüyerek şehri yaktı ve halkını esir etti.³¹⁰

2. 3. 2. Lahmîlerin Dağılışı

Gassânî saldırılarının arttığı dönemde Kâbûs'un yerine Nu'man b. Münzir (MS 580-602) tahta geçti. Kendisi Hıristiyanlığı kabul eden ilk Lahmî hükümdarı oldu. Nitekim Lahmî tebaasının birçoğu Hıristiyanlığı kabul etmiş olmasına rağmen yöneticileri putperest olarak kalmıştı. Sadece Nu'man b. Münzir, kendini Hıristiyan olarak tanımladı. Bu durum Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev Pervîz ile aralarının açılmasına neden oldu. Arap kaynakları bu olayı, II. Hüsrev Pervîz'in sarayında Hîre'den gelen belgeleri Arapça'ya çeviren bir mütercim olarak görev yapan Arap şairi Adî b. Zeyd'in, Nu'man b. Münzir tarafından idam edilmesinden kaynaklanan bir nedene bağlar. Aslında II. Hüsrev Pervîz, Lahmîlerin giderek güçlenmesinden rahatsız olmaya başlamıştı. Bu yüzden çöl sınırlarının savunmasını kendi üstlenmeye karar verdikten sonra Hîre'ye yerel bir Hıristiyan aileden gelen İyâs b. Kabîsa el-Tağlibî'yi yerleştirdi. Nu'man b. Münzir ise suikastla öldürüldü. Böylece Lahmî hanedanı onun ölümüyle sona erdi. Dolayısıyla II. Hüsrev Pervîz, sorunlar yaşadığı vassalından kurtulmuştu. Ancak bölgedeki güç dengesini bozmuştu. Çünkü Lahmîlerin en önemli görevlerinden biri olan Sâsânî İmparatorluğu'nun güneybatı sınırlarının bedevî Arap

³⁰⁹ Fisher, *Rome, Persia, and Arabia: Shaping the Middle East from Pompey to Muhammad*, s. 145.

³¹⁰ Günaltay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, s. 213.

kabilelerinin saldırılarına karşı koruması ortadan kalktı.³¹¹ Bunu fırsat bilen Irak sınırındaki Bekir b. Vâil kabilesinin öncülüğünde Arap kabileleri, İslâm kaynaklarında “Zukâr” olarak bilinen savaşta (MS 7. yüzyılın başları) Sâsânîler ve müttefikleri olan bedevî Arap kabilelerine karşı savaştılar. Bu savaş geleneksel olarak Perslere karşı “Arapların zaferi” ve ayrıca İslâm fetihlerinin öncüsü olarak kabul edildi.³¹² Her ne kadar Sâsânîler açısından bu yenilgi önemsiz olmuş olsa da Araplar üzerinde önemli manevî etkileri oldu. Bu zafer onlara işbirliği yaptıklarında ne kadar güçlü olabileceklerini göstermişti. Kısa bir süre sonra Araplar, İslâm dini altında birleşerek Sâsânî İmparatorluğu’na son verdiler ve bölgenin yeni gücü oldular. Araplar arasında büyük sevinçle karşılanan Zukâr Savaşı’na geniş yer veren Taberî, Hz. Muhammed’in Sâsânî ordusunun hezimete uğradığı haberinin kendisine ulaştığında “Bugün Arapların Acemlerden haklarını aldıkları ilk savaştır ve onlar benim sayemde kazandılar” dediğini rivayet etmektedir.³¹³

Sâsânîlerin Zukâr Savaşı’ndaki yenilgilerinin ardından Hîre, Lahmîlerin hâkimiyetinden tamamen çıktı. Buraya Arap idarecilerin yerine İran asıllı olan Âzâdbih b. Mâhân (MS 611-628) yönetici olarak görevlendirildi. Âzâdbih döneminde, Arap kabileleri ile kopan ilişkiler yeniden kurulmaya çalışıldı. Ancak bir netice alınamadı ve Âzâdbih görevinden alınarak yerine Münzir b. Münzir (MS 628-633) tayin edildi.³¹⁴ Lahmî hükümdarlarının sonuncusu olan Münzir, Bahreyn’de Cüvâsâ adındaki bir savaşta öldürüldükten sonra Hîre şehri, Hâlid b. Velîd tarafından 633 yılında fethedilerek İslâm idaresine alındı.³¹⁵ Bu dönemden itibaren Bizans ve Sâsânîler arasında Suriye ve Mezopotamya sınırlarında yaşanan savaşlar nedeniyle sınırlar savunmasız kaldı. Her iki imparatorluk İslâm fetihleri başlamadan önce bedevî Araplara karşı sınırlarını korumakta zorlanmaya başladı. Aynı sıralarda Suriye ve Filistin’deki Bizans topraklarına başarılı akınlar düzenlendi. Bu iki büyük imparatorluğun bölgede giderek güç kaybetmesinin en büyük nedeni bedevî Araplarla aralarında aracılık yapan Lahmîlerin ve daha sonra Gassânîlerin gerilemesidir. Ayrıca Arap yarımadasında üçüncü merkezî güç olan Yemen’de tarım ekonomisinin

³¹¹ Edmund Bosworth, “Iran and the Arabs”, *The Cambridge History of Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), s. 607-608; Dignas, Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, s. 172.

³¹² Peter Webb, “Bakr b. Wâ’il”, *EI*, Vol. III, s. 8.

³¹³ Taberî, *Tarihü’l-Ümem ve’l-Müluk*, c. 2, s. 193.

³¹⁴ Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s. 180.

³¹⁵ İbn Habîb, *Kitabü’l-Muhabber*, s. 360-361.

gerilemesi nedeniyle birçok kabilenin kontrolsüz bir şekilde göç etmesinin etkisi de bulunuyordu.³¹⁶

2. 4. Gassânîlerin Müslümanlarla İlişkilerinde Bizans-Gassânî İttifakının Önemi

Gassânîlerin Medine'deki ilk Müslüman Araplarla ilişkilerini anlatan bazı rivayetler vardır. Gassânî hükümdarlarının Bizans'ın *phylarch*ları olarak ilişkileri, Sâsânî işgali ile yok edilmiş olsa da kabilenin büyük bir kısmı Gassânî konfederasyonu dağıldıktan sonra da imparatorlukla bağlarını sürdürmeye devam ettiler. Kabilenin çoğu Dimaşk ve Havran yakınlarında ikamet ediyordu. İmparator Heraclius'un Orta Suriye'de toplanan müttefik kabileler (Lahm, Cüzâm ve Âmile) arasında bahsedilen ve Hz. Muhammed'in bu tehdide yanıt olarak Tebük'e karşı sefer düzenlemesine neden olan Gassân kabilesiydi. İslâm kaynaklarında, Gassânî hükümdarı Hâris b. Ebî Şemir'e, Hz. Muhammed'den kendisini İslâm'ı kabul etmeye çağıran bir elçi geldiği ancak bunu reddettiği ve Bizanslılarla olan ittifakını sürdürdüğü bildirilmektedir. Başka bir rivayete göre Hâris b. Ebî Şemir, Tebük seferi sırasında Hz. Muhammed ve takipçilerinden hoşnutsuz olanlara elçiler göndererek onlara karşı ittifak yapmayı teklif etmiştir. Bu hadise, onların hâlâ Bizans İmparatorluğu'na sıkı sıkıya bağlı olduklarını ortaya koymaktadır. Suriye'de ikamet eden Gassân kabilesi genel olarak Bizans'a bağlı kalmış ve Medine'deki yeni devletin kuzeye doğru genişleme çabalarına düşmanca bir tavır almışlardı. Ancak Gassânîlerin daha güneyde, Teymâ ve Medine'de yaşayan başka kolları da vardı.³¹⁷ Bunlar, Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra çeşitli yerlere dağılan Ezd kabilesinin Medine'ye gelen kolları olan Evs ve Hazrec kabilesiydi. Heraclius, Sâsânî işgali altındaki geniş Bizans topraklarını geri almak için 5 Nisan 622'de sefere çıktığı yılın Haziran ayında, Hz. Muhammed ile Medineli Evs ve Hazrec kabilelerinin ya da kısaca Ensâr'ın temsilcileri arasında Akabe Biatları ve yine aynı yılın Eylül ayının sonlarında hicret gerçekleşmişti. İslâm tarihinde önemli bir hadise olan Buâs Savaşı'nda³¹⁸ mağlup olan Hazrec kabilesi, Akabe görüşmelerinde baskın faktör olmuştu. Gassânîlerle bağlantılı

³¹⁶ Muhammed A. Bamyeh, "Orta Batı Arabistan'da İslamiyet Öncesi Toplumsal Örgütlenme ve Kültürel İfade Biçimleri", *Wiley Blackwell İslam Tarihi*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022), s. 84.

³¹⁷ Fred Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton: Princeton University Press, 1981), s. 107-108.

³¹⁸ Medineli Evs ve Hazrec kabileleri arasında 120 yıl devam eden savaşların sonucusudur. "Yevmü Buâs" diye bilinen savaş, Evs kabilesinden bir kişinin Hazrec'e sığınan bir yabancıyı öldürmesi üzerine başlamış ve Evs kabilesinin zaferiyle sonuçlanmıştır. Bkz. Asri Çubukçu, "Buâs", *DİA*, c. 6 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), s. 340.

olmalarına rağmen hicretten kısa bir süre sonra yapılan Medine Vesikası'na³¹⁹ katılmışlardı.³²⁰ Bununla birlikte İslâm tarihinde “Heyetler Yılı (Senetü'l-Vüfûd)”³²¹ olarak bilinen 630'da, Hz. Muhammed'e gelen heyetlerin arasında Suriye'deki Gassânîler de vardı. Arap yarımadasının çeşitli yerlerinden gelen diğer yirmiyi aşkın heyetle birlikte Medine'ye gelerek kabile mensuplarının İslâm'ı kabul ettiklerini ve İslâm Devleti'ne bağlılıklarını bildirdiler.³²²

Gassânîlerin hâkimiyet bölgesi olan Suriye çok erken bir tarihten itibaren Hz. Muhammed ve ilk Müslüman Arapların hedefi oldu. Suriye'ye doğru genişlemeye yönelik bu ilginin bazı nedenleri vardı. Her şeyden önce Suriye, Hz. Muhammed'in ve Müslüman yönetici kesimini oluşturan Mekke, Medine ve Taif'in yerleşik kabile mensuplarının, İslâmiyet'ten önce Suriye ile kurdukları ticarî ilişkiler nedeniyle bildikleri bir bölgeydi. Suriye'den Aramice konuşan tüccarlar, Medine pazarlarına düzenli olarak geliyorlardı. Aynı şekilde Kureyşli ve Sakifli tüccarlar da Gazze, el-Ariş, Busrâ ve Güney Suriye'deki diğer birçok ticaret merkezlerini ziyaret ediyorlardı. Hatta Kureyş kabilesinin bazı mensuplarının burada mülkleri vardı. Bunlardan birisi olan Ebû Süfyân'ın Şam yakınlarında bir arazisi bulunuyordu. Dolayısıyla ilk Müslüman Arapların dikkatini Suriye'ye çeken önemli faktörlerden birisi ticaret idi. Bir diğer önemli faktör ise Suriye'nin İslâm dinindeki önemi idi. Suriye'nin bir şehri olan Kudüs, Müslümanların namaz kılarken yöneldikleri ilk kıbleydi. Kible daha sonra Mekke'deki Kâbe olarak değiştirilmiş olsa da, Kudüs inananların zihninde önemini korumaya devam etti. Bundan sonra Hz. İsa'nın ve Kur'an-ı Kerim'de adı geçen diğer peygamberlerin yaşadığı yer olmasının yanı sıra Hz. Muhammed'in miracının gerçekleştiği yer olarak saygı görmeye başladı.³²³

Bütün bu ekonomik ve dinî faktörlerin yanı sıra Hz. Muhammed ve Müslümanların Suriye'ye doğru genişlemesinin siyasî nedenleri de vardı. Kendisinin Mekkelilerin kuzeyle ticaretini engelleyerek ekonomilerini zayıflatmaya çalıştığı

³¹⁹ Hz. Peygamber'in devlet başkanlığında, birlikte yaşamak amacıyla Medine'de bulunan farklı siyasî, dinî ve etnik grupların katılımıyla hazırlanan siyasî-hukukî bir belgedir. Batılı araştırmacılar belgeyi “Medine anayasası” (The Constitution of Medina) olarak adlandırmaktadır. Bkz. Mustafa Özkan, “Medine Vesikası”, *DİA*, c. 2 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019), s. 212-215.

³²⁰ Michael Lecker, “Were the Ghassanids and the Byzantines behind Muḥammad's hijra?”, *Les Jafnides. Des rois arabes au service de Byzance (VIe siècle de l'ère chrétienne)*, eds. Denis Genequand and Christian Julien Robin (Paris: Orient&Méditerranée, 2014), s. 289.

³²¹ Bkz. Mustafa Fayda, “Senetü'l-Vüfûd”, *DİA*, c. 36 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), s. 520-521.

³²² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 230.

³²³ Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 96-98.

anlaşılmaktadır. Bu nedenle kuzeye doğru yapılan seferler daha sık hale getirildi. Müslüman Araplar, 629'da Mûte'de ilk kez Bizans ordusuyla karşılaştı. Ancak önemli komutanlarını kaybeden Müslüman Araplar, yenilerek Medine'ye çekilmek zorunda kaldılar. Bununla birlikte, Hz. Muhammed'in bu dönemde Bizans imparatoru, Sâsânî kistrâsı, Habeşistan necâşîsi, Mısır naibinin yanı sıra Gassânî emiri ve Güneydoğu Arabistan'daki Benî Hanîfe kabilesinin reisine İslâm'ı kabul etmeleri talebiyle mektuplar gönderdiği bilinmektedir. Bunlardan sadece Sâsânî imparatoru ile Gassânî emirinin elçileri kaba bir şekilde karşıladığı diğerlerinin ise elçileri övgü ve değerli hediyelerle gönderdiği aktarılmaktadır.³²⁴ Hz. Muhammed, dönemin Bizans imparatoru Heraclius'a mektubu götürmek üzere elçi olarak ticarî amaçlı seyahatleri dolayısıyla Suriye bölgesini iyi bilen Dihye b. Halîfe el-Kelbî'yi görevlendirmiştir.³²⁵ İslâm kaynaklarında nakledilen mektubun tercümesi şöyledir:

*Bismillahirrahmanirrahim. Allah'ın kulu ve elçisi Muhammed'den, Bizanslıların büyük reisi Heraclius'a: 'Selam hakikat yolunu izleyene (olsun)!. İlave edeyim ki seni bütün olarak İslâm'ı kabule davet ediyorum. İslâm'ı kabul et ki felah bulasın. İslâm'ı kabul et ki Allah değerini kat kat artırsın. Ama eğer kaçınırsan, tebaanın günahı da senin üzerine yüklenecektir. Ve siz, ey Kitab-ı Mukaddes'in insanları (Ey Ehl-i Kitab!) sizinle bizim aramızda aynı olan bir söze doğru geliniz ki biz ancak Allah'a taparız, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayız ve aramızda kimse kimseyi Allah'ın dışında sahib (rab) edinmez. İmdi, eğer kaçınırlarsa, şöyle deyiniz: Şahit olun ki biz Müslümanlardanız (Allah'a teslim olanlarız).*³²⁶

Sâsânîlere karşı üstünlük sağlamış olan Heraclius'un bu sırada geri aldığı kutsal haçı eski yerine dikmek ve bir şükran ifadesi olarak dinî bir ziyaret yapmak amacıyla Kudüs'te bulunduğu kaydedilmektedir.³²⁷ Heraclius, Busrâ valisi aracılığıyla huzuruna çıkan Dihye b. Halîfe'yi kabul etti. İslâm kaynaklarının rivayetine göre Heraclius, Hz. Muhammed hakkında bilgi almak için o sırada Şam bölgesine ticaret amacıyla gelmiş olan Ebu Süfyân ile görüştü. İmparator ondan Hz. Muhammed'in nesebi, kişiliği, ailesi ve ona tâbi olanlar hakkında bilgi aldıktan sonra onun

³²⁴ G. E. von Grunebaum, *Classical Islam: A History, 600-1258*, trans. Katherine Watson (New Jersey: Aldine Transaction Publishers, 1970), s. 42.

³²⁵ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, s. 44.

³²⁶ Muhammed Hamidullah, *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 1990), s. 116.

³²⁷ Işın Demirkent, "Herakleios", *DİA*, c. 17 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), s. 212.

peygamberlik vasıflarına sahip olduğunu kabul etti. Heraclius, Dihye'nin mektubunu okuduktan sonra onu konuyla ilgili düşüncelerini almak üzere Bizanslıların en büyük patriği olan Dağatır'ın yanına gönderdi. Dihye, Dağatır'ın yanına gidip Hz. Muhammed tarafından getirdiklerini anlatınca onun peygamberliğine inandığını söyledi. Daha sonra kilisede bulunan diğer patriklere ve Bizanslılara İslâm dinini kabul ettiğini söylemesi üzerine orada bulunanlar tarafından dövülerek öldürüldüğü nakledilmektedir.³²⁸ İmparator Heraclius, Hz. Muhammed'in elçisi Dihye'yi ve getirdiği İslâm'a davet mektubunu ise diplomatik nezaket kuralları dâhilinde kabul etmişti. Ancak Müslüman olmak istediği, Hz. Muhammed'in yanında olup ona hizmet etmek istediği³²⁹ şeklindeki rivayetlerin doğruluğu tartışma konusudur. Çünkü bu rivayetler genellikle İslâm tarihçilerinin temennilerini yansıtmaktadır. Heraclius'un Tebük Seferi sırasında tekrar İslâm'a davet edilmesi, himayesindeki Ma'ân valisi Ferve b. Amr'ı İslâm dinini seçtiği için öldürmesi ve Müslümanlara karşı yaptığı savaşlar, İslâm dinini kabul etmediğinin en önemli kanıtlarıdır.³³⁰ Hz. Muhammed aynı zamanda Bizanslıların hâkimiyeti altında bulunan Araplarla da temasa geçti. Nitekim Bizanslıların Hristiyan Arap müttefiki olan Gassânîlerin emirlerine mektuplar göndererek onları İslâm'a davet etti. Ancak Gassânîler, Müslümanlara karşı hamileri Bizanlıların yanında yer aldılar.³³¹

2. 4. 1. Mûte Savaşı

Gassânîlerin Müslüman Araplarla doğrudan ilişkileri, Hz. Muhammed'in onlara gönderdiği İslâm'a davet mektubuyla başlamıştı. Hz. Muhammed'in, Gassânî hükümdarlarından Hâris b. Ebî Şemir'e İslâm'a davet mektubu gönderdiği ve kendisinin mektubu okuyunca yere atarak Müslümanların üzerine yürüyeceğini söyleyip tehdit ettiği bildirilir.³³² Bahsi geçen mektup şöyledir:

Bismillahirrahmanirrahim. Allah'ın resûlü Muhammed'den Hâris b. Ebû Şemir'e. Allah'ın selâmı hidayet yoluna giren ve O'na inanıp tasdik edenleri üzerine

³²⁸ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 648-651; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. 2, s. 210-213; Buhârî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı*, haz. Hanifi Akın, c. 1 (İstanbul: Beka Yayınları, 2009), s. 91-93.

³²⁹ Buhârî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı*, s. 93.

³³⁰ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, s. 46-48.

³³¹ Muhammed Hamidullah, *Foreign relations of the prophet Muhammed*, 4. bs. (Haydarabad: The Institute of Indo-Middle East, [t.y.]), s. 7.

³³² Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 652; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. 2, s. 213.

*olsun. Ben seni tek ve hiçbir ortağı bulunmayan Allah'a iman etmeye davet ediyorum ki mülkün sana kalsın.*³³³

Suriye'nin hâkimi olan Gassânîlerin bu tepkilerinden habersiz olan Hz. Muhammed, Suriye-Filistin bölgesindeki Arap kabilelerinin liderleriyle doğrudan temasa geçmesi gerektiğine karar vermişti. Bunun için elçilerinden Hâris b. Umeyr'i İslâm'a davet etmek üzere adı zikredilmeyen Busrâ valisine gönderdi. Ancak Gassânî emirlerinden Şürahbîl b. Amr'ın topraklarından geçerken Hz. Muhammed'in elçisi olduğu anlaşılmca Mûte'de öldürüldü. Devletlerarası bir hukukun ihlal edilmesi karşısında Müslümanlar, 629 yılında Mûte seferini gerçekleştirdiler.³³⁴ Bundan önce hiçbir elçisi öldürülmemiş olan Hz. Muhammed, haberi duyunca büyük bir üzüntü duymuş ve hemen 3000 kişilik bir ordu hazırlamıştı. Ordunun başına Zeyd b. Hârise'yi komutan olarak tayin ettikten sonra şunları söylediği rivayet edilir: “Zeyd öldürülecek olursa yerine Câfer b. Ebî Tâlib, Câfer öldürülürse yerine Abdullah b. Revâhâ geçsin. Abdullah da ölürse aranızdan Müslümanların hoşnut olduğu birini emir tayin etmenizi istiyorum.”³³⁵ Bunun üzerine ordu, Medine'den ayrılarak kuzeydeki Vadîlkurâ'ya geldi. Hz. Muhammed'in elçisini öldüren Gassânî emiri Şürahbîl b. Amr, Müslümanların kendisiyle savaşmak üzere yola çıktıklarını öğrenince Sedûs adındaki kardeşini (veya Vebr'i) bir ordunun başında gönderdi. Ancak Sedûs savaşta öldürüldü ve haberi alan Şürahbîl korkarak kalesine kaçtı. Müslümanlar ise yollarına devam ettikten sonra Suriye'de Maân olarak bilinen yere geldiler. Burada ordugâhlarını kurup birkaç gün konakladılar.³³⁶ Bu sırada Müslümanlar, Heraclius'un Belkâ'nın Meâb bölgesindeki 100.000 kişilik bir orduyla konuşlandığını ve Lahm, Cüzâm, Belkâyn, Vâil, Bekr, Behrâ ve Belî gibi kabilelerin 100.000 veya 200.000³³⁷ kişiyle Gassânîlere yardım etmek üzere Bizans ordusuna katıldıklarını haber aldılar.³³⁸

Müslümanlar ile Bizans ve Suriye'deki Hıristiyan Araplar arasında yapılan ilk savaş olan Mûte Savaşı'nda Müslümanlar, kendilerinden kat kat büyük olan Bizans ordusu karşısında fazla zayıat vermeden Hâlid b. Velîd'in kumandasında geri çekildiler. Bu savaş, Bizans'ın yirmi yıldan uzun bir süredir kaybedilen topraklarına

³³³ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 2, s. 652; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, s. 51.

³³⁴ Hamidullah, *H. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, s. 115; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, 53.

³³⁵ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 3, s. 36; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. 2, s. 234-235.

³³⁶ Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid* (MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), s. 144.

³³⁷ Hüseyin Algül, “Mûte Savaşı”, *DİA*, c. 31 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), s. 386.

³³⁸ Taberî, *Tarihü't-taberî: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. 3, s. 37; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, c. 2, s. 235.

yeniden hâkimiyet kurmak istemelerinin bir sonucuydu. Sâsânîlerin egemenliğine son verdikten sonra bölgede otoritelerini yeniden tesis etmeye çalışan Bizanslılar, müttefik kabilelerin yardımıyla güneye doğru ilerlerken, Müslümanlar da kuzeye doğru ilerliyordu. Böylece Mûte’de karşı karşıya gelmişlerdi.³³⁹ Ancak Bizanslılar, Müslümanların saldırısını püskürtmek için yeterli güce sahip değildi. Çünkü hem kendilerini hem de Sâsânîleri sarsan Antik Çağ’ın son büyük savaşlarını (MS 602-628) yaşamışlardı. Bizanslıların aynı zamanda doğudaki en güçlü müttefiki olan Gassânîlerle sorunları vardı. Bunun başlıca sebebi, Kadıköy itikadını savunan imparatorluk kilisesine karşı Gassânîlerin miyafizit Hıristiyan olmasıydı. Bu nedenle Bizans imparatorları, zaman zaman Gassânî hükümdarlarını görevden almış veya sürgüne göndermişlerdi. Buna rağmen Gassânîler, Bizanslıların sadık müttefiki olarak kalmaya devam ettiler ve Sâsânîlerin Suriye’yi işgali sırasında onların yanında savaştılar.³⁴⁰ Bu sayede imparator Heraclius, 628’de Sâsânî Irak’ının merkezine galip bir şekilde girerek Suriye’nin kontrolünü yeniden ele geçirmeyi başarmıştı. Ancak on yıldan fazla uzun süren Sâsânî işgali, Suriye’deki Roma üstünlüğünün temellerini sarmış, imparatorluk yönetiminin beş yüz yıl öncesine uzanan sürekliliğine ciddi zarar vermişti. Bunların arasında müttefikleri Gassânîlerin yıkılışı da vardı. Bizans İmparatorluğu’nun Suriye bozkırlarındaki Arap kabileleriyle kurdukları bu ittifakları yeniden inşa etmesi zordu. Çünkü Gassânî konfederasyonu dağıldıktan sonra kabileler arasında bölünmeler meydana gelmiş, birçoğu verimli ve ekili bölgelere göç etmişlerdi. Muhtemelen değişen koşullarda yeni kabile ittifakları ortaya çıkmıştı.³⁴¹

2. 4. 2. Tebük Gazvesi

Mûte Savaşı’ndan sonra Heraclius, Gassânîlerin yanı sıra Lahm, Cüzâm, Âmile gibi Hıristiyan Arap kabilelerinin desteğiyle Medine’ye saldırı için hazırlık yapmaya başladı. Suriye’den Medine’ye gelen tüccarların, onların öncü birliklerinin Belkâ’ya ulaştığını haber vermesi üzerine Hz. Muhammed, Tebük Gazvesi’ne çıktı. Hz. Muhammed, herhangi bir savaşa çıktığında düşmanlarının haberi olmaması için hiç kimseye nereye gideceğini söylemezdi. Fakat Tebük Gazvesi’nde yolun uzak olması, hava sıcaklığının şiddeti ve düşmanların güçlü olmasından dolayı gidecekleri yeri

³³⁹ Walter E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), s. 71-73.

³⁴⁰ Cook, “Syria and the Arabs” *A Companion to Late Antiquity*, s. 469.

³⁴¹ Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 99-100.

söyledi. Ayrıca bütün Müslüman kabilelerinden savaşa katılmalarını ve orduya bağışta bulunulmasını istedi.³⁴² Orduya ilk destek veren Hz. Ebû Bekir oldu. Malının tamamını olan 4000 dirhemini hepsini getirdi. Hz. Ömer, malının yarısını getirdi. Hz. Osman, en büyük yardımı yaparak ordunun üçte birinin donanımını üstlendi. Diğer sahabîler Abbâs b. Abdülmuttalib, Talha b. Ubeydullah, Abdurrahman b. Avf ve Sa'd b. Ubâde de mallarından bağışlarda bulundular. Aralarında Hz. Aişe'nin olduğu Müslüman kadınlar da ziynet eşyalarını getirdiler.³⁴³ Ancak Hz. Muhammed'in emirlerine rağmen bazı Müslümanlar, sefere katılmakta isteksiz görünüyordu. İslâm kaynakları, Tevbe Sûresindeki bazı âyetlerin onların Tebük Gazvesi sırasında sergiledikleri bu tutum ve davranışlar üzerine indiğini aktarırlar:

Allah'ın Resulünün çağrısına uymayarak seferden geri kalanlar yerlerinden ayrılmamış olmaktan dolayı sevinç duydular; canlarıyla mallarıyla Allah yolunda savaşmak istemediler, üstelik "Bu sıcakta sefere çıkmayın" dediler. De ki: "Cehennem ateşi çok daha sıcaktır" anlayabilselerdi!

Buna rağmen Tebük Gazvesi'ne katılmak için toplanan Müslümanlar, kayıt defterine sığmayacak kadar fazlaydı. Ancak yardımlara rağmen binek ihtiyacı karşılanamadı. Sefere katılmayı arzu ettikleri halde binek bulamayan yedi sahabî Hz. Peygamber'den binek istediler. Onun da temin edememesi üzerine ağlayarak geri döndüler. Kur'an-ı Kerîm'de haklarında nazil olan Tevbe Sûresi'nde³⁴⁴ "bekkâîn" (ağlayanlar) diye anılan bu yedi kişi üç sahabî tarafından binekleri sağlanınca gazveye katıldılar.³⁴⁵ Böylece Hz. Muhammed, 630 yılının yaz sonlarında bizzat yönettiği 30.000 kişilik güçlü bir orduyla birlikte Tebük'e ulaştı ve burada on beş-yirmi gün beklediler. Ancak Tebük'te çatışmasız geçen günlerin ardından Bizans ordusu ile onları destekleyen Araplarla karşılaşmadıkları için geri dönmek zorunda kaldılar.³⁴⁶

Hz. Muhammed, bu gazve sırasında imparator Heraclius'a tekrar İslâm'a davet mektubu göndermiştir. Mektup şöyledir:

³⁴² İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. 2, s. 276-277.

³⁴³ Vâkıdî, *Kitâbu'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, c. 3 (Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1966), s. 989-990.

³⁴⁴ Tevbe Sûresi, 9/92: "Kendilerini bindirip (cepheye) sevk edesin diye sana geldikleri zaman, senin, 'Sizi bindirebileceğim bir şey bulamıyorum' dediğin; bu uğurda harcayacakları bir şey bulamadıklarından dolayı üzüntüden gözleri yaş döke döke geri dönen kimselere de bir sorumluluk yoktur."

³⁴⁵ Vâkıdî, *Kitâbu'l-Megâzî*, c. 3, s. 993-995.

³⁴⁶ İsmail Yiğit, "Tebük Gazvesi", *DİA*, c. 40 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), s. 229.

*Allah'ın elçisi Muhammed'den Bizans İmparatoruna, seni İslâm'a davet ediyorum. Eğer İslâm'ı kabul edersen Müslümanların sahip olduğu haklara sen de sahip olursun. Eğer İslâm'a girmezsen cizye ödersin. Çünkü Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "Kitap verilenlerden Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah'ın ve peygamberinin haram kıldığını haram saymayan, hak dini kabul etmeyenlerle size boyun eğerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın." Bu tekliflerimi kabul etmezsen kendi tebaan (çiftçilerin, köylülerin) ile İslâm'ın arasına girme ki Müslüman olsunlar veya cizye versinler.*³⁴⁷

Mektubu alan Heraclius'un durumu dinî ve askerî çevresiyle istişare ettikten sonra Hz. Muhammed'e, Tenûhlu Hıristiyan bir Arabı, bir mektup ve bir miktar dinarla birlikte elçi olarak gönderdiği aktarılmaktadır.³⁴⁸ Heraclius'un aynı zamanda peygamberlik alametleri taşıyıp taşımadığını öğrenmesi için Gassân kabilesinden bir adamı Hz. Muhammed'e gönderdiği bilinmektedir. Adamın onun vasıflarına ve alametlerine baktıktan sonra peygamberlik özelliklerini taşıdığına karar vermesi üzerine Heraclius'un yanına dönüp bunları anlattığı ve Heraclius'un da halkını onu tasdik etmeye çağırdığı fakat onların bunu reddettikleri nakledilmektedir. Heraclius bu sırada Tebük'te ordusuyla duruyor; ne saldırıyor ne de geri dönüyordu. Hz. Muhammed, Heraclius'un Şam'ın yakınlarında geldiği yolundaki haberin asılsız olduğunu anladı. Bunun üzerine Şam'a doğru ilerleyip ilerlememe konusunu sahabîlerle istişarede bulundu ve daha fazla ilerlemeyip geri dönmeye karar verdiler.³⁴⁹ Aynı zamanda Eyle, Cerbâ, Ezruh, Maknâ, Maân ve Dûmetülcendel halkıyla cizye ödemeleri karşılığında anlaşma yapmışlardır. Çünkü Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasında yapılan uzun savaşlar, Bizans'ın ve Suriye'deki müttefiki Gassânîlerin güç kaybetmesine neden olmuştu. Dolayısıyla Arap kabileleri, bundan sonra Müslümanlara karşı Bizans'tan yardım alamayacaklarını anlamışlardı. İslâm ordularının, Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının topraklarını ele geçirmesiyle beraber

³⁴⁷ Muhammed Hamidullah, *Mecmû'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide* (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2001), s. 110.

³⁴⁸ Hamidullah, *Mecmû'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, s. 110; Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, s. 49-50.

³⁴⁹ Vâkidî, *Kitâbu'l-Megâzî*, c. 3, s. 1019-1020.

Arap yarımadasının güney, güneydoğu, doğu ve kuzeybatı sahilleri üzerindeki ticaret yollarının hâkimiyeti de Medine'deki Müslümanların eline geçmiş oldu.³⁵⁰

2. 4. 3. Yermük Savaşı

Hiz. Muhammed'in vefatından sonra Hiz. Ebû Bekir'in halife seçilmesiyle başlayan Hulefâ-yi Râşidîn döneminde İslâmiyet, Arap yarımadası dışında hızla yayılmaya başladı ve Bizans'ın uzun yıllar Sâsânîlere karşı korumak için mücadele verdiği topraklar, Müslüman Araplar tarafından fethedildi. Bu fetihler sonucunda Bizans İmparatorluğu, Suriye, Filistin, Güney Anadolu, Mısır ve Kuzey Afrika'daki hâkimiyetini kaybetti.³⁵¹ Hiz. Ebû Bekir, Bizans ve Filistin, Mısır, İran ve Suriye'deki Hristiyan Araplara karşı olmak üzere önemli komutanlar tarafından yönetilen dört ordu gönderdi.³⁵² Gassânîlerin hâkimiyet bölgesi olan Suriye'ye yönelik fetihleri, Müslümanların en iyi askerî taktikçilerinden biri olan Hâlid b. Velîd'in komutanlığında gerçekleşti. Müslümanlar, Suriye'deki göçebe nüfus arasındaki konumlarını sağlamlaştırarak bölgenin büyük şehirlerine saldırmaya hazır hale geldikten sonra Hiz. Ebû Bekir, Hâlid b. Velîd'i en yetenekli saha komutanı olarak Irak'tan Suriye'ye yürümesini emretti. 635'te Suriye'deki Dımaşk, Busrâ, Beysân, Ba'lebek ve Humus gibi önemli şehirler ele geçirildi.³⁵³ Bu sırada Antakya'da bulunan Bizans imparatoru Heraclius, arka arkaya gelen bu yenilgilere son verip Müslümanları ele geçirdikleri yerlerden atmak amacıyla Ürdün'ün doğusuna açılan Yermük Nehri kenarındaki vadiye büyük bir ordu gönderdi. Ordunun başkumandanlığını Theodoros Trithurios'u (Sakellarios, Sakalâr), yardımcı kumandanlığı Vâhân'ı getirdi. İbn İshak, Bizans ordusundaki asker sayısını 100.000 olarak kaydeder.³⁵⁴ Heraclius ardından Gassân, Lahm, Cüzam ve diğer Suriyeli Hristiyan Araplarla Ermenilerin başına Gassânî hükümdarı Cebele b. Eyhem'i getirdi. Kendisi de Antakya'da kaldı. 636 yılında Yermük Nehri kenarında başlayan şiddetli savaşta Müslümanlar, kendilerinden kalabalık ve güçlü olan Bizans ordusunu bozguna uğrattılar.³⁵⁵ Bizans İmparatorluğu'na yönelik erken dönem İslâm fetihlerinin dönüm noktası olan Yermük

³⁵⁰ Cahit Kara, "Heyetler Yılı (Senetü'l-Vüfûd): Tarihsel Arka Plan Üzerine Bir İnceleme", *İstem Dergisi*, S. 23 (Aralık 2014), s. 106-107.

³⁵¹ Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, s. 53-54.

³⁵² Mich. Syr. *Chron.* 11. 4.

³⁵³ Donner, *The Early Islamic Conquests*, s. 122-123.

³⁵⁴ Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi 11-40/632-661)* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2014), s. 234.

³⁵⁵ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), s. 158.

Savaşı, geniş otlakların ve zengin su kaynaklarının bulunduğu Gassânîlerin önemli merkezlerinden biri olan Câbiye'nin kuzeydoğusunda başlamıştı. Gassânîler, bölgeyi Müslümanlara bırakmak istemiyorlardı ve bu nedenle Bizans'ın yanında yer almışlardı. Ancak Yermük'te meydana gelen savaşta, Bizans'ın Müslüman Araplar karşısında ezici bir yenilgiye uğraması Gassânîlerin bölgedeki sonunu getirdi.³⁵⁶

Yermük Savaşı, sadece İslâm tarihinde değil dünya tarihinde de önemli bir dönüm noktası oldu. Çünkü Müslümanlar artık bölgede kalıcı oldular.³⁵⁷ Bundan dolayı Heraclius'un üzüntüyle şu sözleri söylediği aktarılır: “Elveda ey Suriye, benim güzel vilayetim. Artık bir düşmana aitsin. Onun için ne kadar adil bir ülke olacak.”³⁵⁸ Daha sonra ordusuna düşman eline geçen şehirleri ve köyleri yağma etmelerini emretti. Ancak Arap kabileleri, onlardan önce tüm bölgeyi yağmalayıp tahrip ettiler. Heraclius, Suriye topraklarını onlara bıraktı. Mezopotamya, Mısır ve Armenia'daki Bizanslılara da mektuplar göndererek Müslüman Araplara karşı savaş açmamalarını ve topraklarını koruyabilenlerin topraklarında kalmasını istedi.³⁵⁹

7. yüzyılda Arapların Armenia'daki istilalarından söz eden Ermeni tarihçi Sebeos, Yermük Savaşı ve sonrası hakkında şunları kaydeder:

*Araplar Şeria Nehri'ni aştıktan sonra Eriha'da konuşlandılar. Öylesine korku uyandırıyorlardı ki, bölge halkı tümüyle onlara bağlılığı kabul etti. O gece Kudüslüler İsa'nın haçını ve kilise kap kaçağını saklayıp gemilerle Konstantinopolis'teki saraya götürdüler. Sonra Araplardan yeminli bir güvence isteyip onlara boyun eğdiklerini bildirdiler. O zamandan sonra Bizans imparatoru hiçbir zaman açık arazide onlara karşı çıkmadı. Araplar güçlerini üçe ayırdılar. Bunlardan biri Mısır'a yönelip İskenderiye'ye kadar olan yerleri aldı, ikincisi kuzeye Bizans imparatorluğuyla savaşa yöneldi ve göz açıp kapatıncaya kadar deniz kıyısından Fırat'a kadar olan yerleri, ırmağın ötesinde Edessa'yı ve Mezopotamya kentlerinin tümünü aldı. Üçüncü bölük silahlı güç ise doğuya, Pers İmparatorluğu üzerine yürüdü.*³⁶⁰

Yermük Savaşı'ndan sonra Suriye'nin hâkimiyeti tamamen Müslümanların eline geçti. 638 yılında Kudüs, kapılarını Müslümanlara açarken diğer taraftan İran ve

³⁵⁶ Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, s. 112-114.

³⁵⁷ Bryce, *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*, s. 323.

³⁵⁸ Belâzürî, *Fütühul-Büldân*, s. 160.

³⁵⁹ Mich. Syr. Chron. 11. 7.

³⁶⁰ Sebeos, *Herakleios Tarihi*, çev. Z. Zühre ilkgelen (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019), s. 89.

Mezopotamya fethedildi. Heraclius'un ölümünden sonra 642'de İskenderiye'nin fethedilmesiyle birlikte Mısır'ın tamamı ardından Afrika'daki Bizans toprakları İslâm hâkimiyeti altına alındı.³⁶¹ Böylece Mûte Savaşı ile başlayan fetihler, Hz. Muhammed'in ve takipçilerinin özellikle Tebük'te Bizans İmparatorluğu'na açıkça meydan okumasıyla başarıya ulaştı. Çünkü bundan sonra ne Bizanslılar, ne de onların müttefiki Gassânîler ile diğer Hristiyan Araplar, Hicaz'daki Müslümanlar üzerine herhangi bir askerî faaliyet düzenleme cesaretini bulamadılar. Müslümanlar ile Bizans'ın yeni mücadele merkezi Suriye olduktan sonra artık Müslümanlar hücumla Hristiyanlar ise savunmaya geçti. Nihayetinde Müslümanlar, hem Bizans'ın hem de Gassânîlerin bölgedeki hâkimiyetine son verdiler.³⁶² Gassânîlerin son hükümdarı Cebele b. Eyhem, Bizans ordusunun yenilmesi üzerine kabilesiyle birlikte Dûmetülcendel'e çekildi.³⁶³

Cebele b. Eyhem, İslâm kaynaklarında son Arap kralı olarak tasvir edilmektedir. Nitekim Bizanslıların Suriye'yi kaybettiği Yermük Savaşı'ndan sonra iktidarının sona ermesiyle birlikte İslâm öncesi câhiliyenin sona erdiğinin altını çizerler. Gassân kabilesinin yüzyıllar önce Yemen'den göç ettiği Suriye'de, Bizanslılarla birlikte Müslümanlara karşı savaşmıştı. Bizanslıların Suriye'den ayrılışı Müslüman Arap edebî muhayyilesi üzerinde derin bir etki bırakmıştı. Bunlar arasında edebî olarak en çok ilgi gören kişi Cebele b. Eyhem oldu. Onunla ilgili anlatılan uzun rivayetlerin çoğunda yenilgisinden sonra Müslüman olduğu ancak kısa bir süre sonra gururu yüzünden yeni dininden vazgeçtiği söylenir. Bu tarihsel ikilemler arasında sıkışıp kalan Cebele'nin, biri olumlu diğeri olumsuz iki edebî kişiliği vardır. Atasözü ve efsanelerin bir figürü olarak, eski Arap prenslik geleneklerinin mirasçısıdır ve ayrıca İslâm öncesi aristokrat Arap erdemlerinin bir modeli, şairlerin cömert bir hamisi, müzik ve şarap aşığıdır. Cebele'yi, Gassânîlerin yönetici hanedanı olan Cefne'yi öven Hassân b. Sâbit'in şiirlerinde görebilmek mümkündür.³⁶⁴ İslâm kaynakları, Hz. Muhammed'in şairi olarak tanınan Hassân b. Sâbit'in (ö. 680?)

³⁶¹ Henri Pirenne, *Hz. Muhammed ve Charlemagne*, çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), s. 199-200.

³⁶² Adem Apak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S. 2 (2008), s. 161.

³⁶³ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), s. 65.

³⁶⁴ Julia Bray, "Christian King, Muslim Apostate: Depictions of Jabala Ibn al-Ayham in Early Arabic Sources", *Writing 'True Stories' Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, ed. Arietta Papaconstantinou (Turnhout: Brepols Publishers, 2010), s. 175-177.

Gassânî saraylarında kaldığını, hükümdarları için kasideler söylediğini ve bunun karşılığında bol bahşış aldığını rivayet ederler. Onun Gassânî hükümdarı Amr b. Hâris'in huzurunda söylediği "Lâmiyye Kasidesi" bunlardan biridir. Rivayete göre, Hassân kasidesini okuduğu zaman hükümdarın yanında şiirini takdim etmek üzere gelen câhiliye devri şairlerinden Nâbiga (ö. 604?) da vardı. Ancak hükümdar Hassân'ın şiirini daha çok beğendi.³⁶⁵ Başka bir rivayete göre, Hassân b. Sâbit'in ziyaret ettiği kişi Cebele b. Eyhem idi. Bu sırada yanlarında câhiliye şairlerinden yine Nâbiga ve Alkame b. Abede (ö. 625?) de vardı. Ona şiirini okuduğunda kendisine üç yüz dinar ve on gömlek hediye etti. Her yıl da aynısını verdi.³⁶⁶ Mes'udî ise Hassân b. Sâbit'in bazı şiirlerinde Cebele'yi övdüğü şu mısrayı zikretmiştir:

*Şam'dan Rum'a kadar olan saltanatın için çekilen kılıçlarımız
gururumuzdur.*³⁶⁷

İslâm kaynaklarının birçoğu Cebele b. Eyhem'in Müslüman olduğuna ancak daha sonra irtidat edip Hıristiyan olduğuna dair rivayetlerinde ittifak etmişlerdir. Rivayetlere göre, bedevînin biri Cebele'nin yerde sürünen elbisesine basınca Cebele kızarak ona bir tokat attı. Bedevî bu durumu halife Hz. Ömer'e bildirdi. Hz. Ömer, kısas uygulanmasına karar verdi. Ancak Cebele bu kısasın kral olan kendisine hakaret olduğunu düşündü ve dinden çıkarak Bizans ülkesine gitti. Orada mürted olarak yaşadı ve ölene kadar orada kaldı.³⁶⁸ Ancak İbn Kuteybe'nin, İslâm'dan dönme sebebi hakkındaki rivayeti farklıdır. Onun rivayetine göre Cebele, Dımaşk çarşısında geçerken atı adamın birinin ayağına bastı ve adam eğilip ona bir tokat attı. Bunun üzerine Gassânlılar onu alıp Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın yanına getirdiler ve efendilerine tokat attığını söylediler. Ebû Ubeyde, ona tokat attığına dair bir vesika (beyyine) olması gerektiğini söyledikten sonra kısas uygulanması gerektiğini söyledi. Ancak Cebele, bunu kabul etmedi ve Bizans topraklarına gidip Hıristiyan oldu. Ölene kadar orada kaldı.³⁶⁹ İslâm tarihçileri, Cebele'nin Müslüman olduğuna dair rivayetlerin doğru olmadığını ve gerçeğe en yakın rivayetin Belâzürî'nin naklettiği rivayet olduğunu belirtmişlerdir. Belâzürî'nin rivayetine göre Hz. Ömer, Cebele'ye Müslüman olmasını ve zekât vermesini teklif etti. Cebele ise zekât verebileceğini, ancak dininden

³⁶⁵ Hüseyin Elmalı, "Hassân b. Sâbit", *DİA*, c. 16 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), s. 399.

³⁶⁶ Nöldeke, *Ümerâü Gassân*, s. 427.

³⁶⁷ Mes'udî, *Mürüccü'z-zeheb*, c. 2, s. 108.

³⁶⁸ Nöldeke, *Ümerâü Gassân*, s. 428.

³⁶⁹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 644.

dönmeyeceğini söylemesi üzerine Hz. Ömer, ona dininde kaldığı takdirde cizye ödemesi gerektiği hatırlattı. Bunun üzerine Cebele, cizye ödemeyi küçüklük görerek yanındaki 30.000 kişilik maiyetiyle birlikte Konstantinopolis'e gitti. Hz. Ömer, bu durumu öğrenince pişman oldu. Ubâde b. es-Sâmit, Hz. Ömer'i azarladı ve ona şunları söyledi: "Eğer sen, ondan zekâtı kabul etsen, sonra da onu, İslâmiyet'i kabul etmeye ısrırdıysaydın şüphesiz o Müslüman olurdu." Cebele'nin Suriye'den ayrılmasından sonra yaklaşık dört asır Bizans'ın en güçlü Arap müttefiki olarak hüküm süren Gassânîler tamamen dağılmıştır.³⁷⁰ Ancak Cebele ve takipçilerinin Bizans topraklarına göç etmesi, Gassânîlerin tamamen kaybolması anlamına gelmiyordu. En azından kabilenin bazı üyeleri göçe katılmayıp erken İslâm dönemi Suriye siyasetinde önemli rol oynamaya devam ettiler. Yalnız önemli farklılıklar vardı. Kabilenin artık yöneticilerle herhangi resmî bir ilişkisi yoktu. Bundan sonra yalnızca Suriye'deki erken dönem Emevîlere destek veren müsta'ribeden biriydiler. Aynı zamanda kabilenin lideri de değişmişti. Cefneoğulları, Cebele b. Eyhem'in ayrılmasıyla konumlarını kaybettiler. Onların yerini soylarını ilk kabile liderleri olan Cefne b. Amr'ın kardeşi Ka'b'a dayandıran yeni bir hanedan almıştır.³⁷¹

İslâm fetihlerinden önce Suriye'de yaşayan ve Hristiyanlığı benimsemiş olan Arap kabilelerinin bir kısmı da Müslüman yönetimini kabul etmeyerek Bizans'a gitmişlerdi. Ayrıca Bizanslı memurlar ve tüccarlarla birlikte Yunan kültürüyle yetişmiş, Hristiyanlığa sadık Suriye ve Mısır'ın yerli halkı da barbar olarak gördükleri Müslümanların yönetimi altında yaşamak istememişti. Bu yüzden Suriye ve Fenike'nin kıyı kentlerinde yaşayanların birçoğu Bizans'a gittiler. Belâzürî, bu kentlerin Sidon, Beyrut, Byblos ve Trablus olduğunu söylemektedir. İskenderiye'de de durum böyle oldu.³⁷² İslâm fetihlerinden önce Suriye'de yaşayan Arap kabileleri çoğunlukla Güney Arabistan'dan gelen Yemenli kabilelerdi. İslâm fetihlerinden sonra da bu kabileler Arap nüfusunun önemli bir kısmını oluşturdular. Suriye'ye yerleşmek için gelen ilk kabile Kudâa kabilesiydi. Bizans'ın himayesinde, bölgedeki bütün kabilelerin sorumluluğunu üstlenen Kudâa kabilesi, aynı zamanda imparatorluk adına

³⁷⁰ Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, s. 159. Ayrıca bkz. Mustafa Fayda, "Cebele b. Eyhem", *DİA*, c. 7 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), s. 184-185.

³⁷¹ Hugh Kennedy, "Syrian Elites from Byzantium to Islam: Survival or Extinction?", *Money, Power and Politics in Early Islamic Syria*, ed. John Haldon (Aldershot: Ashgate Publishing Company, 2010), s. 195.

³⁷² Eliyahu Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (London: Collins, 1976), s. 13.

onlardan vergi topluyordu. Kudâa kabilesinin yönetici hanedanı halk arasında Decaime olarak bilinen Selihîler idi. Daha sonra Selihîlerin yerine Gassânî hanedanı Cefneoğulları geçti. Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra diğer güneyli kabilelerle beraber Suriye'ye gelmiş ve çok geçmeden bölgedeki üstünlüğü ele geçirmişlerdi. Güney Suriye'deki Arap toplulukları içinde Güney Arabistanlı kabileler çoğunluğu oluşturuyordu. Bunlardan Kudâa ve Kelb kabilesi, Suriye'ye yerleştiler. Belâzürî'nin *Fütûhul-Büldân* ve *Eyyâmü'l-Arab* literatüründe, Suriye'deki eski Arap yerleşimlerine dair pek çok rivayet vardır.³⁷³ Kelb kabilesi Tedmür (Palmyra) vahasında; Tay, Kinde, Himyer, Kelb ve Hamdan kabilesi Humus'ta ve Behrâ kabilesi de Hama bölgesinde yaşıyordu. Yine Kinde kabilesi Şeyzer ve Tartûs bölgelerinde, Yemenliler de Kefertâb ve Lazkiye yakınlarında bulunuyordu. Suriye'de Gassân kabilesinin yanı sıra Rebîa, Kudâa, Kelb ve Lahm kabilesi vardı. İslâm fetihlerinden sonra Kuzey Arabistanlı kabileler de Suriye'ye geldiler ve bölgenin her yerine yayıldılar. Kaysîler Şam'ı çevreleyen bölgelere, Havran, Golan, Eriha yakınlarına ve Güney Filistin'e yerleştiler. Daha sonra Güney Arabistanlı kabilelere, Celile'nin büyük bir kısmına adını veren Âmile kabilesi gibi yeni gelenler katıldı.³⁷⁴ Dolayısıyla İslâm fetihleriyle birlikte Güney Arabistanlı kabileler, Suriye'deki Arap kabileleri içerisinde çoğunluğu oluşturdular. Nitekim böyle olmasını Emevîler planlamıştı. Bunun için Kaysî kabilelerin göçünü Suriye yerine Mezopotamya'ya yönlendirdiler. Emevî halifesi Muaviye (MS 661-680) Yemenli kabilelerin özellikle bölgedeki en güçlü destekçisi Kelb kabilesinin sadakatini sağlamak amacıyla Suriye'de herhangi bir Kaysî yerleşimine izin vermedi. Kaysîleri şehir merkezlerinden uzak, ayrı yerlere yerleştirdi. Muaviye'nin iskân politikasına göre Mezopotamya üç ana bölgeye ayrıldı. Merkezi Musul olan Dıyâr-ı Rebia, merkezi Rakka olan Dıyâr-ı Mudar ve merkezi Âmid olan Dıyâr-ı Bekr.³⁷⁵

³⁷³ Halil Esamine, "Emevîler Döneminde Arapların İskânı", çev. Nuh Arslantaş, *Öneri Dergisi*, C. II, S. 12 (1999), s. 274-275.

³⁷⁴ Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, s. 14-15.

³⁷⁵ Esamine, "Emevîler Döneminde Arapların İskânı", s. 275.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DİN VE MİMARÎ ALANINDA BİZANS'IN GASSÂNÎLERE ETKİSİ

3. 1. Gassânîlerin Hristiyanlaşması

İslâmiyet öncesi Araplar, iki büyük gücün, Bizans İmparatorluğu ile Sâsânî İmparatorluğu arasındaki uzlaşmaz mücadelelerin damga vurduğu bir coğrafyada yaşıyorlardı. Her iki imparatorluğun da evrensel hâkimiyet iddiası vardı. Bizans evrensellik iddiasını *imperium sine fine* kavramıyla belirtirken Persler, Ahamenîş mirasının peşindeydi. Bu ideolojiler zamanla Suriye ve Armenia'da çatışmaya sebep oldu. Ancak 4. yüzyılın başlarından itibaren başka bir ideolojik etken “din” ortaya çıktı. MS 313 yılından itibaren Roma, gittikçe bir Hristiyan imparatorluğuna dönüşerek kilise ile ortak hareket etti. Ayrıca sınırları dışında yaşayan Hristiyanlar üzerinde hamilik iddiasında bulundu ve Arap müttefiklerinin de Hristiyanlığı kabul etmesini istedi.³⁷⁶ Çünkü Bizans için sınır bölgelerinde yaşayan Araplar, askerî çatışmalar sırasında yararlı müttefiklerdi ve dinî bağlılık bu çatışma sırasında önemli bir bağlılık göstergesiydi. İmparator Anastasius, 6. yüzyılın başında eski ve güçlü Kinde kabilesi ve daha sonra Bizans çıkarlarının koruyucusu olduklarını kanıtlayan Selihîleri yerinden eden Gassânîlerle ittifak kurdu. Ancak Anastasius'un diplomatik çabaları bununla bitmedi. İmparatorluğa kültürel ve dinî asimilasyon yoluyla yeni müttefiklerinin sadakatini kazanmaya çalıştı. Görünüşe göre Gassânîler, *limeslerin* üzerine yerleşmeleri için anlaşmalarının bir parçası olarak Hristiyanlığa geçmişlerdi. Bizans'ın tesiriyle Hristiyanlığı benimseyen Gassânîler ise zamanla miafizit taraftarı olan Antakya patriği Severus ve Philoksenus'un etkisi altına girerek miafizit inancın taraftarı olmuşlardı. Anastasius'un anlaşma sağladığı Gassânî hükümdarı Hâris b. Sa'lebe, Arabistan eyaletinin başkenti Busrâ'daki Aziz Sergius kilisesinin kutsanmasına katılmak üzere din adamları Bacchus ve Leontius tarafından davet edilmişti. Katedralin koruyucu azizlerinden biri olan Bacchus, aynı zamanda Gassânîlerin koruyucu aziziydi. Gassânî hükümdarı, muhtemelen Philoksenus'un daveti üzerine Severus'un Antakya patriği olarak takdis edilmesinde de hazır

³⁷⁶ Niehoff, “Emperyal Çekişmeler ve Araplar: İslam'ın Arifesinde Geç Antik Dünya”, s. 52-53.

bulunmuştu. Bu tür törenlere yapılan davetler, Bizanslılar tarafından Arapları etkileyerek kültürel ve dinî bağları artırmak için yapılan diplomatik adımlardı.³⁷⁷

İmparator Anastasius'un 518'de ölümünden sonra Bizans İmparatorluğu'ndaki Hristiyanlar arasında kristolojik bölünmeler ortaya çıktı. Anastasius, selefi Zenon tarafından 482'de kilise ile imparatorluğun birliğini yeniden tesis etmek için Kadıköy konsilinin kararları yerine doğudaki miafizitlerin de kabul edeceği yeni bir yöntem olan ve tarihe *Birlik Andı* (*Henoticon*) terimiyle ifade edilen kilise politikasını takip ediyordu. Bizans'ın özellikle doğu eyaletlerinde Kadıköy konsili sonrasında bozulan kilise birliğini, miafizit bir açıdan sağlamaya çalışıyordu. Böylece imparator Zenon döneminde miafizitlere verilen desteği sürdürmeye devam eden Anastasius, papalığın itirazlarına rağmen miafizitlerin önemli lideri Severus'u 512 yılında Antakya patrikliğine getirdi. Doğuda özellikle Suriye ve Mısır'da miafizitlerin gücünün farkında olan ve kendisi de miafizit inancına sahip olan Anastasius'un din politikası, kilise birliğinden ziyade "kilisede barış" şeklinde gelişmişti.³⁷⁸ Bununla birlikte, başta Süryanice konuşanlar olmak üzere Hristiyanların büyük bir kısmı Kadıköy konsilinin kararlarını reddettiler. Özellikle Severus'un Antakya patriği olduğu dönemde, Kadıköy karşıtlığı Mısır'ın yanı sıra Arabistan, Mezopotamya, Suriye ve Armenia eyaletlerinde giderek artmıştı. Ancak 518 yılında imparator olan Iustinus, Zenon ve Anastasius tarafından takip edilen dinî politikayı değiştirerek yeniden Kadıköy konsilinin kararlarını uyguladı. Nitekim kendisi de Kadıköy konsili yanlısıydı ve tahta çıkar çıkmaz miafizitlerin en büyük savunucusu olan Antakya başpiskoposu Severus'un görevden azledilmesini emretti. Bu dönemden itibaren imparatorluk yönetimi, Kadıköy karşıtı Doğu Hristiyanları üzerindeki baskıyı iyice artırdı. Bu durum miafizit Hristiyanlar ile Konstantinopolis arasında derin bir uçuruma sebep oldu.³⁷⁹ Dolayısıyla 527 yılında amcası I. Iustinus'un himayesinde tahta çıkan Iustinianus, oldukça çelişkili bir durumla yüzleşmek zorunda kaldı. Anastasius'un politikasının bir sonucu olarak, iki büyük dinî merkez olan İskenderiye ve Antakya miafizitlerin kontrolü altındaydı. Konstantinopolis ve Kudüs, Kadıköy inancının Doğu'daki tek güvenilir merkezleri olarak kalmıştı. Ancak "yeni Roma" kilisesi, "eski Roma"

³⁷⁷ F. K. Haarer, *Anastasius I: Politics and Empire in the Late Roman World* (Arca, Classical And Medieval Texts, Papers And Monographs, 2006), s. 36-37.

³⁷⁸ Kaçar, "Doğu Roma Dünyasında Monofizit Reaksiyon ve İmparator Iustinianus", s. 311.

³⁷⁹ Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, s. 369-370.

kilisesinden beklediği destekten mahrum kalmıştı. Çünkü Konstantinopolis kilisesi, sağlam bir Kadıköy taraftarı olmasına rağmen yeterince Kadıköy taraftarı olmadığı gerekçesiyle Roma'nın desteğinden mahrum kaldılar. Böylece Hristiyanlık Roma, doğuda Kadıköy inancının temsilcisi Konstantinopolis ve miafizitlerin merkezi İskenderiye arasında üç büyük guruba ayrıldı. Dolayısıyla bu sorunun farkında olan Iustinianus, başta miafizitler olmak üzere imparatorluk Hristiyanlarını yeniden başkent kilisesiyle birleştirmenin yollarını aradı.³⁸⁰ Iustinianus'un kendisi Kadıköy inancına yakın duran bir imparatordu. Ancak imparatorun eşi Theodora miafizitleri destekliyordu. Procopius, *Gizli Tarih'te* Theodora'nın toplumun düşük kesiminden geldiğini yazmasına karşın miafizit Hristiyan olan Süryaniler, Theodora'ya miafizit bir din adamının kızı "inançlı kraliçe" olarak saygı gösterdiler. İmparatoriçe Theodora, kiliseleri yeniden uzlaştırmaya çalıştı. Ancak bu sırada Papa Agapetus (MS 535-536) Konstantinopolis'i ziyaret etti. Gotların kralı tarafından Iustinianus'un Roma'ya doğru ilerlemesini durdurmaya ikna etmesi için diplomatik görevlerde bulundu. İmparator Iustinianus, Batı ile iyi ilişkilerini sürdürmesinin tüm imparatorluğu yeniden birleştirmeye yönelik siyasî planları için daha iyi olacağını düşündü. Bu nedenle, Konstantinopolis'teki bir konsilde, Severus ve Konstantinopolis patriği Anthimos kınandı. Böylece Kadıköy karşıtlarına yeniden baskılar başladı ve bu kez Mısır'a da ulaştı. Bunun üzerine Severus, destekçisi Tellâlî Yuhanna'ya, Kadıköy karşıtı hareketi güçlendirmek için din adamı atama yetkisi verdi. Ancak 537 yılında, Tellâlî Yuhanna da dâhil olmak üzere, neredeyse tüm Kadıköy karşıtı rahip ve piskoposlar öldürüldü veya görevden alındı. Ardından 538'de Severus'un ölümüyle Kadıköy karşıtı miafizitler lidersiz kaldı.³⁸¹ Bunun üzerine Konstantinopolis'te bulunan Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele, imparatoriçe Theodora'dan Suriye'deki miafizitlere din adamı atanması için emir vermesini istedi. İnançlı kraliçe, zaten Kadıköy inancının muhalifleri olan miafizitlere destek veriyordu. Dolayısıyla hemen Hâris'in Konstantinopolis ziyaretinde kendisine eşlik eden miafizit piskopos Yakub el-Berdaî'yi Edessa'ya ve arkadaşı Teodoros'u Busrâ'ya tayin etti.³⁸² Teodoros, Suriye Çölü'ndeki ve Ürdün'ün ötesindeki topraklarda yaşayan Arap kabileleriyle ilgilenirken, adı dilenci kılığına girmek için giydiği yırtık pelerinden gelen Yakub el-

³⁸⁰ John Meyendorff, "Justinian, the Empire and the Church", *Dumbarton Oaks*, Vol. XXII (1968), s. 47.

³⁸¹ Dietmar W. Winkler, "The Syriac Church Denominations: an Overview", *The Syriac World*, ed. Daniel King (London-New York: Routledge, 2019), s. 123.

³⁸² Ioann. Eph. *Lives of the Eastern Saints*, III. 499-500.

Baradaî ise Suriye, Armenia ve Küçük Asya'dan İsaoria ve Mısır'a yaptığı maceralı yolculuklarında piskoposlar ve rahipler atadı. Böylece Kadıköy inancı karşıtı Batı Süryani miafizitliğinin kilise örgütlenmesinin temelini atmıştır.³⁸³ Bundan sonra imparatorluk yönetiminden gördüğü baskılar yüzünden gizlenmek zorunda kalmış olan miafizit Hristiyanlar, Yakub el-Baradaî sayesinde yeniden bir araya geldiler. Sıradan bir din adamı olan Yakub'un, Kadıköy konsili karşıtı miafizitler açısından önemli bir rol oynaması ise Hristiyanlığın miafizit inancını benimseyen imparatoriçe Theodora ile Bizans İmparatorluğu'nun Arap müttefiki olan Gassânîlerin hükümdarı Hâris b. Cebele sayesinde gerçekleşti. Her ikisi, Iustinianus'a ülkenin doğu eyaletlerindeki konsil karşıtlarının İran'ın desteğiyle imparatorluk için tehdit oluşturacağını anlatarak imparatorluğun dinî siyasetinde değişiklik yapmasını sağladılar. Muhtemelen Iustinianus, miafizitlerin sayıca yok edilmeyecek kadar fazla ve Kadıköy inancını kabul etmeyecek kadar iyi organize olduklarını düşünmüştü. Böylece miafizit inancını yeniden canlandıran Yakub, Suriye ve Mezopotamya'da güçlü bir kilise hiyerarşisi kurdu ve bu bölgeler miafizit inancın kalesi oldular. Ancak kısa bir süre sonra imparatorluk yönetiminin dinî siyaseti yeniden değişti. Öte yandan Antakya Kilisesi'ndeki miafizit hiyerarşide "Yakubilik" olarak tabir edilen yeni bir bölünme ortaya çıktı. Yakub el-Baradaî'nin, bütün çabalarına rağmen bu bölünmenin önüne geçilemedi. Ancak bu bölünme kristolojik bir temele dayanmadığı için kalıcı bir etkisi olmadı.³⁸⁴

Süryani miafizitliği, çoğunlukla Suriye ve Necran Arapları arasında yayıldı. Gassânîlerin hükümdarı Hâris b. Cebele, hâkimiyeti boyunca Bizans yetkililerinin miafizit inancın mensuplarına karşı sert politikalarına engel olmaya çalışarak onları himayesi altında korumaya çalıştı.³⁸⁵ Bununla birlikte, Gassânî hanedanlığının tümünün miafizit olduğunu ve kilise tarihlerinde anlatıldıkları gibi Gassânî hükümdarlarının miafizit Hristiyanların koruyucuları olduklarını söylemek zordur. Zira Kilise tarihçisi Ephesuslu Ioannes, *Doğulu Azizlerin Hayatları* adlı hagiografik çalışmasında, Hâris'in Konstantinopolis ziyareti sırasında imparatoriçe Theodora ile Süryani miafizit piskoposlar, Yakub el-Berdaî ile Theodorus'u doğuya tayin edilmesi

³⁸³ Winkler, "The Syriac Church Denominations: an Overview", s. 124.

³⁸⁴ Duygu, *Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, s. 395.

³⁸⁵ Takkuş, *Tarihü'l-Arab kable'l-İslâm*, s. 417.

için görüştüğünü açıkça belirtmektedir. Buna göre Yakub, kendisini Konstantinopolis'te miafizit bir din adamı olarak tanıttıktan sonra Theodora tarafından piskoposluğa getirilmişti. Ancak Suriye'deki varlığı konusunda ve Hâris ile ilgili herhangi bir bağlantısına atıfta bulunmamıştır. Gassânîlerin, miafizitlerin koruyucusu olduklarına yönelik ikinci düzeltme ise arkeolojik kalıntılardan gelmektedir. Nitekim Rusâfe'deki Gassânî yapıları, daha önceki Roma yapılarını tamamlayan ve ayrıca onlarla rekabet eden güçlerinin önemli bir uzantısını temsil ediyordu.³⁸⁶ Gassânîlerin, 6. yüzyılda kendilerini dinî olarak ilişkilendireceği Rusâfe şehri, Hristiyan Suriye Arapları arasında saygı duyulan Aziz Sergius'un mezarının burada bulunması nedeniyle Hristiyan hacılar tarafından sık sık ziyaret ediliyordu. Çünkü Suriye çölleri, tefekkür etmek için kalabalıktan uzaklaşmak isteyenler için en uygun yerlerdi. Dolayısıyla Hristiyan din adamları ile Araplar arasındaki dinî temasların çoğu bu bölgelerde gerçekleşmişti.³⁸⁷ Ancak Rusâfe şehri, sadece Hristiyan miafizitler tarafından değil aynı zamanda Sâsânîlerin hâkimiyetinde bulunan Hristiyanlığın diofizit inancına mensup hacılar tarafından da ziyaret ediliyordu. Nitekim kendi imparatorluğu ile Bizans İmparatorluğu arasında karmaşık bir işgal döneminde tahta çıkan Sâsânî imparatoru II. Hüsrev Pervîz, hem çatışmaların hem de çözümün ortak çıkarlar etrafından döndüğünü anlamıştı. Çünkü imparatorlukların çatışmaları ticareti, Arap müttefikleri ve Hristiyanlığı mesele haline getiriyordu. Sâsânî İmparatorluğu'nda neredeyse kendi kendini yönetecek hale gelen Hristiyanlar, II. Hüsrev Pervîz için Suriye ve Mezopotamya arasında bir köprü olmuşlardı. Bunun için ülkesindeki Hristiyanların meşruluğunu tanımıştır. Sadece Hristiyanlık ile değil özellikle Aziz Sergius kültüyle olan ilişkisi, iki imparatorluk arasındaki hassas sınır bölgelerinde nüfuzunun hissedilmesinin bir yolu olmuştu.³⁸⁸ Dolayısıyla Gassânîlerin, iki imparatorluk arasında Hristiyan olan yerel Arapları etkilemek için önceden var olan bir hac yerini kullanmış olması Mezopotamya'daki Arapların tümünün miafizit olmadığının açık bir göstergesidir. Zaten Gassânîler, miafizitlerle birlikte Kadıköy inancına bağlı olan veya yerel Hristiyan kurumlarıyla çok daha eski ilişkileri olan grupları da barındıran geniş bir konfederasyon idi. Hristiyanlığın miafizit inancını

³⁸⁶ Wood, "Christianity and the Arabs in the Sixth Century", s. 359-361; ; Sevgi Badur, "Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis Ziyareti: Din ve Dış Politika Arasında Gassânî-Doğu Roma İlişkileri", *Cedrus: The Journal of Mediterranean Civilisations Studies*, C. X (2022), s. 341.

³⁸⁷ Fisher, *Between Empires Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*, s. 28.

³⁸⁸ Elizabeth Key Fowden, *The Barbarian Plain Saint Sergius Between Rome and Iran* (Berkeley: University of California Press, 1999), s. 134.

benimsemiş olan Gassânî Krallığı ise sadece bu geniş konfederasyonun başındaki yönetici hanedan ailesiydi.³⁸⁹ Cefneoğulları, Selihîlerin yenilgisinden sonra Bizanslılardan *limes*lerin savunma sorumluluğunu ve aynı zamanda federasyon kabilelerinin *phylarch*ları olarak siyasî liderlerin rolünü almışlardı. Hâris b. Cebele, kendisini kral yapan 529'daki fetihten on yıl sonra, miafizit kilisesini yeniden canlandırma çabalarında başarılı oldu. Yakub el-Berdaî'nin yanı sıra miafizit inancını güçlendiren ve teşvik eden Teodoros'un Doğu'daki Arap federasyonunun başpiskoposu olarak atanmasıyla daha da güçlendi. Phylarch ve piskopos arasındaki yakın ilişki, *bâdiye* (çöl) ve *limitrophes*'in (sınır) pagan sakinleri arasında miafizit Hristiyanlığını yaymak ve bu yolla Gassânîler için askerî destek kazanmak amacıyla karşılıklı desteğe dayalı siyasî ve dinî bir stratejinin temelini oluşturuyordu. Bu politika Hâris b. Cebele döneminde hız kazandı. Nitekim miafizit inanç, Kadıköy taraftarı diofizitlerin kaleleri olan Kudüs ve Antakya hariç, MS 535 yılına kadar neredeyse tüm Doğu'yu ele geçirdi. Hâris b. Cebele'nin kurulmasına yardım ettiği ve başına geçtiği ayrılıkçı kilise, bir tür "Arap kilisesiydi" ve onun "Suriye krallığı" için önemli bir dayanaktı.³⁹⁰

3. 2. Süryani Miafizitliğinin Gelişimi

Doğu kiliselerinin ilahiyat anlayışında, 4. yüzyılın başında Arius'un "İsa'nın tanrı ile aynı özden olmadığını" söylemesi üzerine Hristiyanlar arasında kriz başladı. Bu nedenle sürekli Hz. İsa'nın tanrısallığı vurgulanarak bir denge sağlanmaya çalışıldı. Ancak bu hassas denge, 451 yılında Bizans imparatoru Marcianus ve eşi Pulcheria tarafından toplanan Kadıköy Konsili'nde bozulmuştu. Bu denge, 4. yüzyılda Hz. İsa'nın Baba Tanrı ile aynı özden olduğu (*homousios*) ve teslis içerisinde bir eşitlik olduğu vurgulanıyordu. Antakya dinî geleneğinin baskısıyla sorgulanan Hz. İsa'nın tabiatı, 431'de Efes'te toplanan konsilde, İskenderiye piskoposu Kyrillus'un çabasıyla, "Baba Tanrı ile ayrılık" vurgulanarak sorun çözülmüştür. *Miafizitlik* veya *Monofizitlik* yani "tek veya bir tanrısallık" olarak kabul edilen bu inancın lideri İskenderiye kilisesi oldu. Doğu'daki birçok kilise de buna siyasî veya dinî nedenlerle

³⁸⁹ Wood, "Christianity and the Arabs in the Sixth Century", s. 361-362; Badur, "Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis Ziyareti: Din ve Dış Politika Arasında Gassânî-Doğu Roma İlişkileri", s. 341-342.

³⁹⁰ Ignacio Arce, "Romans, Ghassanids and Umayyads and the Transformation of the Limes Arabicus: From Coercive and Deterrent Diplomacy Towards Religious Proselytism and Political Clientelism" (Oxford: BAR International Series, 2012), s. 68-69.

destek oldu.³⁹¹ Suriye’deki miafizit inancın en sadık taraftarları keşişler oldu. Kadıköy konsilinden önce dahi, Aziz Barsauma (ö. 459) gibi Yunanca bilmeyen keşişler piskoposluk otoritesine açıkça düşmanlık besliyordu. Çünkü Hristiyanlığın Kadıköy inancı sıkı desteğini şehirlerde ve özellikle Kudüs Patrikhanesi’nin sınırları içindeki Yunanca konuşan seçkinler arasında bulurken miafizit inancı ise köyler, küçük kasabalar ve kıyıdan uzak olan İran sınırına doğru bölgelerdeki Süryanice konuşanlar arasında bulmuştu. Suriye’deki manastır yaşamı, hiyerarşiye uymak istemeyen bireyci olma eğilimindeydi. Bu nedenle birçok keşiş, farklı bir dil konuşuyor ve şüpheli teolojik görüşlere sahipse ona tâbi olmayı reddediyordu. Miafizitlerin manastır doğası, imparatorluk baskısının tüm yerleşik piskoposların kesin bir şekilde Kadıköy konsili taraftarı olmasını sağladığı 518 yılından sonra daha belirgin hale geldi. Bizans imparatoru Iustinus’un emriyle patrik Yuhanna tarafından 567’de Rakka’da meseleyi çözmek için toplanan konsilin başarısızlıkla sonuçlanmasını sağlayanlar, özellikle Dara yakınlarında bulunan Kartmin’deki (Mardin’deki Mor Gabriel) sınır manastırının miafizit keşişleri oldu. Çünkü onlar, sadece kendi dinî anlayışlarına göre hareket eden Hristiyan bir imparatorluğun parçası olmak istiyorlardı. Miafizit hiyerarşinin kurulduğu 6. yüzyılın ortalarında Suriye, Osrhoene ve Mezopotamya’nın büyük çoğunluğu miafizit topluluklar idi. Bunlar arasında Suriye’de hâkimiyet kuran Gassânîler de miafizitlerin sıkı destekçileri olmuştur.³⁹²

6. yüzyılda ilk Süryani miafizit hiyerarşisi, 520 ve 530 yıllarında Tellalı Yuhanna ve birkaç on yıl sonra da Yakub el-Baradaî tarafından kuruldu. Tellalı Yuhanna, 519’da Tella (Viranşehir) piskoposluğuna atandı. Ancak imparator Iustinus’un Kadıköy konsili taraftarı politikasını reddetmesi üzerine sürgün edildi.³⁹³ Yuhanna sürgününün birkaç yılını Antakya patrikhanesinde, daha sonra Mâr Zakkai manastırında, 525’ten önce de Mardin bölgesindeki çölde geçirdi. Sürgünde olduğu dönemde Kadıköy taraftarı olmayan topluluklar için 170.000 rahip ve diyakoz atadığı söylenir. Sayı abartılı olsa da, Tellalı Yuhanna’nın Süryani Ortodoks Kilisesi olarak adlandırılacak olan kilisenin ilk bağımsız hiyerarşisini kurduğundan şüphe yoktur. İmparator Iustinianus, bu tehdide bir yakınlaşma politikasıyla karşılık verdi. Zira

³⁹¹ Turhan Kaçar, “Erken Bizans Döneminde Doğu: Süryani Monofizitliğinin Doğuşu”, ed. A. Bakka, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Şanlıurfa 2006, s. 110-111.

³⁹² Kennedy, “Syria, Palestine and Mesopotamia”, s. 599-600.

³⁹³ Volker Menze, “Süryani Ortodoks Kilisesi’nin Ortaya Çıkışı: Dinî Kimliğe Dair Arayış”, *Süryaniler: Kimlik, Din, Literatür*, ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın, Umut Var (İstanbul: Selenge Yayınları, 2023), s. 126.

Yuhanna'yı, Kadıköy taraftarı piskoposlarla bir inanç tartışmasına katılması için 532/3 yılında Konstantinopolis'e çağırdı. Ancak bir sonuç alınamadı. Ayrıca Yuhanna, Iustinianus'un din adamı atamama talebini de reddetti. Çünkü 530 yıllarının başlarında özellikle Tellalı Yuhanna'nın faaliyetleri sayesinde doğudaki Kadıköy inancı karşıtı miafizitler oldukça güçlenmişti. Baskıların azalmasından sonra miafizitler, kendi kilise hayatını yeniden kurmayı başardılar ve en azından kısmen şehirlere geri döndüler. Ancak dikkate değer olan, bazılarının kaçarak oradaki Hristiyan topluluklarla bağlar kurmuş ya da Bizans sınırının ötesine yayılmış olmalarıdır. Yuhanna, Lahmî kralı III. Münzir'e (ö. 554) inanç konularında bir mektup yazarak onu imparator Iustinus'un din politikalarına karşı uyarmıştı. Konstantinopolis'in sadık Arap müttefiki Gassânîlerin aksine Lahmî hükümdarları Bizans'ın ezeli düşmanı olan Sâsânîlerin tarafını tutuyordu. Yuhanna'nın III. Münzir ile yaptığı yazışmaları ise kayıptır.³⁹⁴ Ephesuslu Ioannes, *Doğulu Azizlerin Hayatları* eserinde Tellalı Yuhanna'nın Fenike de dâhil olmak üzere uzak yerlerden gelen adayların atamalarını nasıl gerçekleştirdiğini anlatmaktadır. Fenike, Gassânîlerin hâkimiyet bölgesi Arabistan'dan uzak değildi. Dolayısıyla "basileus" ünvanının verilmesiyle otoritesi oldukça genişleyen Hâris b. Cebele'nin, Gassânîler için de bazı din adamları atayan gayretli piskopos Tellalı Yuhanna'ya yaklaşmış olması mümkündür. Nitekim bu konu, miafizit teoloji ve kilise örgütlenmesinde, kaynakların sessiz kaldığı ya da açıkça bilgi vermediği Gassânî hükümdarlarının yer aldıklarını ortaya koyması bakımından önemlidir.³⁹⁵ Tellalı Yuhanna'nın Süryani miafizit hiyerarşisini kurmaya yönelik bu çabası, zamanla imparatorluk kilisesinin egemenliğini tehdit etmeye başladı. İstanbul'da 536 yılında toplanan konsilden sonra Antakya'nın Kadıköy konsili taraftarı patriği Diyarbakırlı Efrem, doğu seferine çıktı ve pek çok konsil karşıtı manastırları ortadan kaldırdı. Daha sonra İran'dan Yuhanna'nın teslim edilmesini istedi. Böylece Yuhanna, 537'de yakalanarak Antakya'ya getirildi ve 538'de hapiste öldü.³⁹⁶

Süryani miafizit hiyerarşisinin gerçek kurucusu ise piskopos Yakub el-Berdaî'dir. Bu nedenle kilise, onun isminden dolayı "Yakubi" olarak adlandırıldı. Yakub, Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele'nin girişimiyle Urfa piskoposu oldu ve tüm Yakın Doğu'da piskoposlar ve hatta iki patrik atadı. Ayrıca Gassânîlerin yanı sıra

³⁹⁴ Akalın, Menze, *John of Tella's Profession of Faith*, s. 7-10.

³⁹⁵ Shahid, *BASIC*, Vol. I, s. 740-741.

³⁹⁶ Menze, "Süryani Ortodoks Kilisesi'nin Ortaya Çıkışı: Dinî Kimliğe Dair Arayış", s. 126.

Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarının ötesinde de misyonerlik faaliyetlerinde bulundu. Dolayısıyla Sâsânî İran'ında ve Arabistan'ın 6. yüzyılda Kadıköy konsili karşıtı olduğunu kanıtlayan bölgelerinde de piskoposluklar ortaya çıktı. Bunlar arasında yer alan Gassânîler, Bizans'ın vassalları olarak hareket etmesine rağmen Kadıköy karşıtı miafizit davanın kararlı destekçileri oldular.³⁹⁷ Nitekim Iustinianus'un iktidarının son yıllarında Konstantinopolis'i ziyaret eden Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele, miafizit kilise için birtakım imtiyazlar talep etmişti. Aynı zamanda Süryani piskopos Yakub el-Berdâi'nin miafizitlerin en büyük piskoposu olmasını istemişti. İmparator Iustinianus, bu sırada doğuda ebedî barışın Sâsânîler tarafından ihlal edilmesi nedeniyle aralarında tampon bir devlet haline gelmiş olan Gassânî hükümdarının bu isteklerini geri çeviremedi. Böylece Yakup, Urfa'ya piskopos olarak atandı. Ancak Kadıköy inancı taraftarı piskopos Amazonius'un kente hâkim olması nedeniyle kente yerleşemedi. Bunun üzerine Yakub, hemen miafizitleri örgütlemek için misyonerlik faaliyetlerine başladı. İlk olarak Anadolu'nun güney kıyılarında, Suriye'de ve Mısır'da uğradığı kentlerin miafizit mezhep taraftarlarını örgütleyen Yakub, bu gizli seyahatlerinde dilenci gibi giyinerek kendisini gizlemeye çalışıyordu. İsmindeki "Berdâi" (Süryanice Burd'ono) lakabı, onun bu giyim şeklinden dolayı verilmiştir. Ancak kurmuş olduğu bu Süryani miafizitliği, belirli bir inanç esasına sahip olmadığı için teolojik tartışmalar sonucunda bölünmüştür. Antakya ve İskenderiye arasında meydana gelen bu bölünmeleri çözmek amacıyla çıktığı İskenderiye yolculuğunda, Mısır sınırında Kassianus (Romanos) manastırında öldüğü veya öldürülmüş olduğu ifade edilmektedir.³⁹⁸

Geç Antik Çağ, Hristiyan kiliseler için kendilerini bir ispatlama dönemi oldu. Başta Kadıköy inancı taraftarı olmayan kiliseler, Bizans İmparatorluğu'ndan bağımsız bir kurum olarak kendilerini kabul ettirdi ve Doğu kilisesi, kendisini desteklemeyen bir imparatorluğun içinde kendine yer bulan ilk kilise oldu. 7. yüzyılın çalkantılı ilk yarısı, Bizans imparatoru olan Heraclius'un, Gassânîlerin de aralarında bulunduğu Hristiyan toplulukları kendi yönetiminde tek bir kilise altında birleştirme girişiminin başarısızlıkla sonuçlandığı bir dönem oldu. Müslüman Arapların fetihlerinden önce

³⁹⁷ Volker Menze, "The Establishment of the Syriac Churches", *The Syriac World*, ed. Daniel King (London-New York: Routledge, 2019), s. 114-115.

³⁹⁸ Kaçar, Geç Antikçağ'da Hristiyanlık: Doğu'da İsa Doktrininin Siyasi ve Entelektüel Tarih, s. 162-163; Badur, "Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis Ziyareti: Din ve Dış Politika Arasında Gassânî-Doğu Roma İlişkileri", s. 340-341.

Eusebius'un önerdiği kilise ve imparatorluğun doğal bütünleşmesi, Bizans sınırlarının içindeki ve dışındaki Süryani toplulukları için artık işe yaramıyordu. Müslüman Arapların fetihlerinden sonra sadece Konstantinopolis patriği imparatora bağlı kaldı. Süryani kiliseleri, yeni Müslüman devleti ve hükümdarıyla herhangi bir ideolojik bağı olmayan bağımsız dinî kurumlar haline geldi.³⁹⁹ Kadıköy konsili taraftarı olan ve olmayanlar arasında uzlaşma girişimleri ilk önce Iustinianus daha sonra halefleri II. Iustinus ve Tiberius döneminde olmuştu. II. Iustinus, yeni bir Henoticon sunarak kısa bir süre için başarılı olmuştu. Ancak bu çok kısa ömürlü bir uzlaşma özellikle Süryani kilisesinin kurulmasını engelleyemedi. Yakub el-Berdâî'nin sayesinde Süryani kilisesi ayakta kalmayı başardı. Çünkü önceki kuşağın önemli isimlerinden Antakyalı Severus ve arkadaşları artık hayatta olmadıkları için onun dışında Süryani piskopos kalmamıştı.⁴⁰⁰

3. 3. Gassânî Mimarisi

19. yüzyıldan bu yana araştırmacılar, yazılı kaynakların yanı sıra arkeolojik kanıtları da kullanarak Bizans İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerindeki ve Sâsânî İmparatorluğu'ndaki Arap varlığını ortaya koymaya çalıştılar. Bedevî Arapların yerleşik Bizans dünyasının dışında ya da sınırlarında olduğunu vurgulayan kronikler bulunmaktadır. Ancak Araplar ile imparatorluklar arasındaki ilişkiler, Geç Antik Çağ'da siyasî ve kültürel bir karmaşıklık içerisindeydi. Dolayısıyla bu durum arkeolojik kayıtlara da yansdı. Arkeolojik kanıtlar, genellikle arkeologlar ve tarihçiler tarafından Yakın Doğu'da Arap kültürünün yükselişini göstermek için kullanıldı. Bunlar arasında en eski örnek, Güney Suriye'nin bozkırlarındaki Nemâre'de bulunan ünlü Arap kralı İmruülkays'ın mezarıdır. Küçük bir Bizans kalesinin yakınında bulunan mezarda, MS 328 yılına tarihlenen bir yazıt bulunmaktadır. Bu çalışmalar arasında diğer önemli kayıtlar, Gassânîlere ait olanlardır. Gassânîlerin ve özellikle iki hükümdarları, Hâris b. Cebele ve Münzir b. Hâris'in bir dizi yapıdan sorumlu oldukları bilindiğinden, arkeologlar ve tarihçiler bu yapıları İranlı tarihçi Hamza el-İsfahânî'nin *Târîh*'inde verdiği Gassânî hükümdarlarının listesinde tespit etmeye çalıştılar. Ancak arkeolojik olarak bu yapıların isimlerini tespitinde sorunlar yaşandığı için birçok araştırmacı Hamza el-İsfahânî'nin listesini güvenilir bulmadı. Aralarında

³⁹⁹ Menze, "The Establishment of the Syriac Churches", s. 116.

⁴⁰⁰ Menze, "Süryani Ortodoks Kilisesi'nin Ortaya Çıkışı: Dinî Kimliğe Dair Arayış", s. 127.

Câbiye ve Cillik'in de bulunduğu diğer İslâm kaynaklarında Gassânîlerle ilgili sadece birkaç yer bulunmaktadır. Gassânîler, Suriye'de Bizans ve Arap kültürünün izlerini taşıyan kiliseler, saraylar, sarnıçlar ve tiyatrolar inşa ettiler. Onların saray protokolünü uyguladıkları ve manastır kurumlarını himaye ettikleri mekânlar Emevîler tarafından yeniden kullanıldı.⁴⁰¹ Bizans ile ittifaklarının etkisiyle Gassânîler, Suriye'de Bizans ve Arap medeniyetinin izlerini taşıyan mimarî eserler ortaya koydular. Bu durum Gassânî hükümdarı Münzir b. Hâris'in Rusâfe surları dışındaki yapılarında açıkça görülmektedir. Kasrû'l-hayri'l-garbî gibi ayakta kalan Gassânî yapılarının birçoğu Emevîler tarafından kullanılmaya devam etti. Başta Rusâfe olmak üzere, Fırat Nehri yakınlarındaki bazı müstahkem yerleşimler iskân edildi. Gassânîlerin önemli merkezlerinden Rusâfe, Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik (MS 724-743) tarafından yazlık bir ikametgâh olarak kullanıldı ve bundan sonra İslâm kaynaklarında "Rusâfet'ü Hişâm" olarak zikredildi.⁴⁰² Gassânî yapılarının bulunduğu diğer önemli şehirler ise Busrâ ve Amman'dır.⁴⁰³

3. 3. 1. Rusâfe (Sergiopolis)

Rusâfe, *strata Diocletiana* olarak adlandırılan bölgenin kuzey bölümü olan Fırat vadisinde Palmyra ve Sura'yı birbirine bağlayan yol boyunca inşa edilmiş eski bir Bizans kalesiydi. Askerî bir kale olarak Aziz Sergius'un şehit edildiği yerd. Bu nedenle bir hac yeri olarak gelişti ve sonunda bir şehir haline geldi.⁴⁰⁴ Rusâfe aynı zamanda Hristiyan Arapların, şehit asker olarak saygı duydukları Aziz Sergius kültürünün merkezi idi. Bu yüzden imparator Anastasius, Gassânîlerle ittifak kurduktan sonra onların Bizans'a sadakatini sağlamak için şehirde koruyucu azizleri adına kiliseler ve surlar inşa etti. Böylelikle Rusâfe, 6. yüzyıl boyunca Bizans ile Hristiyan Araplar arasında dinî birliğin sağlanmasında önemli bir rol oynadı.⁴⁰⁵ İmparator Iustinianus da Bizans'ın doğu sınırlarını korumak için Aziz Sergius gibi sınırlardaki azizleri ve tahkimatlarını kullanan Anastasius'un izinden giderek Rusâfe ile yakından ilgilendi. 527 ile 540 yılları arasında hem kendisi hem de imparatoriçe Theodora tarafından Aziz Sergius'a adanmış altın, mücevher kaplı bir haç gönderdi. Procopius,

⁴⁰¹ Denis Genequand, "The Archaeological Evidence for the Jafnids and the Nasrids", *Arabs and Empires before Islam*, ed. Greg Fisher (Oxford: Oxford University Press, 2015), s. 172-174.

⁴⁰² Key Fowden, *The Barbarian Plain Saint Sergius Between Rome and Iran*, s. 174-175.

⁴⁰³ Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, s. 110.

⁴⁰⁴ Genequand, "The Archaeological Evidence for the Jafnids and the Nasrids", s. 202-203.

⁴⁰⁵ Key Fowden, *The Barbarian Plain Saint Sergius Between Rome and Iran*, s. 92.

imparator Iustinianus'un imar faaliyetlerini övgüyle anlattığı *de Aedificiis (Yapılar)* kroniğinde onun Rusâfe'de inşa ettiği yapılara dair şunları kaydeder:

*Fırat havzası, eskiden insanların inandığı ve saygı duyduğu bir aziz olan Sergius'a adanmış bir kilise vardı. Bu yüzden şehre Sergiopolis ismini vermişler ve onu bölgedeki Sarazenlerin saldırılarla ele geçirmesini önlemeye yetecek kadar mütevazı bir duvarla çevrelemişlerdir. Çünkü Sarazenler doğal olarak bir duvara saldırmaktan acizdirler ve belki de bu çamurdan yapılan zayıf barikat, Sarazenlerin saldırılarını kontrol etmek için yeterliydi. Ancak daha sonra kilisenin hazineler edinerek güçlenmesi üzerine Iustinianus, kiliseyi daha sağlam bir duvarla çevrelemiştir. Ayrıca şehir sakinlerinin su ihtiyacını karşılamak için sarnıçlar inşa etmiş ve şehrin güvenliğini sağlamak amacıyla buraya bir garnizon kurmuştu.*⁴⁰⁶

Iustinianus'un şehri korumak amacıyla inşa ettiği büyük surlar, 540 yılında I. Hüsrev Anuşirvân yönetimindeki Sâsânîlerin Suriye'yi istilasına dayanmış, fakat bir sonraki istilada II. Hüsrev Pervîz tarafından ele geçirilmişti. Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik, 8. yüzyılda surların büyük bir kısmını onardı. Ancak Emevîlerin yıkılmasıyla beraber, Rusâfe hızla geriledi ve terk edildi.⁴⁰⁷

Hristiyan Araplar arasında saygı duyulan Aziz Sergius'un mezarının Rusâfe'de olmasından dolayı Gassânî hükümdarları şehre büyük önem verdiler. Onların buraya olan ilgisinin ve himayesinin kanıtı, şehrin çevre duvarlarının dışındaki kare şeklindeki küçük haç yapısında bulunan ve Münzir b. Hâris'in zaferlerini anlatan Yunanca bir yazıttır. İyi inşa edilmiş frizlerle, haçlarla ve kabartma heykellerle özenle süslenmiş olan yapı, Gassânîler tarafından inşa edildiği veya yaptırıldığı makul bir şekilde kabul edilebilecek az sayıdaki yapılardan biridir.⁴⁰⁸ “Alamundarus'un talihi şans kazandı” veya daha açık bir ifadeyle “çok yaşa Münzir” şeklindeki yazıt, Yunanca Alamundarus olarak adlandırılan Gassânî hükümdarı Münzir b. Hâris'e atıfta bulunur.⁴⁰⁹ Şehrin içinde ayrıca birkaç kilise vardır. Bunlardan kuzey kapısının dışındaki Münzir tarafından inşa edilen kilise, en gelişmiş olanıdır ve Aziz Sergius'un kalıntılarını barındırır. Kilisenin aslında yalnızca bir praetorium veya seyirci salonu olduğunu iddia eden araştırmacıların aksine arkeoloji ve aziz hayatlarına dayanarak

⁴⁰⁶ Procop. Aed. II. 1-9.

⁴⁰⁷ Warwick Ball, *Syria A Historical and Arctitectural Guide* (Northampton, MA: Interlink Books, 2007), s. 196.

⁴⁰⁸ Fisher, *Between Empires Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*, s. 52.

⁴⁰⁹ Key Fowden, *The Barbarian Plain Saint Sergius Between Rome and Iran*, s. 151.

Geç Antik Çağ'da Aziz Sergius kültünün yükselişini inceleyen E. Key Fowden, yapının bir kilise olduğunu ve aynı zamanda bir seyirci salonu olarak da kullanıldığını, çünkü kutsal ve seküler gücün birbiriyle yakından ilişkili olduğunu ifade eder.⁴¹⁰ Ayrıca kilisenin Rusâfe'deki varlığı, Gassânîlerin Suriye coğrafyasındaki etkinliğinin bir göstergesiydi. Çünkü 5. ve 6. yüzyıllar boyunca aziz ile Araplar arasında gelişen ilişkinin odak noktası Bizanslıların, Sâsânîlerin ve Arapların siyasî, ekonomik ve dinî çıkarlarının birleştiği bu kilisedeki türbe idi. Dolayısıyla Bizans kalesinin 6. yüzyılda önemli bir şehre dönüşmesi kaçınılmaz değildi. Aziz Sergius'un kendisine inananlara fayda sağlayabileceğine dair inanç olmasaydı, bu alan sıradan bir sulama noktası olarak kalırdı.⁴¹¹ Ancak Rusâfe zamanla ünü çok geniş bir alana yayılan büyük bir hac merkezi haline gelmişti. Hristiyan Bizanslıların ve Arapların yanı sıra ateşperest Sâsânîler de Rusâfe'deki Aziz Sergius'a saygıda bulunmuştur. Sâsânî imparatoru II. Hüsrev Pervîz, Rusâfe'ye hediyeler ve adaklar göndermiş ve ayrıca imparatorluğun batı kısmında aziz için kiliseler ve manastırlar adanmıştı.⁴¹² Dolayısıyla Sâsânî imparatoru gibi Rusâfe'den uzakta yaşayanlar dahi azizin türbesine katkıda bulunduyorsa, şehrin etrafına yerleşmiş olan Gassânîlerin de katkıda bulunmuş olması gerekmektedir. Nitekim Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele, şehirde saygı duyduğu Aziz Sergius'un mezarının olması sebebiyle şehri surlarla çevreledi. Kendisinden sonra yerine geçen oğlu Münzir ise Rusâfe'ye su ulaştırmak için sarnıçlar inşa etti.⁴¹³ Bu yüzden şehirdeki devasa sarnıçlar genellikle Gassânîlere atfedilir. Aynı zamanda hac ziyaretlerinin yarattığı muazzam zenginlik onların döneminde doruğa ulaştı ve Rusâfe bir önceki dönemdeki Palmyra'ya rakip oldu. Yerleşim yerlerinin büyük ölçüde genişlemesinin yanı sıra şüphesiz refah ve kiliseler, Gassânî federasyonunun bölgeye getirdiği istikrarın en açık örnekleridir. Buna rağmen bilimsel çalışmalara bakıldığında, Rusâfe'deki en dikkat çeken Gassânî yapılarının bile genellikle Bizans'a atfedildiği görülmektedir.⁴¹⁴

İslâm kaynaklarında, İslâm fetihleri sırasında Rusâfe hakkında hiçbir şey bildirilmez. Bundan ziyade Hişâm b. Abdülmelik'in halifeliğine kadar harabe halinde

⁴¹⁰ Genequand, "The Archaeological Evidence for the Jafnids and the Nasrids", s. 204.

⁴¹¹ Key Fowden, *The Barbarian Plain Saint Sergius Between Rome and Iran*, s. 173.

⁴¹² Greg Fisher, Philip Wood and others, "Arabs and Christianity", *Arabs and Empires before Islam*, ed. Greg Fisher (Oxford: Oxford University Press, 2015), s. 283-284.

⁴¹³ Cevad Ali, *el-Mufasssal*, c. 3, s. 411, 414.

⁴¹⁴ Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, s. 110-113.

kaldığı izlenimi aktarılmaktadır. Hişâm b. Abdülmelik, halifelik konutunu en azından yaz aylarında Rusâfe'ye taşımaya karar verdikten sonra burada geniş bir imar faaliyetine başlamıştı. Gassânîlerin ünlü kutsal haç bazilikasına bitişik olarak büyük avlulu bir cami ve yine buraya bitişik olarak cami ile kiliseyi birbirine bağlayan küçük bir pazar inşa etti.⁴¹⁵ Emevî halifelerinin çeşitli sarayları, hamamları ve diğer mimarî unsurlarını kapsayan bu yazlık ikametgâhları, Gassânîlerin inşa ettikleri “çöl kaleleri” olan kasırlar (*kasr/kusûr*) ile ilişkilidir. Gassânîlerden daha güçlü ve varlıklı olan Emevîler döneminde kasırlar, Bilâdüşşam bölgesinde aşamalı olarak gelişerek halifelerin konutları haline geldi ve bundan sonra Arap dünyasında günümüze kadar gelen bir ünvan olan saray ismini aldılar.⁴¹⁶ Kasırlar ayrıca zamanla yönetici hanedan üyelerinin askerî güçlerinin büyük bir kısmını dayandırdıkları kabile reisleriyle görüşüp onları ağırlayabilecekleri bir mekân sağlamak gibi siyasî özelliklerinin yanı sıra Emevî veliahtlarının özel saraylarında eğlenebilecekleri bir eğlence mekânı da oldu. Emevî kasırları yani sarayları, İslâm mimarisinde ve hatta Roma ve Bizans'ın Doğu mimarisinde istisnai bir yere sahip oldu.⁴¹⁷ Zira Emevîlerin siyasî sorunlarını bir kenara bırakacak olursak iktidarları boyunca Gassânî mimarisinin de etkisiyle İslâm mimarisinin tezahürüne yönelik önemli katkılarda bulunduklarını söyleyebiliriz.⁴¹⁸

3. 3. 2. Kasrû'l-hayri'l-garbî

Gassânî hükümdarlarının Rusâfe dışında Kuzey Suriye'nin gelişimiyle aktif olarak ilgilendiklerine dair bazı kanıtlar vardır. Hâris b. Cebele, Palmyra ve Şam arasındaki Kasrû'l-hayr'de bir manastır, oğlu Münzir b. Hâris ise Dumayr yakınlarındaki el-Burç'ta bir kale inşa etti.⁴¹⁹ İslâm fetihleri sırasında ve sonrasında Müslümanlar, Hristiyanların dinî yapılarının Dârulislâm'daki varlıklarını kabul ettiler ve bağımsızlıklarına saygı gösterdiler. Ancak istisnai durumlar da oldu ve bazı manastırlar halifeler tarafından ele geçirildi. Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele tarafından inşa edilen bu manastır da böyle oldu. Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik tarafından kapsamlı bir şekilde saray olarak geliştirildi ve Kasrû'l-hayri'l-garbî adını

⁴¹⁵ Alan Walmsley, *Early Islamic Syria an Archaeological Assessment* (London: Bristol Classical Press, 2007), s. 81.

⁴¹⁶ Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 74.

⁴¹⁷ Hugh Kennedy, “The Impact of Muslim Rule on the Pattern of Rural Settlement in Syria”, *La Syrie de Byzance à l'Islam*, eds. P. Canivet and J.P. Rey-Coquais (Damascus, Institut Français du Proche Orient, 1992), s. 294.

⁴¹⁸ Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 74.

⁴¹⁹ Liebeschuetz, *East and West in Late Antiquity: Invasion, Settlement, Ethnogenesis and Conflicts of Religion*, s. 253.

aldı.⁴²⁰ Burası Humus ile Palmyra arasında antik kervan kentini Şam'a bağlayan yollardan birinin üzerinde yer almaktaydı. Hişâm b. Abdülmelik döneminde inşa edilmiş olan sarayın yanında aynı zamanda bir hamam, barajlar, su kemerleri, sarnıç, su değirmeni ve bir han bulunmaktadır.⁴²¹

Gassânîler tarafından inşa edilen bu manastırı oluşturan yapılar arasında onları en çok ilgilendiren kuleler oldu. Çünkü kule onların sınır bekçiliği işleviyle ilgiliydi. Dolayısıyla kendilerine ait olmayan bir manastıra katkıda bulunmak istediklerinde, bunu büyük olasılıkla bir kule inşa ederek yapıyorlardı. Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele'nin Kasrû'l-hayri'l-garbî'deki manastırın kulesi de böyleydi. Bunu en açık şekilde oğlu Münzir'in Dumayr'da inşa ettirdiği kalenin kulesinde görmek mümkündür. Kasrû'l-hayri'l-garbî'deki manastırı Hâris b. Cebele'ye bağlayan yazıt, manastırın sakinleri tarafından Gassânî hükümdarına hitaben yazılmıştır. Dumayr'daki ise bizzat Münzir tarafından yazılmıştır. Münzir yazıtta, Tanrı'ya ve Aziz Julian'a sağ salim döndüğü için teşekkür eder ve kuleyi inşa edenin kendisi olduğunu belirtir. Kasrû'l-hayri'l-garbî'deki “manastır kulesi” ve Rusâfe yakınlarındaki “praetorium” günümüze ulaşan en önemli Gassânî anıtlarıdır. Praetorium sanat tarihçileri, arkeologlar ve mimarlar tarafından defalarca incelenirken, manastır kulesi nispeten ihmal edildi. Kulenin bulunduğu alan Emevîler tarafından ele geçirildikten sonra halife Hişâm b. Abdülmelik, bu alana kendi sarayını inşa etti. Böylece alan İslâm öncesi Hıristiyan Gassânî manastırından İslâmî Emevî saray külliyesi şeklinde tamamen değişti. Aynı zamanda ismi de değişti. Yunanca ismi “Haliorama” olan manastır, Palmyra'nın kuzeydoğusundaki bir başka Emevî yapısı olan doğu Kasrû'l-hayri'-ş-şarkî'den ayırt etmek için batıdakine Kasrû'l-hayri'l-garbî ismi verildi. Kaybolan manastırın yerine inşa edilen Emevî sarayı oldukça gösterişliydi. Arkeologlar ve sanat tarihçileri, doğal olarak Emevîlerin mimarisiyle daha yakından ilgilendiler. Dolayısıyla Emevî sarayına duyulan ilgi, İslâm öncesi Gassânî yapılarını günümüze ulaşan kısımlarını geri plana attı ve Gassânî yapılarının günümüze ulaşan bir parçası olan kule hakkında hiçbir zaman ciddi bir çalışma yapılmadı.⁴²² Bununla birlikte, yazıtta Hâris b. Cebele'ye bir övgü de yer aldığından, birçok araştırmacı ayakta duran kuleyi Gassânî mimarisinin mükemmel bir örneği olarak görmüştür.

⁴²⁰ Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 387.

⁴²¹ Genequand, “The Archaeological Evidence for the Jafnids and the Nasrids”, s. 197.

⁴²² Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 206-207.

Yunanca olan yazıt, söküldüğünde kırılmıştır ve günümüzde Şam'da bulunan Millî Müze'de muhafaza edilmektedir.⁴²³

Kasrû'l-hayri'l-garbî'nin İslâm öncesi dönemdeki doğru adının ortaya çıkarılması da önemini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. *Hayr, hiyâr, hîre* bu döneme ait askerî terimlerdir ve Gassânî *foederatisinin* kale ve ordugâhını, Roma birliklerinin eski *limes* boyunca konuşlanmış *castra* (ordugâh) ve *castella* (kaleler) terimlerini ifade etmektedir. Arapça askerî terim, bölgeyi kesinlikle askerî bir bağlama oturtmakta ve buranın sınır boyunca konuşlanmış Gassânî ordusunun kalelerinden biri olduğunu düşündürmektedir. Bu sadece Gassânî ordusunun yeni görevlerinde *limeslerin* bekçileri olarak duruşları açısından değil, aynı zamanda alanın öncelikle bir manastırın eklendiği önemli bir karakol olduğunu göstermesi açısından da önemlidir. Günümüze ulaşan yukarıdaki Yunanca yazıtlar, yapının bir manastır olduğunu vurgulamış ve böylece asıl rolünün bir karakol olduğunu gizlemiştir. Ancak bölgede inşa edilen kapsamlı su sistemine bakıldığında, kalenin hatırı sayılır sayıda asker barındırdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kulenin yanı sıra üç sarnıç vardır. Üzerlerinde Gassânîlerle ilişkilendirilebilecek herhangi bir yazıt bulunmamasına rağmen arkeologlar bunların muhtemelen Emevî sarayında bulunan Gassânîlerin bir parçası olduğu sonucuna vardılar. Çünkü manastırın atfedildiği Gassânîlerin, külliye'nin su ihtiyacını karşılamak için sarnıçlar inşa etmesi gerekiyordu.⁴²⁴

3. 3. 3. Câbiye

Yermük Savaşı'na katılan cengâver sahabî ve şair Amr b. Ma'dîkerib, savaşların methine dair şiirlerinde,⁴²⁵ Gassânîler hakkında şunları yazdığı söylenir: “Onlar câhiliyede efendiler ve İslâm'da yıldızlardı.” Çünkü Ağustos 636'da uzun süren Yermük Savaşı'nda Bizans'ın Arap müttefikleri arasında Gassânîler de vardı. Bizanslıların bu önemli yenilgisi ile büyük bir zafer kazanan Müslüman Araplar, ele geçirdikleri ganimetleri Gassânîlerin ilk idarî merkezi olduğu için “krallar Câbiyesi” diye anılan Câbiye'de topladılar. İslâm fetihlerinden sonra önemi daha da artan Câbiye, bölgenin merkezî ordugâhı olarak kuruldu. Halife Hz. Ömer, yeni fethedilen

⁴²³ Denis Genequand, “Some Thoughts on Qasr al-Hayr al-Gharbi, its Dam, its Monastery and the Ghassanids”, *Levant*, Council for British Research in the Levant&Service Cantonal d'Archéologie, Vol. XXXVIII (December 2006), s. 69-70.

⁴²⁴ Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 209-211.

⁴²⁵ H. Ahmet Sezikli, “Amr b. Ma'dîkerib”, *DİA*, c. 3 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), s. 88.

toprakların hangi şartlar altında yönetileceğini belirlemek için danışmanlarıyla 638’de burada bir araya geldi. İslâm fetihleriyle Suriye ve Mezopotamya’daki Bizans ve Sâsânî hâkimiyetinin çöküşüyle birlikte Suriye Çölü, bir sınır bölgesi olmaktan çıktı. Bundan sonra Gassânîlerin bir kısmı Anadolu’ya giderken, diğerleri Suriye’de kaldı.⁴²⁶ Neredeyse hiç arkeolojik araştırmaya konu olmayan Câbiye’de ise Gassânîler, bir kilise, manastır, ordugâh ve muhtemelen bir saray yapmışlardı.⁴²⁷ Kasrû’l-hayri’l-garbî’nin aksine, Câbiye bir kasabaydı ve Gassânîlerin dağılmasından sonra tamamen yok oldu.⁴²⁸ Golan’da yer alan Câbiye, günümüzde sadece Dımaşk’ın güneybatı tarafındaki kapısına verilen “Bâbülcâbiye” ismiyle bilinmektedir.⁴²⁹

3. 3. 4. Cillik

Dımaşk yakınlarında bulunan Cillik, Gassânîlerin idarî merkezlerinden biri olarak bilinmektedir.⁴³⁰ Gassânîlerin Câbiye’den sonra ikinci merkezleri olacak kadar öne çıkan Cillik ile ilgili İslâm öncesi câhiliye şiirlerinde Gassânî başkenti şeklinde bazı önemli dizeler vardır. Cillik’ten bahseden şairler arasında Gassânîlerin şairi ve aynı zamanda akrabaları olan Hassân b. Sâbit ve Nâbiga bulunmaktadır. Hassân b. Sâbit, bir dizede kapısından bahsettiği için surlarla çevrili bir şehir olduğunu düşündürecek şekilde Cillik’a yer verir ve Belkâ’dan çok uzakta olmadığını belirtir. Başka bir dizede, Hâris b. Cebele için kullanılan bir lakap olan “İbn Mâriye” olarak tanımladığı atalarının mezarı etrafındaki Cefneoğullarına atıfta bulunur. Dolayısıyla Hâris’in mezarının Cillik’te olduğu anlaşılmaktadır. Nâbiga da Gassânîler üzerine yazdığı ünlü kasidesinde, Hâris’in mezarının Cillik’te olduğunu söyleyerek bunu doğrular.⁴³¹ İnançlı Hristiyanlar olarak kiliseler kuran Gassânî hükümdarları, Cillik’te de manastırlar ve kiliseler inşa etmişlerdir.⁴³²

3. 3. 5. Busrâ

Orta Çağ’ın ilk yüzyıllarında Busrâ, Dımaşk’ın güneyinde ve Ürdün Nehri’nin doğusundaki bölgenin en büyük kentiydi. Roma İmparatorluğu’nun egemenliğinden

⁴²⁶ Key Fowden, *The Barbarian Plain Saint Sergius Between Rome and Iran*, s. 174.

⁴²⁷ Walmsley, *Early Islamic Syria an Archaeological Assessment*, s. 140.

⁴²⁸ Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 102.

⁴²⁹ Mustafa Fayda, “Câbiye”, *DİA*, c. 6 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), s. 538.

⁴³⁰ J. Schleifer, “Gassânîler”, *İA*, c. 4 (İstanbul: MEB Basımevi, 1978), s. 719.

⁴³¹ Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 107-108.

⁴³² Mariusz Pandura, “Perceiving Otherness, Creating Resemblance-the Byzantinization of Nomads in the Age of Justinian I: the Arabs”, *Acta Euroasiatica*, Vol. I (2013), s. 54.

önce de önemli bir merkezdi. Bu nedenle Seleukosların dağılmasından sonra çeşitli milletler Busrâ'nın hâkimiyeti için savaştı. Roma döneminde Arabistan eyaletine başkentlik yaparak zirveye ulaşmış olsa da sonraki dönemlerde de önemi azalmadı. Hristiyanların dinî merkezlerinden biri olan Busrâ daha sonra Müslümanların zengin bir ticaret şehri haline geldi.⁴³³ Busrâ, ayakta kalan tarihî kalıntılar açısından Palmyra ve Ceraş ile karşılaştırılabilir. Ancak arkeolojik araştırma yapıldığı takdirde muhtemelen Doğu'nun en bozulmamış Roma kenti olarak ortaya çıkacaktır. Palmyra ve Ceraş'ta olduğu gibi mimarisinde Roma etkisi görülmektedir. Busrâ, Roma'nın Arabistan eyaletinin başkenti ve *Nova Traiana Bostra* adıyla III. Kyrene (Cyrenaica) lejyonunun ordugâhı oldu. Daha önce Petra'nın kontrol ettiği ticaretin birçoğunu üstlenerek önemli bir ticaret merkezi olmaya devam etti ve Romalıların Akabe Körfezi'ne kadar inşa ettiği yeni yolun, İncil'deki Kral Yolu'nun devamı olan *Via Traiana*'nın başlangıcını oluşturdu. 6. yüzyılda Gassânîlerin yükselişi sırasında Busrâ, başlıca Gassânî merkezlerinden biriydi ve burada Doğu'nun en büyüklerinden sayılan bir kilise bulunuyordu.⁴³⁴

Busrâ, Gassânîlerin hâkimiyeti döneminde önemli bir ticarî ve dinî merkez oldu. Zira şehrin Hristiyanlığı ve önemli Hristiyan yapıları, Bizans'tan daha çok Arap kültürünün eseridir.⁴³⁵ Busrâ'nın asıl önemi ise bilindiği gibi Hz. Muhammed'in peygamberliğine tanıklık eden Hristiyanlardan biri olan rahip Bahîrâ'nın burada yaşamasıdır.⁴³⁶ “Bâhîra” ismi Süryanice bir ünvan olup “saygıdeğer” anlamına gelmektedir. İslâm kaynaklarına göre Busrâ, Mekke'nin önde gelen tüccarlarından Ebû Tâlib'in sıkça ziyaret ettiği bir yerdi. Bu ziyaretlerinde yeğeni Hz. Muhammed'i de yanında getiriyordu. Burada Hz. Muhammed ve yaşlı Hristiyan rahip arasındaki konuşmaların son büyük dinî hareketi etkilediğine inanılıyordu. Bu tür geleneklerin doğru olup olmaması konuyla ilgili değildir. Önemli olan Gassânîlerin yükselişi sırasında tektanrıcılığın Araplar için önemli bir faktör haline gelmiş olmasıdır.⁴³⁷ Ayrıca Busrâ ve çevresindeki manastırlara yapılan atıflar da önemlidir. Çünkü İslâm kaynakları, Hz. Muhammed ile rahip Bahîrâ arasındaki görüşmenin bu manastırlardan

⁴³³ Arthur Segal, *Town Planning and Architecture in Provincia Arabia* (Oxford: BAR International Series, 1988), s. 51.

⁴³⁴ Ball, *Syria A Historical and Arcitectural Guide*, s. 88-89.

⁴³⁵ Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, s. 113.

⁴³⁶ A. Abel, “Bosrâ”, *EI*, Vol. I, s. 1276.

⁴³⁷ Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, s. 113-114.

birinde gerçekleştiğini iddia ederler. Bunlar şehir içindeki Deyr Busrâ ve Busrâ'nın yaklaşık 20 km güneybatısındaki Dayr el-Baykî'dir. Yakut el-Hamevî bu iki manastırdan birindeki buluşmadan bahseder. Nitekim Gassânîler, Hristiyan inancının yayılmasında, özellikle de manastırların yapılmasında ve himaye edilmesinde bütün federasyonlar arasında en aktif olanıydı. Bu bölgede Golan, Havran ve Güney Suriye gibi Gassânîlerle ilişkili pek çok yerde manastır bulunuyordu. Dolayısıyla Busrâ'ya piskopos olarak atanan Süryani miafizitliğinin temsilcilerinden Theodorus'un da Busrâ ve çevresindeki manastırlarla ilişkili olması mümkündür.⁴³⁸

3. 3. 6. Nidl ve Tel el-Umayrî

Nidl'deki Aziz Sergius ve doğudaki Tel el-Umeyrî kiliselerinin her ikisi de Gassânî hanedanı Cefneoğulları için epigrafik kanıtlar sunmaktadır. Ancak Ürdün'de bulunan Nidl'deki kişilerin kimliği net değildir. Buradaki yazıtlarda zanaatkârlar için dualar ve imparatorluk görevlilerinin adaklarının yanı sıra, çeşitli kaynaklarda Bizans'ın müttefiki Araplarla ilişkilendirilen bir isim olan Sa'lebe (Tha'laba) adlı bir *phylarch*ın sağlığı ve huzuru için bir dua yer almaktadır. Gassânîlerle bağlantısı muhtemel olsa bile Sa'lebe'nin kimliği tam olarak bilinmemektedir. Nidl'deki kilisenin iki hayırseveri için yazılmış yazıtlar şöyledir:

En şanlı [lamprotatos] Audelas'in phylarchos'u (oğlu) Thaalaba'nın kurtuluşu için.

Oh Eretha oğlu el-Aretha

Araştırmacılar, burada bahsedilen el-Aretha'nın el-Hâris olmasının muhtemel olduğunu söylerler. Eretha'nın kimliği ise net değildir.⁴³⁹ Bunlar oldukça sık kullanılan Arapça isimlerdir. Bu nedenle başka bir aileden veya kabileden insanlar için de kullanılmış olması ihtimali vardır. Nidl yerleşimi, aynı zamanda üç kiliseli bir kompleks idi ve bir kilise Aziz Sergius'a adanmıştır.⁴⁴⁰ Rusâfe'deki praetorium ve Kasrû'l-hayrî'l-garbî'deki kule gibi Gassânî yapılarının kalıntıları, harabe durumda olduğu için bölgenin mimarisine Gassânîlerin katkısının yalnızca yüzeysel olarak incelemesini mümkün kılar. Bu nedenle Nidl'deki bu kilise oldukça önemlidir. Çünkü

⁴³⁸ Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 186.

⁴³⁹ Fisher, Wood and others, "Arabs and Christianity", s. 331-333.

⁴⁴⁰ Genequand, "The Archaeological Evidence for the Jafnids and the Nasrids", s. 179-180.

harabe halinde olmasına rağmen bazı mozaikleri günümüze ulaşmış ve Gassânî kilisesinin tek örneği olarak kalmıştır.⁴⁴¹

Tel el-Umayrî veya el-Umayrî yerleşimi ise Amman'ın 11 km güneyinde yer alan birçok geç Roma köyü ve mezrasından birinin modern adıdır. Ayrıca Gassânîlerle doğrudan ilişkili 6. yüzyıla ait bir kilise ve ona bitişik bir dizi yapıyı ortaya çıkaran en son arkeolojik keşiftir. Tel al-Umayrî'deki Gassânî hükümdarı Münzir b. Hâris'ten bahseden yazıt, Orta Ürdün'deki zengin yazıt külliyyatının yanı sıra aynı zamanda Gassânîlerin bölgedeki etkisi ve Aziz Sergius kültü ile bağlantılarına da önemli bir katkı sağlamaktadır. Yazıt oldukça önemlidir. Çünkü Nablus'taki kilise, Aziz Sergius'un Gassânîler için önemini kanıtlasa da, bu büyüklükte ve ayrıntıya sahip bir yazıt değildir. Aynı zamanda Cefne hanedanının Aziz Sergius kültüyle olan bağlarını ve onların Orta ile Kuzey Ürdün'deki varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Tel el-Umayrî'deki kilise, Antik Çağ'da olduğu gibi kırsal kesimde yer almaktadır. Bu *Provincia Arabia* (Suriye, Filistin ve Ürdün) bölgesinde Araplarla bağlantılı Hristiyan yerleşimlerinin birçoğunun kırsalda olduğunu göstermektedir. Zira Arapların ilk Hristiyanlığı benimsemeleri, Ürdün ve Suriye'nin sınır bölgelerinde gerçekleşmişti. Hristiyan Arap liderleri olarak Cefneoğulları, kırsaldaki miafizit manastırları aracılığıyla kırsaldaki köylerde otoritelerini pekiştirdiler. Gassânî hanedanına ait yazıtların şehir dışında bulunması bunu ispatlamaktadır. Rusâfe'deki Münzir b. Hâris'e duanın yer aldığı yapının yerleşimin dışında yer alması bunun en açık ispatıdır.⁴⁴²

⁴⁴¹ Shahid, *BASIC*, Vol. II/I, s. 280.

⁴⁴² George Bevan, Greg Fisher, and Denis Genequand, "The Late Antique Church at Tall al-ʿUmayrî East: New Evidence for the Jafnid Family and the Cult of St. Sergius in Northern Jordan", *BASOR*, No: 373 (2015), s. 50-54, 62.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. GASSÂNÎLERDE TİCARET

4. 1. Ticaret Yolları

Arabistan Yarımadası, Hindistan ile Batı dünyası arasında deniz yoluyla doğrudan ticaret ilişkilerinin başlamasıyla birlikte artık imparatorlukların doğrudan üzerinde kontrol sağlamaya çalışacakları güzergâhlarla çevrenmeye başladı. MS ilk iki yüzyılın zayıf bir şekilde birbirine bağlı imparatorlukları, yerini Bizans İmparatorluğu ve Sâsânîler gibi büyük güçlere bıraktı. Bu nedenle Yakın Doğu siyaseti giderek kutuplaşmaya başladı ve Suriye Çölü'ndeki geçmişin kervan kentleri tamamen yıkıldı. Nabatîlerin iki yüzyıl önce Roma tarafından ilhak edilmesinin ardından 273'de Romalılar tarafından Palmyra ve 241'de Sâsânîler tarafından Hatra yok edildi. Onların yerini bozkırda ortaya çıkan boşluk nedeniyle Bizans'ın sınır bölgelerine yönelen Gassânîler ve Lahmîler aldı. Ancak onlar ticaretten ziyade sınırlardaki ticaret yollarını korumak amacıyla tasarlanmış tampon devletlerdi.⁴⁴³ Bizans İmparatorluğu, uzun mesafeli ticaret yollarını bedevî Araplara karşı korumaları için eski müttefikleri Selihîleri yerlerinden eden Gassânîlerin Suriye'deki hâkimiyetini tanımıştı. Çünkü Arabistan'ın çeşitli yerlerinde vahalar, kasabalar ve köyler vardı. Ancak büyük bir bölümü, göçebe Arap kabilelerinin dolaştığı uçsuz bucaksız otlaklardan oluşuyordu. Çölde yer değiştirmenin tek aracı ise Arapların tekelinde olan deveydi. Dolayısıyla ne Bizans ne de Sâsânî orduları, Fırat Nehri'nden Kafkasya'ya kadar kuzeydoğu yönünde çölü geçemiyordu. Fırat Nehri'nden Kafkasya'ya kadar uzanan Bizans-Sâsânî sınırları savunma kaleleriyle doluydu. Ancak Arabistan'da Bizans'ın Şam'dan Akabe'ye (Eyle) kadar olan çöl sınırı ve Sâsânîlerin Irak'ı da içeren Fırat Nehri hattına kadar savunmasız bir sınırı ortaya çıktı. Bu nedenle hem Bizans hem de Sâsânîler, sınırlarını korumak ve arada tampon bölge oluşturmak amacıyla vassal Arap devletleri ellerinde tutmaya çalıştı. Suriye'deki Gassânîler Bizans'ın müttefiki olurken, Irak'taki Lahmîler Sâsânîlerin müttefiki oldu. Her ikisi kendi devletlerinde yüksek rütbelere sahip oldu. Gassânî hükümdarları Bizans yönetimi altında zaman zaman *patricus* (soylu) ve *phylarch* (büyük emir) statüsüne sahip iken Lahmî hükümdarları Sâsânî tacına bağlı vassal prenstiler. Böylece

⁴⁴³ Patricia Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam* (New Jersey: Gorgias Press, 2004), s. 45.

Palmyra'nın daha önce bozkırda oynadığı role benzeyen bir sistem kurulmuş oldu.⁴⁴⁴ Ancak zamanla bu sistem bozulmaya başladı. Bunun nedeni Bereketli Hilal'deki Gassânî-Lahmî rekabetinin ticareti güvensiz hale getirmesiydi.⁴⁴⁵ Gassânîlerin Bizanslılara, Lahmîlerin ise Sâsânîlere tampon devlet görevi görmesi, iki imparatorluk arasında meydana gelen savaşlarda onların da savaşa dâhil olmalarına neden oluyordu. Nitekim Baharat Yolu'nun topraklarından geçmesi sebebiyle ticarî anlamda güçlenen Lahmîlerin savaşlar esnasında söz konusu güzergâhın güvensiz bir hale dönüşmesi ve burada sürdürülen ticaretin azalmasına sebep olmuştu.⁴⁴⁶

4. 1. 1. Mezopotamya Yolu

Gassânîlerin Bizans'ın Suriye'deki Arap müttefiki olarak en büyük katkısı uzak mesafeli ticaret yollarını ve bu yollarda seyahat eden kervanları korumalarıydı. Kervanlar, yağmacılara cazip gelen tehlikeli arazilerden geçtikleri için korunmaya ihtiyaç duyuyorlardı ve Gassânîler bunu sağlıyordu. Uzak Doğu'dan başlayıp Kızıldeniz'de Akabe Limanı'ndan kara yoluyla Akdeniz dünyasına kadar uzanan İpek Yolu'nun son kısmı Suriye'den geçiyordu. Bu yol genellikle "Mezopotamya Yolu" olarak bilinmektedir. Bu ticarete Bizans ve Sâsânîler arasındaki rekabet ve mücadele de kendini gösteriyordu. Uzun bir barış döneminden sonra Bizans ve Sâsânîler arasındaki çatışmalar, 6. yüzyılda yeniden başlamıştı. Bu çatışmalar, Batı Arabistan güzergâhının Mezopotamya'ya karşı bir miktar avantaj kazanmasına katkıda bulundu. İki imparatorluk arasındaki müzakerelerin neticesi olan 561 yılındaki barış anlaşmasında yer alan iki maddenin Arapları ve Gassânîleri içermesi, onların Bizans-Sâsânî ilişkilerindeki önemini yansıtmaktadır. Anlaşmanın ikinci maddesi doğrudan Gassânîlerle ilgili olup askerî niteliktedir. Gassânîlerin 554'te Kinnesrîn'de Lahmîlere karşı kazandığı savaştan sonra, iki Arap devleti arasındaki rekabet, özellikle *strata Diocletiana*'nın etrafındaki toprakların mülkiyeti konusunda çıkan anlaşmazlık Bizanslı ve İranlı müttefiklerinden bağımsız olarak devam etti. Bunun sonucunda iki imparatorluk arasındaki ilişkilerin bozulması üzerine, anlaşmanın maddelerinden biri, Gassânîler ve Lahmîler arasındaki çekişmelere son vermeye yönelik oldu. Beşinci

⁴⁴⁴ John Bagot Glubb, *The Great Arab Conquests* (New Jersey: Prentice-Hall, 1964), s. 25-26.

⁴⁴⁵ Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, s. 24.

⁴⁴⁶ Furkan Çelebi, "Mekke'nin Ticarî Bir Merkeze Dönüşmesinde Bizans-Sâsânî Mücadelesinin Rolü", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, S. 16 (Nisan 2024), s. 83.

madde doğrudan ticaret sorunlarıyla ilgiliydi.⁴⁴⁷ Menandros Protector, anlaşmada belirtilen hükümlerin detaylarını aktarmaktadır:

*Her iki imparatorluğun Arap ve diğer tüm barbar tüccarlarının yabancı yollardan seyahat etmemeleri, Nisibis ve Dara'dan gitmeleri ve resmi izin olmadan yabancı topraklara geçmemeleri konusunda anlaşmaya varıldı. Ancak anlaşmaya aykırı bir şeye cüret ederlerse (yani, sözde vergi kaçakçılığına girişirlerse) Asurlu veya Romalı olsun sınır görevlileri tarafından yakalanacaklar ve aldıkları ticaretle birlikte cezalandırılmak üzere teslim edilecekler.*⁴⁴⁸

Buna göre, Arapların mallarını Yukarı Mezopotamya'daki Nisibis ve Dara'ya getirmeleri emrediliyor ve ayrıca mallarını başka yollardan Bizans ve Sâsânî imparatorluklarına kaçırmaları yasaklanıyordu. Dolayısıyla bu anlaşmayla, Suriye Çölü'ndeki bedevî Araplar ile onların yerleşik komşuları arasındaki doğu-batı ticareti düzenleniyordu.⁴⁴⁹

İmparator Iustinianus, aynı zamanda Sâsânîlerle müzakere ettiği ebedî barış ile doğu sınırlarını güvence altına alarak savunma masraflarının azalmasını beklemişti. Çünkü Batı'da kaybedilen toprakları geri alma savaşları ve pahalı imar faaliyetleri sebebiyle hazine büyük zarar görmüştü.⁴⁵⁰ Ancak barışla birlikte savunma mevzileri terk edildikçe askerî sınır giderek zayıfladı ve bu durum 6. yüzyılda daha belirgin hale geldi. Bu nedenle Iustinianus, savunma politikasını yeniden düzenledi. Bizans birlikleri, Sâsânîlerin Arap vasâlları olan Lahmîlere karşı etkili olacak kadar güçlü değildi. Özetle Iustinianus iki sorunla karşı karşıya kalmıştı. Birincisi, amcası Iustinus'un iktidarı döneminde doğu sınırlarını başarıyla yağmalamış olan Lahmîleri nasıl durduracağı; ikincisi ise barış ile geçen 5. yüzyıl boyunca *limes*lerin askerî açıdan zayıflamış olması sorununu nasıl çözeceği idi. Bulduğu çözüm de bundan sonra *limes*lerin savunma yetkisini tamamen Arap vassalları Gassânîlere vermek oldu. Sınırların bu şekilde "Araplaştırılmasının" genellikle olumsuz olarak görülmesi, büyük ölçüde Iustinianus'u askerî meseleleri ihmal etmiş ve sürekli kargaşaya neden olmuş olarak tanımlamak isteyen Procopius'un etkisinden kaynaklanmaktadır. Iustinianus'un bu kararının arka planındaki en önemli sebebin ise hazinenin yetersiz olması olduğu

⁴⁴⁷ Irfan Shahid, *BASIC*, Vol. II/II, s. 10-12.

⁴⁴⁸ Men. *Hist.* Fr. 6. 1.

⁴⁴⁹ Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, s. 138.

⁴⁵⁰ Shahid, *BASIC*, Vol. II/II, s. 12.

anlaşılmaktadır. Böylece Gassânîlerin sınır muhafızları olarak rolü 554'teki Kinnesrîn savaşında netleşti. Lahmî hükümdarı III. Münzir'in nüfuz ettiği Kinnesrîn, Gassânî karargâhından çok uzaktaydı. Buna rağmen Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele, Lahmîlere geri püskürtmeyi başarmıştı.⁴⁵¹ Ayrıca Iustinianus, *limes*lerin savunmasının yanı sıra yasadışı ticaret yaparak vergi kaçırarak tüccarların takibi ve tutuklanması görevini de büyük ölçüde Gassânîlere verdi.⁴⁵² Böylece doğu sınırlarını güvence altına Iustinianus, daha sonra imparator Anastasius döneminden itibaren başlayan Bizans hâkimiyetinin Kızıldeniz bölgesine doğru genişletilmesine yönelik uzun süreci tamamlayarak Bizans'ın Kızıldeniz ticaretinde doğrudan varlığını sağladı. Ayrıca Aksum'u, Bizans'ın hâkimiyeti altına alarak Himyer ve Aksum üzerinden bir ticaret yolu kurdu ve İran'a geçmeden imparatorluğa ipek getirdi.⁴⁵³ Zira Mezopotamya Yolu üzerinden taşınan en önemli mal ipekti ve Bizans'a sadece İran üzerinden ulaşabiliyordu. İpek, Bizans ve Orta Çağ kültürünün en değerli malzemelerinden biriydi. Dolayısıyla Iustinianus, Gassânîlerden sonra Habeşlilerle ittifak anlaşması yaparak Sâsânîlerin bölgedeki ticaret üzerindeki varlığını sınırlandırmaya çalıştı.⁴⁵⁴ Çünkü Sâsânîler, özellikle Gassânîlerin bölgesinden geçen ticaret yollarını kontrol altına alarak Bizanslıların Asya'dan gelen mallara ulaşmalarını engellemeye çalışıyorlardı. Bunun için Sâsânîler, Bizanslıların ithal ettiği ürünlerin başında gelen ham ipeğe uyguladıkları vergiyi arttırıp kendi üretimleri olan işlenmiş ipek ürünlerini yüksek fiyatla satıyorlardı. Böylece ipek ticaretinde Bizans'ı kendilerine bağımlı hale getirmeye planlıyorlardı. Ancak Bizanslılar, başta ham ipek olmak üzere doğudan gelen malları daha ucuza tedarik etmek amacıyla Gassânîler ve Habeşlilerle anlaşma yaptılar. Zira Gassânîler, Yemen ve Hicaz üzerinden Asya pazarlarına ulaşan malları kervanlarla Bizans topraklarına getiriyorlardı. Bu sayede Busrâ ve Havran gibi Gassânî şehirleri önemli birer ticaret merkezî olarak önem kazandılar.⁴⁵⁵

Mezopotamya Yolu'nun yanı sıra çoğu seyyah ve tüccar, Suriye'deki başlıca kervan şehirleri olan Haleb ve Antakya'ya, yani tüm Akdeniz dünyasına açılan Büyük Çöl Yolu'nu seçmiştir. Bu güzergâh, Bereketli Hilâl'in ortasında yer alan Gassânîlerin

⁴⁵¹ Ayad Al-Ani, *The Arabs from Alexander the Great until the Islamic Conquests* (New Jersey: Gorgias Press, 2021), s. 107-109.

⁴⁵² Shahid, *BASIC*, Vol. II/II, s. 14.

⁴⁵³ Mohammed Al-Nasarat, "Byzantine Maritime Trade in Southern Jordan: The Evidence from Port of Aila (Aqaba)", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. XII (2012), s. 112.

⁴⁵⁴ Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity 395-700 AD*, s. 173.

⁴⁵⁵ Cengiz, Canpolat, "Gassânîlerin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Gassânî-Sâsânî Münasebetleri", s. 748.

hâkimiyetindeki Suriye Çölü'nün kenarı boyunca devam ediyordu. Büyük Çöl Yolu'ndaki kervancıların susuzluktan ölmesi pek olası değildi. Genellikle bulanık da olsa yol boyunca su bulmaları mümkündü. Yolcular genellikle büyük yerleşim yerlerinden kaçınır, bunun yerine açık alanlarda konaklardı. Büyük Çöl Yolu'nda genellikle yağmacılıkla geçimini sağlayan bedevî Araplar yani bedevîler bulunuyordu. Bunlar ticaret mallarının bir kısmını ya da yük başına bir ücret alıyordu. Bu da onları yolculara saldırmaktan alıkoyardı. Bazen kervanlar, bölgedeki hâkim kabileye uygun rüşvetin ödendiğini gösterirlerdi. Aksi takdirde hâkim kabile, kervana yapılacak herhangi bir saldırıyı kendisine yapılmış sayardı. Çöl kabilelerinin yeterince barışçıl olduğu birçok dönemde bu sistem oldukça iyi işledi ve özellikle Roma döneminde bölge oldukça güvenli oldu. Bu dönemde en sık kullanılan güzergâh, Fırat Nehri'nin kıyısında sınır şehri olan Dura Europos'tan çölü geçerek Palmyra'ya ulaşıyordu. Burada uzun sütunlu caddeleri, çok sayıda tapınağı ve türbesi olan büyük bir şehir ortaya çıktı. Palmyra zamanla güçlendi ve bir süre Roma İmparatorluğu ile İpek Yolu'nun daha doğusundaki komşuları arasında yarı bağımsız bir tampon devlet oldular. Çöller arası bir başka önemli güzergâh ise kervanların çölü geçtikten sonra sığındıkları kale şeklinde kayalardan oyulmuş şaşırtıcı güzellikte bir şehir olan Petra idi. Petra, erken yüzyıllarda Arabistan'daki en önemli kervan şehirlerinden biri, uluslararası ticaret yollarının merkezi olmuştu. Aynı zamanda Kızıldeniz'deki Akabe Körfezi'yle bağlantılıydı. Buradan da Doğu'ya giden büyük Baharat Yolu'na bağlanıyordu. Petra'dan Gazze'ye, Mısır'a (özellikle İskenderiye) ve tüm Akdeniz dünyasıyla bağlantılı limanları olan Fenike şehirleri Sur, Sidon, Byblos ve Beyrut'a doğru ilerliyordu.⁴⁵⁶ Roma ve ardından Bizans, iktidarları döneminde bölgedeki kervan şehirlerinin yanı sıra ticaret yollarına da işaretler bıraktılar. Harabe saraylar, kaleler ve çölün ortasındaki antik sur kalıntıları, benzer şekilde Gassânîlerin ve Lahmîlerin yönetimine tanıklık etti. Suriye Çölü, sahip olduğu ticaret yolları sayesinde tarih boyunca kendine özgü bir güce sahip oldu.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ Franck, Brownstone, *The Silk Road: A History*, s. 26-27.

⁴⁵⁷ Christina Phelps Grant, *The Syrian Desert Caravans, Travel and Exploration* (London: A.&C. Black, Ltd. 1937), s. 5.

4. 1. 2. Arabistan Yolu

Arabistan Yolu, Gassânîlerin yanı sıra Arap-Bizans ticaret ilişkileri açısından en önemlisiydi.⁴⁵⁸ Batı Arabistan'a giden önemli bir aktarma noktası olan Palmyra'nın yıkılışı, başka bir Arabistan şehri olan Mekke'nin yükselişini sağladı.⁴⁵⁹ Mekke, Batı ve Orta Arabistan'ın en önemli ticaret merkeziydi ve aynı zamanda iki ana ticaret yolunun kesiştiği yerdeydi. Bu ticaret yollarından biri, güneyden kuzeye doğru Yemen ve Hint Okyanusu kıyılarını dağlık Hicaz üstünden Suriye ve Akdeniz kıyılarına bağlarken diğer yol ise Irak, İran ve Orta Avrasya'dan Habeşistan ve Doğu Afrika'ya uzanıyordu.⁴⁶⁰ Bu yüzden Mekke iki büyük gücün, Bizans ve Sâsânî imparatorlukları ile Habeşistan Krallığı'nın ilgi alanındaydı. Bizans, Uzak Doğu'dan başta ipek olmak üzere lüks mallar almak istiyordu. Ancak rakipleri Sâsânîler, Çin ve Hindistan'dan gelen kara yollarının yanı sıra Basra Körfezi üzerinden Hindistan ve Seylan'dan gelen deniz yollarının neredeyse tamamına hâkim olmuştu. Sadece Batı Arabistan üzerinden Suriye'ye gelen kara yolu ile Kızıldeniz Yolu kalmıştı. Bizans politikası, 518'den 527'ye kadar Iustinus ve daha sonra 565'e kadar imparator olan Iustinianus'un yönetiminde, Batı'da kaybedilen toprakları geri almaya yönelik oldu. Bu nedenle Sâsânîlerle uzlaşma politikası izlendi. Ayrıca Arap müttefikleri Gassânîlere, özellikle ticaret yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla sınırlardaki bedevî Araplar arasında düzeni sağlamak ve mümkün olan yerlerde Bizans nüfuzunu genişletmeleri için geniş yetki verdiler. Bizans'ın Habeşistanlılarla da bir anlaşması vardı. Iustinianus, 525 yılında Habeşlilerin, Yahudi olan Himyerîlerden Yemen ve Güney Arabistan'ı almalarına destek oldu. Bununla birlikte Iustinianus, bölgedeki ticareti kontrol etmek amacıyla Hristiyanlığı da birleştirici bir güç olarak kullandı. Kendisi Kadıköy inancına sahip olmasına rağmen Sâsânîlerle bağlantılı olan Yahudilik ve Nasturiliğe karşı miafizit olan Habeşlileri ve Gassânîleri destekledi.⁴⁶¹ Bu şekilde en azından ipek ticaretini Mezopotamya'dan Batı Arabistan güzergâhına yönlendirmeyi planlıyordu.⁴⁶²

Iustinianus'un ölümünden sonra iki imparatorluk arasındaki uzun mücadeleler son aşamasına girdi. Sâsânîler, Habeşlileri 575 yılında Arabistan'dan sürerek kendi

⁴⁵⁸ Shahid, *BASIC*, Vol. II/II, s. 15.

⁴⁵⁹ Al-Ani, *The Arabs from Alexander the Great until the Islamic Conquests*, s. 102.

⁴⁶⁰ Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization The Classical Age of Islam*, v. 1 (Chicago: University of Chicago Press, 1977), s. 154.

⁴⁶¹ Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca* (Oxford: Oxford University Press, 1960), s. 11-12.

⁴⁶² Shahid, *BASIC*, Vol. II/II, s. 19.

lehine bir yönetim kurduktan sonra Lahmî hükümdarları aracılığıyla Yemen'den İran'a yapılan kara ticaretini yönlendirmeye çalıştılar. Ficâr ve Zukâr savaşlarının sebeplerinden biri Lahmîlerin başşehri Hîre'den Yemen'e giden İran kervanları idi. Bunlar buhur ve diğer yerel ürünleri taşıyordu.⁴⁶³ Ancak bu dönemden itibaren Güney Arabistan ekonomisi çöktü ve siyasî birlik tümüyle yok oldu. Bizanslılar ve Sâsânîler, vassallarını uzaklaştırarak Kuzey Arabistan'ı kendi sınırları içine dâhil etmeye çalıştılar. 584'te Gassânîler Bizanslıların desteğini yitirirken 602'de Lahmîlerin varlığına Sâsânîler son verdi. Bundan sonra her iki imparatorluk birbirini yıpratıcı savaşlarla meşgul oldular. Mekke ise siyasî parçalanmaya karşı koyarak ticaretin başlıca merkezi oldu. Kâbe'yi ziyaret eden hacılar ve kabile putlarının dinî bir sığınağı olan Mekke, ihtilafların çözüldüğü, borçların ve ticaretin bir karara bağlandığı ateşkes dönemini de sağlıyordu. Özellikle Mekke panayırı, şehre Batı ve Orta Arabistan'a manevî bir öncelik veriyordu. Mekke'nin kontrolünü elinde tutan Kureyş kabilesi de ticarete oldukça tecrübeliydi.⁴⁶⁴ Büyük güçlerin ticaret mücadelesine rağmen Kureyş'in Bizanslılarla bir dostluk geleneği vardı. İbn Kuteybe, imparatorun Hz. Muhammed'in dedesi Kusay b. Kilâb'a Huzâa kabilesine karşı yardım ettiğine dair rivayette bulunur. Bu, Kusay'ın Gassânîlerden veya Bizans'ın diğer müttefiklerinden yardım aldığı şeklinde yorumlanabilir. Çünkü Kusay'ın Suriye sınırı yakınlarında yaşayan ve muhtemelen Bizans etkisi altında olan Hristiyan bir kabile olan Benî Uduh ile yakın ilişkileri vardı. Kusay'ın Mekke yönetimini ele geçirmesi muhtemelen Mekke ile Suriye arasındaki ticaretin gelişmesine bağlıydı.⁴⁶⁵

Kureyş'in geniş bir coğrafyayı kapsayan diplomatik ve siyasî girişimleri, şehrin dinî ve ticarî konumunu güçlendirmişti. Habeşistan'da Necâşi, Yemen'deki belli başlı kabilelerin yanı sıra Lahmîlerin ve Gassânîlerin hükümdarlarıyla anlaşmalar yaptılar. Ayrıca "Kayser ve Hüsrev teminatı" olarak bilinen anlaşmalarla, kervanlar için özel geçiş izinleri, ikamet teminatları aldılar. Böylece Kureyşliler ticarî faaliyetlerini, sınır karakollarına veya ticarî mübadele için tayin edilmiş yerlere kadar taşıdılar. Arap kervanlarının başlıca ticaret durakları arasında, Eyle ve Gazze'nin yanı sıra muhtemelen Kudüs de yer aldı. Ancak Kureyş'in bölgeden geçen ticareti diplomasi ile korumasının bilinen en iyi örneği, Kur'an-ı Kerîm'de de zikri geçen ve İslâm öncesi

⁴⁶³ Watt, *Muhammad at Mecca*, s. 12.

⁴⁶⁴ Ira M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, c. 1 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), s. 47-48.

⁴⁶⁵ Watt, *Muhammad at Mecca*, s. 13; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, s. 640-641.

dönemlere uzanan *ilaf* (teminat) müessesidir. Bu sayede Kureyş, ticaret güzergâhları üzerindeki neredeyse tüm kabilelerle yaptığı anlaşmalarla kervanlarının güvenliğini sağladılar. Çünkü iklim şartlarının yerleşik hayatı zorlaştırdığı böyle bir bölgede, transit ticaret ancak bölgesel güçlerin izni ve koruması ile mümkün oluyordu. Hicaz'ın susuz vadilerinde ve çıplak dağlarında göçebe halinde yaşayan bedevî kabileler, transit ticaret açısından bazen tehdit oluştursalar da genellikle önemli katkıları vardı. Nitekim kervanları yağmalamaya adet edinmiş bu bedevîler, Kureyş'in anlaşmaları ile kervanlara deve sağlıyor, onlara kılavuzluk ediyor ve bölgelerinden emniyet içinde geçmelerini sağlıyorlardı.⁴⁶⁶ Kureyş'in bu girişimleriyle Mekke, özellikle kuzeye doğru olan ticaretle ilgilendiler. Dolayısıyla Bizanslılar ve müttefikleriyle iyi ilişkiler içinde olması gerekirdi.⁴⁶⁷ Bizans'ın müttefiki Gassânîler, aynı zamanda bağlarını sürdürdükleri Güney Arabistan'dan geldikleri ve bu ticaret yolu üzerindeki çeşitli stratejik bölgelere yerleşmiş olan güçlü ve etkili bir kabile olan Ezd kabilesine mensuplardı. Güney Arabistan'dan Doğu'ya giden kervanların geçtiği Mekke, Necran ve Medine'de Gassânîler güçlü bir varlığa sahipti ve Arap sakinleriyle özellikle Ezd kabilesiyle sıkı ilişkileri vardı.⁴⁶⁸ Bu sayede Gassânîler, Arabistan'daki ticarete önemli ölçüde katkıda bulundular. Arabistan'da yaşayan kabilelerin çoğunluğu uluslararası transit ticaretine dâhil olmazdı. Ancak Arabistan'ın kendisinde ya da sınırlarında tüketilecek malların değişimine katılırdı. Çobanlar, hayvan ve hayvan ürünlerinden (süt, yün, post, deri, vs.) oluşan fazlalıklarını tarım topluluklarının mallarıyla (tahıl, yağ, giysi, şarap, silah, vs.) takas ederlerdi. İnsanlar ticaret için pazarlarda toplanır, canları ve malları konusunda güvende olurlardı.⁴⁶⁹

4. 1. 3. Sirhan Vadisi Yolu

Gassânîlerin bir başka önemli güzergâhı olan Kuzey Arabistan'da bulunan Sirhan Vadisi Yolu, güneydoğudaki Dûmetü'l-cendel'den kuzeybatıdaki Ezrak vahası boyunca uzanmaktadır.⁴⁷⁰ Sirhan Vadisi, geniş vahalarla doluydu ve doğu tarafında Arap kabileleri ve yük hayvanları için tadı tuzlu fakat erişilebilir su kaynakları vardı. Vadi'nin kuzeybatısında Amman ve Busrâ üzerinden Filistin ve Güney Suriye'ye

⁴⁶⁶ Şahin Utku, *Kızıldeniz Çöl, Gemi ve Tacir*, s. 250-251.

⁴⁶⁷ Watt, *Muhammad at Mecca*, s. 13.

⁴⁶⁸ Shahid, *BASIC*, Vol. II/II, s. 20.

⁴⁶⁹ Hoyland, *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*, s. 109.

⁴⁷⁰ Shahid, *BASIC*, Vol. II/II, s. 25.

giden yolların bağlandığı eski bir Roma kalesi olan Ezrak Kalesi bulunuyordu.⁴⁷¹ Sirhan Vadisi Yolu'nun en önemli özelliği *strata Diocletiana* ile bağlantısı olmasıdır. İmparator Diocletianus, yüz yıl önceki Septimus Severus'un izinden giderek bu bölgenin savunmasını yeniden güçlendirmişti. *Strata Diocletiana*, Palmyra ve Şam'ın yanı sıra Petra'dan Kızıldeniz'e ve Fırat Nehri'nden Busrâ'ya, oradan Dumayr'ın yakınında ayrılarak güneye doğru uzanan vaha üzerinden Havran Dağı'na ve oradan da Sirhan Vadisi'ndeki Dûmetülcendel'e kadar uzanıyordu. Bu yol, askerî savunmanın yanı sıra tüccarlar tarafından da kullanılıyordu. Diocletianus'un bu Doğu'yu askerî olarak yeniden düzenlemesinin sonucu olarak, 4. yüzyılda Roma'nın müttefikleri olan Arap federasyonları ortaya çıkmıştı. İmparator bedevî Arapların yanı sıra Part ya da Sâsânî saldırılarına karşı koymak üzere *strata Diocletiana*'nın koruma sorumluluğunu onlara vermişti.⁴⁷² 530 yılında imparator Iustinianus, Doğu'daki Arap federasyon gücünü büyük ölçüde yeniden düzenlediğinde, Sirhan Vadisi'nin savunmasını Doğu'daki Arap federasyonlarının neredeyse tamamının en yüksek phylarchi ve kralı olarak tanıdığı Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele'ye verdi. Dolayısıyla Gassânîlerin fiilen Doğu'nun *limitanei* yani sınır birlikleri haline geldiğinde bölgenin yanı sıra ticaret yollarının koruma sorumluluğunu da almıştır. Bununla birlikte Sirhan Vadisi, Kelb kabilesi tarafından da korunuyordu. Kalb'in etkisi Dûmetülcendel'deki yolun güney girişine kadar ulaşıyordu.⁴⁷³

Sirhan Vadisi Yolu'nun en önemli özelliği, güzergâhındaki Hicaz-Suriye kervan yollarının kesiştiği eski bir ticaret merkezi olan Dûmetülcendel'de câhiliye dönemindeki en meşhur Arap pazarlarından birinin olması idi. Arapların ihtiyaçlarını satın almak için her yıl kan davası veya soygun korkusu olmadan ziyaret ettikleri on pazar arasında Dûmetülcendel'deki de vardı. Rebîu'l-evvel ayında kurulan pazarın yöneticileri Gassânî ve Kelb kabilesiydi. İki kabileden hangisi güçlüyse onun yönetimi altında kurulurdu. Ancak Dûmetülcendel vahası civarına yerleşmiş olan Kelb kabilesi, zamanla Gassânîlerin üstünlüğünü kabul etti. Bundan sonra vahayı Kelbler değil Gassânîler yönetti. İranlı Lahm kabilesi tarafından taciz edildikleri döneme kadar sürece Kelb, Dûmetülcendel'in mutlak hâkimiydi. Ancak 6. yüzyılının sonunda Sâsânîlerin Arap müttefiki olarak Lahmîlerin gücü kırılınca Gassânîlerin Kuzey

⁴⁷¹ Grant, *The Syrian Desert Caravans, Travel and Exploration*, s. 36.

⁴⁷² Millar, *The Roman Near East 31 BC-AD 337*, s. 183; Bowersock, *Roman Arabia*, s. 144.

⁴⁷³ Shahid, *BASIC*, Vol. II/II, s. 25.

Arabistan’da neredeyse hiç rakibi kalmadı. Hassân b. Sâbit’e göre, Dûmetülcendel’de en güçlü emirler ve valiler olarak hüküm sürdüler.⁴⁷⁴

4. 1. 4. Kızıldeniz Yolu

Gassânîler tarafından denetlenen üç kara yolunun yanı sıra Bizans İmparatorluğu ile birlikte dâhil oldukları Kızıldeniz Yolu vardı. Araplar, Romalılar bölgeye gelmeden önce Kızıldeniz’i bir ticaret yolu olarak kullanıyorlardı. MÖ 10. yüzyılda Süleyman peygamber ile Arabistan’ın güneybatısında Kızıldeniz’den Filistin, Mısır ve Suriye’ye ticaret kervanları gönderen Arap krallığı Sebe arasındaki ilişkiler, en bilinen örneklerden biridir. Roma İmparatorluğu’nun Kızıldeniz ile doğrudan teması MÖ 30 yılında Mısır Ptolemaios Krallığı’nın, Roma imparatoru Octavius (MÖ 63-MS 14) tarafından bir Roma eyaleti olarak zaptedilmesiyle başladı. Roma’nın Kızıldeniz ile bu doğrudan teması, MS 106 yılında Arap Nabatîlerin ele geçirilmesiyle birlikte daha da genişledi. Bu dönemden itibaren Roma’nın askerî gücü ve siyasî etkisi *Provincia Arabia* adı verilen Arabistan eyaletinin dışına doğru güneyindeki Hicaz ve Sirhan Vadisi boyunca uzandı.⁴⁷⁵ 5. yüzyılın sonlarına doğru, Kızıldeniz ve Akabe’nin ticaretinde önemli gelişmeler oldu. İmparatorluğun malî kaynaklarını iyileştirmek için tedbirler almaya karar veren imparator Anastasius, imparatorluk limanlarına giren yabancı mallardan gümrük vergisi toplamaya başladı.⁴⁷⁶ Theophanes, Kızıldeniz’deki Iotabe adasının Gassânî hükümdarı Cebele tarafından işgal edilmeden önce Anastasius’a önemli miktarda vergi geliri sağladığını anlatır. Filistin’deki orduların komutanı Romanus, Cebele’ye karşı bir sefer düzenledi ve yoğun çatışmalardan sonra adayı ele geçirdi. Ancak Bizanslı tüccarlara, orada özerk bir topluluk olarak yaşamaları, Hindistan’dan mal ihraç etmeleri ve imparator için düzenli gelir elde etmeleri için adayı tekrar geri verdi.⁴⁷⁷ Böylece Kızıldeniz Yolu, Gassânîlerle anlaşma sağlayan Bizans tarafından kullanılmaya devam edildi. 5. yüzyılın ikinci yarısında yolun önemi biraz azaldıysa da 6. yüzyılda, Iustinianus tarafından desteklenen Habeşistanlıların askerî müdahalesinin ardından Güney Arabistan’ın Hristiyanlaştığı

⁴⁷⁴ Alois Musil, *Arabia Deserta: A Topographical Itinerary* (New York: American Geographical Society Oriental Explorations and Studies, 1927), s. 552-553.

⁴⁷⁵ Steven E. Sidebotham, “Romans and Arabs in the Red Sea”, *Topoi*, Vol. VI/II (1996), s. 785-787; Mahmut Kelpetin, *Cahiliye Döneminde Arabistan* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), s. 25.

⁴⁷⁶ Al-Nasarat, “Byzantine Maritime Trade in Southern Jordan: The Evidence from Port of Aila (Aqaba)”, s. 111.

⁴⁷⁷ Theoph. *Khron.* AM5990.

520 yılından itibaren yeniden canlandı.⁴⁷⁸ Iustinianus'un Bizans sınırlarını askerî açıdan yeniden düzenlemesi, Karadeniz'den Kızıldeniz'e kadar uzanan *limes Orientalis* üzerinde doğrudan bir etkiye sahip oldu. *Limes Orientalis*, Ermenilere ve Araplara ait olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Karadeniz'den Fırat Nehri'ne kadar uzanan ilk bölüm, *magister militum per Armeniam* (Armenia orduları komutanı) olarak Sittas'ın kontrolüne verildi. Benzer şekilde, diğer bölüm *limes Arabicus* olarak Iustinianus mümkün olduğu kadar birçok Arap kabileyi yöneten Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele'nin emrine verdi ve ona kral ünvanını verdi.⁴⁷⁹ Ayrıca Filistin'i (Palestina Tertia) kardeşi Ebû Karib yönetiminde Gassânîlere bıraktı. Çünkü Ebû Karib, hem bedevî Araplara hem de düşmana karşı son derece enerjik görüldüğü için bölgeyi her zaman yağmadan korumuştur. Procopius'a göre, değersiz ama yine de Bizans'ın Gassânîlerle ittifakını güvence altına almak için önemli olan bölgedeki geniş hurma bahçelerinden oluşan bir araziye Iustinianus Ebû Karib'ten hediye olarak almayı kabul etti.⁴⁸⁰ Bedevî Arapların tehdidine çok yakın olan Kızıldeniz Yolu ve Akabe ticaretinde efendileri Bizans'ın çıkarlarını korumakla görevlendirilen Gassânîler, bu sayede Kızıldeniz ticaretine katıldılar. Ayrıca Bizans için *Provincia Arabia*'daki Baharat Yolu'nun son noktası olan Busrâ'da vergi topladıkları gibi Kızıldeniz'deki Iotabe adasında da topladılar.⁴⁸¹

Kızıldeniz Yolu, MS 4. yüzyıldan 7. yüzyılın ortalarına kadar deniz ticaret trafiğinin en yoğun olduğu dönemdir. Aynı zamanda Hint Okyanusu'na, diğer yandan da Mısır ve Suriye üzerinden Konstantinopolis'e doğru uzandığı dönemdir. Bu yoğun trafiğe Sâsânîlerin gemileri hâkimken Bizans gemileri ikinci sırada yer alıyordu. Ayrıca Bizans'ın müttefik olduğu Arapların ve Habeşlilerin gemileri de bu rekabete katılıyordu. 5. ve 6. yüzyıllara ait hagiografik eserler, Uzak Doğu'dan gelen baharat ve tütsü gibi maddelerin Çin ipeğiyle birlikte Lübnan'daki Sur ve Sayda'ya, oradan da Rodos ve Küçük Asya kıyıları üzerinden Konstantinopolis'e nasıl gönderildiğini aktarırlar. Bu dönem Bizans denizciliğinin ve uluslararası deniz ticaretinin en parlak dönemi oldu. Zira Kızıldeniz Yolu, imparator Iustinus ve Iustinianus dönemlerinde Bizans ve Sâsânîler arasındaki ticarî rekabetle zirveye ulaştı. Her iki imparatorluk

⁴⁷⁸ Shahid, *BASIC*, Vol. II/II, s. 29.

⁴⁷⁹ Arce, "Romans, Ghassanids and Umayyads and the Transformation of the Limes Arabicus: From Coercive and Deterrent Diplomacy Towards Religious Proselytism and Political Clientelism", s. 59.

⁴⁸⁰ Procop. *Bell.* 1. 19.

⁴⁸¹ Shahid, *BASIC*, Vol. II/II, s. 29-30.

arasında denizde veya karada doğrudan bir çatışma yaşanmadı. Ancak Sâsânîler, yerel paganları ve Yahudi Himyerî hükümdarlarını desteklemek için Yemen'e sızmaya çalışırken Bizanslılar müttefikleri Hristiyan Gassânîler ve Habeşliler aracılığıyla Hristiyan Himyerîleri güçlü bir şekilde desteklediler.⁴⁸² Bizanslılar, 523 yılında Habeşlilerden oluşan ortak bir kuvvetle Himyerîlere son vererek Yemen'i Habeşistan'a bağladılar. Ancak Sâsânîler, kısa bir süre Yemen'i istila etmeyi başardılar ve buraya Sâsânî kralları ülkeyi yöneten bir Himyerî vali atadılar. Bu da bölgedeki Sâsânî nüfuzunu artmasını sağladı.⁴⁸³ Sâsânîlerin Güney Arabistan'daki bu hâkimiyeti yine de Bizans'ın Kızıldeniz'deki faaliyetlerini tamamen engelleyemedi. Kızıldeniz'deki Iotabe adasındaki ipek ticareti rekabeti dışında Bizans'ın Arabistan Yarımadası ile Doğu Afrika kıyıları arasında kalan dar boşluğa kaymış olması muhtemel görünmektedir.⁴⁸⁴ Bundan sonra Doğu ticareti, Basra Körfezi'ne ve kısmen de Arabistan'ın güneyini ve kuzeyini birbirine bağlayan "Hicaz Yolu'na" kaydı. Çünkü bu güzergâh, özellikle Doğu Anadolu ve Mezopotamya'da Bizans ve Sâsânîlerin devamlı çatışma halinde olması sebebiyle daha fazla tercih edilmeye başlandı.⁴⁸⁵ Bundan sonra Bizanslılar, Suriye'deki Gassânî konfederasyonuna benzer bir vassal bir yönetim kurmak yerine nüfuz alanlarını güneye doğru genişletmeyi amaçlayan diplomatik manevralarla yetindiler. Bu da başarılı olmayınca ticaretin akışını güvence altına almak için Mekkelilerle anlaşma yaptılar. Zira Mekke ticareti, bu dönemde yerelden uluslararası bir ticarete dönüşmüştü. Bunun 6. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Hz. Muhammed'in büyük dedesi Hâşim'in (ö. 524) başarısı olduğu artık kanıtlanmıştır. İki büyük gücün Arabistan'daki ticaret yollarına ve merkezlerine hâkim olma mücadelesi durma noktasına gelmişti. Büyük ticaret yollarının kavşağında yer alan ve genişleyen Mekke, ticareti idare etmek için çok elverişli bir konumdaydı. Ayrıca Bizans imparatoru, Mekke tüccarları için Suriye'yi ziyaret ettiklerinde güvenli bir geçiş sağladı. İmparator muhtemelen kendisine hiçbir maliyeti olmayan ve en azından Arabistan'daki bazı önde gelen şahsiyetler üzerindeki nüfuzunu artırmak amacıyla böyle bir imtiyaz vermişti.⁴⁸⁶ Çünkü Mekke gibi eski ticaret şehirleri, Arap kervanların yanı sıra Avrupa'dan Doğu Çin'e kadar uzanan

⁴⁸² V. Christides, "Milâha", *EI*, Vol. VII, s. 41-42.

⁴⁸³ Dignas, Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, s. 113.

⁴⁸⁴ Bowersock, *Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam*, s. 121.

⁴⁸⁵ Şahin Utku, *Kızıldeniz Çöl, Gemi ve Tacir*, s. 245.

⁴⁸⁶ Muhammad A. Shaban, *Islamic History A New Interpretation A.D. 600-750 (A.H. 132)*, v. 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1971), s. 3-6.

ticaret ağının da merkezi olmuştu. Akdeniz ve Hint Okyanusu üzerinden geçen deniz yolları, bundan sonra Asya üzerinden Çin'e giden kara ticaret yollarına paralel olarak kullanıldı. Bununla birlikte Müslüman tüccarlar, uzun mesafeli ticaret için yeni yollar keşfettiler. İslâm Devleti genişledikçe farklı dinlerden, dillerden, geleneklerden insanlar bir arada ticaret yaptılar ve böylece şehirler bir kültür sentezi olan kozmopolit bir hale geldiler.⁴⁸⁷ Müslüman Araplar, yerel unsurlardan öğrendikleri ticaret ve denizcilik tecrübesini kendi birikimleriyle geliştirerek Orta Çağ'ın en büyük ticaret faaliyetlerinin öncüsü oldular.⁴⁸⁸

4. 2. Pazarlar

Arap pazarları (*sûk*) veya panayırları, İslâm öncesi dönemde de vardı ve yıl içinde farklı zamanlarda kurulurdu. İnsanlar ticaret için bir pazardan diğerine giderlerdi. Bu pazarlar, Arabistan Yarımadası'nın çeşitli bölgelerinde kurulurdu. Arap tüccarların en sık ziyaret ettiği diğer pazarlar Suriye, Irak ve Habeşistan idi. Pazarlar aynı zamanda şairler ve misyonerler için de bir buluşma yeri idi. Misyonerler, bazı kabileleri etkilemek ve dinlerini benimsetmek amacıyla kabilelerle temasa geçerlerdi. İslâm tarihi rivayetlerinde bahsedildiği gibi Hz. Muhammed, insanları İslâm'a davet etmek için bu pazarlara gidiyordu.⁴⁸⁹ Mekke'deki Kureyşliler, sınırları olmadıkları devletlerden, kervanlarının serbestçe geçmeleri ve konaklamaları için bazı imtiyazlar almışlardı. Bizans ve Sâsânî imparatorluklarından alınmış olan "Kayser ve Hüsrev teminatı" yanında Habeşistan, Yemen, Necid, Gassânî ve Lahmî hükümdarlarıyla da ticaret anlaşmaları bulunuyordu. Filistin'de Eyle ve Gazze limanları, Suriye'deki Busrâ ve Ezriatu's-Şam ile Yemen'deki Sana, her yıl ticaret için gittikleri belli başlı şehirlerdi. Kureyşliler, her yıl hac dolayısıyla Mekke'ye gelenlerin yanı sıra Suriye, Yemen, Habeşistan, Mısır ve İran'a yaptıkları seyahatler sayesinde dinî, siyasî, askerî ve kültürel olarak tecrübe kazanmışlardı. Mekke çevresindeki ticaret ise açılış ve kapanış tarihleri hacca göre ayarlanan panayırlarda yapılıyordu. Bu panayırların, Arabistan'ın çeşitli yerlerinde kurulan panayırlarla da irtibatı vardı.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ İrfan Shahid, "Exploring trade practice and market before and after the advent of Islam in Arabia", *JEEIR*, Vol. VI, No. 2 (2018), s. 13.

⁴⁸⁸ Şahin Utku, *Kızıldeniz Çöl, Gemi ve Tacir*, s. 245.

⁴⁸⁹ Shahid, "Exploring trade practice and market before and after the advent of Islam in Arabia", s. 9-10.

⁴⁹⁰ Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, s. 15-16.

Ya'kubî (ö. 905) Arapların ticaret için toplandıkları, mallarının ve canlarının güvende olduğunu belirttiği ondan fazla pazardan bahseder. Bu pazarlar Dûmetülcendel, Hacer, Suhâr, Debâ, Şıhr, Aden, Sana ile Kureyş'in yönettiği meşhur Zülmeçâz, Mecenne ve Ukâz'dır.⁴⁹¹ Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasındaki çöl sınırında bulunan Dûmetülcendel, onu diğer pazarlardan ayıran özelliklere sahipti. Bunlardan biri tartışmalı siyasî egemenliği idi. İki imparatorluğun Arap müttefikleri, bu liderlik üzerinde hak iddia ederek aralarındaki rekabeti oldukça tuhaf şekillerde yürüttüler.⁴⁹² Câhiliye döneminde kurulan pazarlar ve faaliyetleri hakkında bilgi veren İbn Hâbib (ö. 860) Gassânîlerin yönetici olduğu Dûmetülcendel pazarıyla ilgili şunları aktarır:

*Dûmetülcendel bu meşhur pazarlardan biridir. Şam ile Hicaz arasındadır. Rebû'l-evvel ayının başında kurulur ortasına kadar sürer. Sonra ay sonuna kadar yoğunluğu azalarak devam eder. Sonra seneye aynı şekilde toplanmak üzere dağılırdı. Kelb, Cedile ve Tay bu pazar yerine komşudur. İbâdiler galip gelince Ukeydir, Gassânîler galip geldiğinde ise Kunâfe burayı sahipleniyordu. Üstünlüğü şöyle sağlıyorlardı: Bir kral diğerine bilmece soruyordu. Krallardan hangisi kendisine sorulan bilmeceyi bilerek diğerine üstün gelirse diğer pazarı ona bırakıyor o da dilediği gibi tasarrufta bulunuyordu. Kendi izni olmadan kimse orada bir şey satamazdı. Kral neyi isterse onu satardı, ayrıca kendisine bu malların öşrü de verilirdi.*⁴⁹³

Ticaret kervanları, Dûmetülcendel ayrıldıktan sonra Muşakkar pazarına gelirlerdi. Bu pazar, bir sonraki yıl kurulmak üzere dağılırdı. Buraya İranlılar denizi aşarak mallarıyla geliyorlardı. Bu pazarın yakınında yaşayanlar Abdülkays ve Temîm kabilesi idi. Panayırın sahipleri Temîm kabilesinden Abdullah b. Zeydanoğullarındandı. Onlar da meliklerin Dûmetülcendel'de yaptığı gibi kendi bölgelerini kendi usullerine göre yönetiyorlardı. Burada ticaret yapanlardan öşür alıyorlardı. Satış şekli ise dokunma (*el-mülâme*) ve mırıldanma (*hemheme*) şeklinde yapılırdı. Mülâme ima etmek anlamına gelmektedir. Nitekim satış yaparken birbirlerine ima ile işaret ederek satış yapıyorlardı. Bu esnada karşılıklı olarak

⁴⁹¹ Ya'kubî, *Târihü'l-Yâ'kubî*, c. 1, s. 270-271.

⁴⁹² Michael Bonner, "The Arabian Silent Trade: Profit and Nobility in the Markets of the 'Arabs'", *Histories of the Middle East*, eds. Roxani Eleni Margariti, Adam Sabra and Petra M. Sijpesteijn (Leiden: Brill, 2010), s. 28.

⁴⁹³ İbn Hâbib, *Kitabü'l-Muhabber*, s. 263-264.

anlayışına kadar birbirleriyle konuşmazlardı. Hemheme ise müşteri malı aldıktan sonra yalan üzerine yemin edilmemesi için yapılıyordu.⁴⁹⁴

Tay kabilesinin kollarından Kelb ve Cedîle, pazara komşuydular. Bunlardan Kelb, Arapların en varlıklı kabilelerinden biri olup pazarda dükkânları bulunuyordu. Bölgede baskın bir kabile olan Kelb, pazarda köleliği Arapların hepsinden daha fazla uyguluyordu. Ancak İslâm dini, kölelerin ve cariyelerin fuhuşa zorlanmasını yasakladıktan sonra⁴⁹⁵ Araplar, bu ticaretten uzak durdular.⁴⁹⁶ Dûmetülcendel pazarının bir başka özelliği, Arap şiirinin gelişmesi açısından önemli olan şiir yarışmalarının yapılmasıdır. Bu yarışmalar, diğer panayırlarda olduğu gibi zamanın en büyük şairi kabul edilen kimsenin hakemliğinde düzenleniyordu.⁴⁹⁷

İslâm öncesi Dûmetülcendel pazarı, genellikle Gassân veya Kelb kabilesi tarafından yönetiliyordu. İslâm fetihleri sırasında Dûmetülcendel'in sahibi Ukeydir adında biriydi. Kûfeli Hristiyanlardı. Hâlid b. Velîd, Ukeydir'i esir aldı ve onu Hz. Muhammed'e getirdi. Ukeydir Müslüman oldu. Hz. Muhammed ayrıca kendisiyle cizye karşılığında anlaşma yaptı. Ancak peygamber vefat edince Ukeydir yapılan anlaşmayı bozdu ve Dûmetülcendel'den ayrılarak Hîre'ye gitti. Orada bir yapı inşa etti ve buraya Dûmetülcendel'in hatırası için "Dûme" ismini verdi. Hz. Ebû Bekir halifeliği döneminde Ukeydir isyan etti. Hâlid b. Velîd bu isyanı bastırdı ve 630 yılında Dûme fethedildikten en sonra Ukeydir ölümle cezalandırıldı.⁴⁹⁸

Arabistan'dan gelen kervanların ziyaret ettiği diğer Gassânî pazarı, Doğu'daki en önemli pazarlardan birisi olan Busrâ idi. Nabatîler tarafından kurulmuş ve *Provincia Arabia*'nın başkenti haline gelmişti. Aynı zamanda Roma'nın III. Kyrene (Cyrenaica) lejyonunun karargâhıydı. Sirhan Vadisi'nin kuzeybatısında doğrudan bir güzergâh üzerinde yer alıyordu ve Arabistan'ın iç kesimlerine erişimi

⁴⁹⁴ İbn Habîb, *Kitabü'l-Muhabber*, s. 265.

⁴⁹⁵ Bkz. Nûr Sûresi, 24/33: "Evlenme imkânı bulamayanlar, Allah lutfundan ihtiyaçlarını giderinceye kadar iffetlerini korusunlar. Bedelini ödeyerek hür olmak isteyen köle ve cariyelerinizin -kendilerinde hayır görürseniz- tekliflerini kabul edin. Allah'ın size verdiği maldan da onlara verin. Namuslu yaşamak isterlerse, dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek için cariyelerinizi fuhuş yapmaya zorlamayın. Kim onları zorlarsa, bilsinler ki böyle zorlanmalarından sonra onlara Allah rahmet ve mağfiretiyle muamele edecektir. Bilinsin ki Allah onların zorlamaları sebebiyle bağışlayıcıdır, esirgeyicidir."

⁴⁹⁶ Saîd Efgani, *Esvakü'l-Arab fi'l-cahiliyye ve'l-İslâm*, 2. bs. (Dimaşk: Dârü'l-Fikr, 1960), s. 236-237.

⁴⁹⁷ Murat Sarıcık, "Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırı", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31 (2013), s. 114.

⁴⁹⁸ Saîd Efgani, *Esvakü'l-Arab fi'l-cahiliyye ve'l-İslâm*, s. 237; Belâzürî, *Fütûhul-Büldân*, s. 70-72.

kolaylaştırıyordu.⁴⁹⁹ Bizans'ın Arabistan eyaletinin başkenti olan zengin ve müreffeh bir şehirdi. Geniş ve verimli bir ovada yer alan bu şehir, hayvan ürünlerini satmak ve tahıl, yağ, şarap ve mamul mallar almak için gelen bedevîler için önemli bir pazar görevi görüyordu.⁵⁰⁰ Busrâ'nın asıl önemi ise yirmi beş gün süren pazarının uzunluğudur. Bunun nedeni Baharat Yolu'nun son noktasında olmasından kaynaklanmaktadır. Pazar, süresi otuz ya da kırk güne çıktığı için Emevîler döneminde de önemini korumuştur. Mekke'nin Arabistan'ın kervan şehri olarak yükselmesiyle Busrâ, Mekkelilerin ve kervanlarının son durağı haline geldi. İslâm kaynaklarına göre, Hz. Muhammed çocukken amcası Ebû Tâlib ile eşi Hatice'nin kervanlarına öncülük ederken iki kez Busrâ'yı ziyaret etmişti. Bu ziyaretlerden biri sırasında Busrâ manastırında rahip Bâhîra ile tanıştığı söylenir. Hâris b. Cebele yönetimindeki başlıca Gassânî eyaleti olan *Provincia Arabia*'nın başkenti olan Busrâ, hanedanın sonuna kadar Gassânîler için kilit bir şehirdi. Buradaki pazarın sahipleri olarak Gassânîler, Bizans için hareket ediyorlardı.⁵⁰¹ Busrâ'ya gelen kervanlardan vergi (haraç) alıyorlardı. Başka bir deyişle, Busrâ'nın çevresini ve ona giden yolları kontrol ediyorlardı.⁵⁰²

Bu dönemde en büyük pazar, 6. yüzyılın sonlarında Arabistan'ın her yerinden tüccarları çeken bir ticaretin merkezi haline geldiği Mekke'deki hac merkeziydi. Hz. Muhammed'in kendisi de bir tüccardı ve ilk halife Hz. Ebû Bekir de dâhil olmak üzere pek çok tanınmış ilk Müslümanlar ticaretle uğraşmıştı. Peygamberin gelenekleri olan ilk hadisler, dürüst ticaretin devlet hizmetinden daha faziletli olduğu ve zengin tüccarın toplumun temel direği olarak görüldüğü yönündedi. Müslüman coğrafyacılar bir şehri tarif ederken cami ve çarşılarından, bunların genişliğinden, refahından ve satılan farklı türdeki mallardan bahsederler. Onlar için şehrin görkemli yapılarından ziyade ticareti başlıca ilgi kaynağıydı. Aynı zamanda Müslüman halk arasında saygı duyulan fakihler ve kadılar da devlet memurları veya ordu sınıflarından değil tüccar sınıfından geliyordu. Dolayısıyla şehrin planlamasında bu sınıfın ihtiyaçlarının ve Müslüman şehrinin ticarî unsurlarının ön plana çıkması kaçınılmazdı. Bu durum en

⁴⁹⁹ Daniel T. Potts, "Trans-Arabian Routes of the Pre-Islamic Period", *The Arabs and Arabia on the Eve of Islam*, ed. F. E. Peters (London-New York: Routledge, 1999), s. 53.

⁵⁰⁰ Hoyland, *In God's Path the Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, s. 44.

⁵⁰¹ Shahid, *BASIC*, Vol. II/II, s. 37.

⁵⁰² Michael Lecker, "The Levying of Taxes for the Sassanians in Pre-Islamic Medina (Yathrib)", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Vol. XXVII (2002), s. 119.

çok pazarlar için geçerli oldu. Özetle “klasik *polis*’in İslâm şehri *medine*’ye dönüşümü uzun vadeli sosyal ve ekonomik değişimlerin ürünü idi.”⁵⁰³

⁵⁰³ Hugh Kennedy, “From Polis to Madina: Urban Change in Late Antique and Early Islamic Syria”, *Oxford Journals*, No. 106 (February 1985), s. 24-26.

SONUÇ

Arapların Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerini doğru bir şekilde anlamak için öncelikle Sâsânîler ve Arap müttefikleri ile bedevîlere karşı doğu sınırlarını savunmadaki rollerini anlamalıyız. Ancak 6. yüzyıldan itibaren Bizans'ın doğu sınırlarını savunma sorumluluğunun öncelikle Arap konfederasyonlarına bırakıldığı çoğunlukla göz ardı edilmektedir. Bunlar arasında en önemlisi, İslâm kaynaklarının Gassânîler olarak tanımladığı Cefne hanedanı tarafından yönetilen Gassânî konfederasyonuydu.

Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının sınırlarındaki Araplar, özellikle Uzak Doğu mallarını Akdeniz dünyasına getiren deve kervanlarının yürütülmesi ve rehberlik edilmesi hususundaki rolleri her iki imparatorluğun dikkatini çekmişti. Aynı zamanda askerî güçlerinin de farkına vardıkları için bundan sonra Arap kabileleriyle ittifak yaptılar. Bizans'ın Arap müttefikleri, kabile reisleri imparatorlar tarafından *phylarch* olarak tanınan ve rakipleri Sâsânîler ile müttefikleri olmayan Arap kabilelerinin akınlarına karşı sınırları koruması için para yardımı yapılan konfederasyonlardı. Bizans'ın ittifak kurduğu bu Arap konfederasyonlarının ilki geç 3. yüzyıl ve erken 4. yüzyılda Tenûhîler oldu. Tenûhîlerin gerilemesiyle birlikte asıl müttefik 5. yüzyılda Selihîler oldu. Ancak başlangıçta onlara bağlı olan Gassânîlerin, aralarında çıkan anlaşmazlık nedeniyle hâkimiyetlerine son vermesinin ardından 6. yüzyılda Bizans'ın yeni müttefiki oldular.

Bizanslıları doğudaki çöl sınırları boyunca savunma amacıyla Gassânîlerle müttefik olmaya iten faktörler arasında coğrafya da vardı. Zira göçebe veya yarı göçebe Araplar, çöl koşullarında Bizans askerlerinden daha rahat hareket ediyorlardı. Böylece Suriye bozkırlarını Bizanslılar için düzenleyen Gassânîler, yerleşik toprakların sınırları boyunca göçebe bir yaşam süren Arap kabilelerinin oluşturduğu bir konfederasyonun liderleri oldular. Bizans imparatoru Iustinianus, bedevî Arapları uzaklaştıran sınır bölgesi “*limes Arabicus*” daha sonra “*strata Diocletiana*” adını alan sınır bölgesinin yönetimini Gassânî hükümdarı Hâris b. Cebele'ye bıraktı ve kendisini kral olarak adlandırmasına izin verdi. Bundan sonra Hâris b. Cebele herhangi bir dükten daha güçlüydü. Dolayısıyla eylemleri imparatorluğu savaşa sürükleyebilirdi. Nitekim öyle oldu. Hâris b. Cebele ve Lahmî hükümdarı III. Münzir arasında *strata*

Diocletiana'nın etrafındaki bazı meraların mülkiyeti konusunda çıkan anlaşmazlık Bizans ve Sâsânîler arasında savaflara neden oldu. Çünkü Bizans'ın Gassânîleri Suriye'deki en büyük müttefiki olarak desteklemesine karşın Sâsânîler de Hîre'deki Arap hanedanı Lahmîleri destekliyordu.

Gassânîlerin kurucusu, Yemenli Kahtânîlerin Kehlân koluna mensup "Mâüssema" lakabıyla tanınan Amr b. Amr Müzeykiyâ'nın soyundan gelmektedir. Dolayısıyla Arab-ı Âribe'dendirler. Yemen'deki Me'rib Seddi'nin yıkılmasına neden olan Arim selinden sonra ailesiyle ve aralarında Gassânîlerin mensup olduğu Ezd kabilesinden bir grupla yeni bir yurt aramak amacıyla kuzeye göç ettiler. Rivayetlere göre ilk olarak Akk ve Eşârîlerin yurdu olan Tihâme'deki "Gassân suyu" olarak isimlendirilen yerde bir süre kaldıktan sonra farklı yerlere dağıldılar. Gassânîleri oluşturacak olan grup, Cefne b. Amr liderliğinde Suriye'ye göç etti. Bu nedenle "Cefneoğulları" olarak da bilinirler. Suriye'de hâkimiyet kuran Gassânîlerin önemli iki merkezi Golan'daki Câbiye ve Havran'daki Busrâ oldu. Gassânîlerin en ihtişamlı dönemi, Hâris b. Cebele (MS 528-569) dönemi olmuştur. Hâris b. Cebele'den sonra yerine geçen oğlu Münzir b. Hâris (MS 569-582) döneminde ise Gassânîlerin sınırları, Arabistan eyaletinin neredeyse tüm bölgelerini kapsıyordu. Aslında Bizanslılar, başta *limes*ler olmak üzere Suriye'nin Araplara bırakılmasının doğru bir çözüm olmadığını biliyorlardı. Bu yüzden Gassânîlerin tamamen bağımsız ve güçlü bir devlet olmasına izin vermediler. Ancak aynı anda batıda Germanler, Slavlar ve Avarlar, doğuda Sâsânîlerle mücadele etmeye gücü yetmeyen Bizans'ın, doğu sınırlarının ve ticaretinin güvenliği de Gassânîlerin bölgedeki varlığına bağlıydı. Bizans imparatoru Iustinianus bunun farkında idi. Ancak kendisinden sonra tahta çıkan imparatorlar, Gassânîlerle olan ittifakı sürdüremediler. İslâm fetihlerinden önce Bizans imparatorları, Arap müttefiklerine verilen yardımı durdurmasıyla birlikte Gassânîler dağılmaya başlamıştı. Bunun sonucunda ise aradaki tampon bölge ortadan kalkmış ve Bizans'ın doğu sınırları savunmasız kalmıştı. Bunu gören Sâsânîler, Antik Çağ'ın son büyük savaşı olarak bilinen 602-628 arasındaki savaflar dizisinde Dımaşk ve Kudüs'ü ele geçirerek Gassânîlerin Suriye'deki hâkimiyetine son verdiler. Buna rağmen Gassânî konfederasyonuna bağlı Arap kabileleri Bizans'a sadık kalmaya devam etmişlerdi. Zira Doğu'yu geri almak için Sâsânîlerle yapılan savaflarda Heraclius'un ordusunda savaştılar. İmparator Heraclius'un yeniden onlarla ittifak yapmasının ardından doğu

sınırları güvence altına alınmış ve Kudüs ile Suriye tekrar ele geçirilmişti. Ancak bu sırada Arap yarımadasında yeni bir güç olan İslâm orduları ortaya çıkmıştı. Gassânîler bu sefer Müslümanlara karşı yapılan savaşlarda Bizans'ın ordusunda yer aldılar. 629 yılında Mûte Savaşı'nda, Müslümanların ordusuna karşı galip gelmişlerdi. Ancak bu ilerleyişleri çok kısa sürdü ve nihayetinde 636'da Yermük'te ağır bir yenilgiye uğradılar. Bundan sonra Müslüman Araplar, hızla ilerleyerek hem Bizans'ın hem de müttefikleri Gassânîlerin bölgedeki varlığına tamamen son verdiler. Müslümanların ilerleyişi sırasında Gassânîler de dâhil olmak üzere müttefik Arap kabileleri, Bizans ordusunda savaşmıştı. Ancak *foederati* sisteminin eski haline getirilmediği de açıktır. Gassânîlerin ve diğer Arap kabileleri, Müslüman Araplara ve Sâsânîlere karşı savaşmaya kendilerinin karar vermiş olduğu anlaşılmaktadır.

Bizans'ın etkisiyle Hristiyanlığı benimseyen Gassânîler, Hâris b. Cebele döneminde miafizit inancını Suriye'de yeniden canlandırmışlardı. Aralarında Süryani piskopos Yakub el-Berdaî'nin de bulunduğu çok sayıda miafizit piskoposun doğuya atanmasını sağlayarak miafizitliğin yayılmasına öncülük etmişlerdir. Böylelikle Gassânîler, hem güçlerinin büyüklüğü hem de farklı bir Hristiyan mezhebinin taraftarı olarak Bizans'ın diğer Arap müttefiklerinden ayrılmıştı. Ancak Gassânîler tarafından benimsenen miafizitliğin artması ve daha sonra Suriye kilisesinin bağımsızlığını kazanması Kadıköy inancını benimseyen imparatorluk yönetimiyle sorunlar yaşamasına neden oldu. Bizans tarafından hükümdarlarına verilen “phylarch” gibi ünvanlar artık verilmedi. Bizanslıların desteğini çekmesi üzerine bağımsızlık düşüncesinde olmayan Gassânîler, imparatorluk yönetimine karşı ayaklanmaya başlamışlardı. Bizans ise Sâsânîlerin işgali ve ardından gerçekleşen İslâm fetihleriyle sadık müttefikinin önemini anlayacaktı. Bu yüzden Gassânîlerle yeniden anlaşma sağlamışlardı. Ancak hızla ilerleyen İslâm ordularını durdurmak için artık çok geç olmuştu.

Gassânîler, kurdukları yakın ilişkiler sonucunda Bizans kültürünün etkisi altına girmişlerdi. Bunun sonucunda Arap ve Bizans medeniyetinin izlerini taşıyan mimari eserler ortaya koymuşlardır. Gassânîlerin en meşhur yapısı, Hâris b. Cebele tarafından Hristiyan Suriye Arapları arasında saygı duyulan bir din adamı Aziz Sergius'un mezarının bulunduğu Rusâfe'de yaptırdığı kilisedir. Hâris şehri surlarla çevlemiş, kendisinden sonra yerine geçen oğlu Münzir b. Hâris de şehre su ulaştırmak için

sarnıçlar inşa etmiştir. Böylece bundan sonra “Sergiopolis” olarak adlandırılmıştır. Rusâfe’deki bu kilise ve buradaki Aziz Sergius’un mezarı, Gassânîler ile Hristiyanlık dini arasındaki ilişkinin en önemli arkeolojik kanıtlardır. Gassânîlerin en ihtişamlı yapıları ise saraylardı. Nitekim bu saraylar, edebiyat çevresini cezbeden zenginliğe sahiplerdi. Gassânî sarayları, Emevî saraylarının yükselişinden önce Arap şiirinin en önemli merkezleriydi. Gassânî prenslerinin şairleri, müzisyenleri ve sanatçıları himaye etme geleneğini, Emevî halifeleri Şam’daki saraylarına örnek almışlardır. Emevî halifeleri aynı zamanda saraylarında Gassânîlerden gelenleri görevlendirmiştir. Emevîlerin devlet kurumlarındaki Bizans etkisinin nedeni Gassânîler idi.

Gassânîler, Suriye’de şehirler, kasabalar kurmuş; saraylar, kiliseler, köprüler inşa etmiş ve sarnıçlar ıslah etmişlerdir. Ayrıca sulama tekniklerini de beraberlerinde getirmişlerdi. Buna göre onların göçebe değil yerleşik bir kabile olduğunu söylemek mümkündür. İslâm kaynakları, Gassânîlerin yerleşik bir kabile olarak tanımlarlar. Gassânîlerin sarayında bulunan meşhur sahabî Hassân b. Sâbit’in şiirlerinde de bunu görebilmek mümkündür. Bununla birlikte Gassânîler, yerleşik kabilelerin yanı sıra bedevîlerin de bulunduğu geniş bir konfederasyondur. Bu nedenle özellikle Bizans kronikleri, onların Bizans ile ittifak kurup Hristiyanlığı benimsemelerine kadar göçebe veya barbar olarak aktarmışlardır.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

al-Khazrejiy, *The Pearl-Strings a History of the Resuliy Dynasty of Yemen*, edit. E. G. Browne, R. A. Nicholson and A. Rogers, v.1, Leiden: E.J. Brill; London: Luzac&Co., 1906.

Ammianus Marcellinus, *Roma Tarihi: Res Gestae*, çev. Samet Özgüler, İstanbul: Historia Kitap, 2019.

Asmaî, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî, *Târîhü'l-Arab kable'l-İslâm*, thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsin, Beyrut: Dârü'l-Verrak, 2009.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Riyaz Zirikli-Süheyl Zekkar, c. 1, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, *Fütûhul-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı*, haz. Hanîfî Akın, c. 1, İstanbul: Beka Yayınları, 2009.

Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend, *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdülmün'im Amir, Bağdat: Mektebetü'l-Müsenna, [t.y.].

Ebü'l-Fida, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *Ebü'l-Fida Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî târîhi'l-beşer*, Mahmûd Deyyûb, c. 2, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l İlmiyye, 1997.

Eutropius, *Kısa Roma Tarihi*, çev. Çiğdem Menzilioğlu, İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed, *Ahbâru Mekke ve ma cae fiha mine'l-asar*, thk. Rüşdi es-Salih Melheses, 3. bs., Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1979.

Hamza el-İsfahânî, Ebû Abdillâh (Ebû Abdirrahmân, Ebü'l-Hasen) Hamza b. el-Hasen, *Târîhu Sini Müluki'l-arz ve'l-Enbiya*, Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, [t.y.].

Ioannes Ephesus, (*Historia Ekklesiastike*) *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*, trans. R. Payne Smith, Oxford: Oxford University Press, 1860.

Ioannes Ephesus, *Lives of the Eastern Saints*, trans. E. W. Brooks, Paris: Patrologia Orientalis, 1923.

Ioannes Malalas, (*Chronographia*) *The Chronicle of John Malalas*, trans. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys, Roger Scott, Melbourne: University of Melbourne, 1986.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *el-İştikâk*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1958.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *Kitabü'l-Muhabber*, tsh. Ilse Lichtenstadter, Beyrut: Dârü'l-Âfâkı'l-Cedîde, [t.y.].

İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, c. 1, Dımaşk: Dâru Ya'reb, 2004.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî, *Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi: İslâm Tarihi*, çev. Hasan Ege, c.1, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1985.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, 4. bs. (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1969).

İbnü'l Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Halil Me'mun Şiha, c. 1, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2002.

Kazvînî, Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî, *Asarü'l-bilad ve Ahbarü'l-ibad*, Beyrut: Dâru Sadır, [t.y.].

Menandros Protector, (*Historiae*) *The History of Menander the Guardsman*, trans. R.C. Blockley, Liverpool: Francis Cairns, 1995.

Mes'udî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürûcü'z-zeheb ve Me'âdinü'l-cevher (fî tühafî'l-eşrâf mine'l-mülûk ve ehli'd-dirâyât)*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, 4. bs., c. 2, Kahire: el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, 1964.

Michael Syrus, (*Chronicle*) *The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great)*, trans. Matti Moosas, Teaneck: Beth Antioch Press, 2014.

Nikephoros, (*Breviarium*) *Short History*, trans. Cyril Mango, Washington: Dumbarton Oaks, 1990.

Procopius, (*De Aedificiis*) *On Buildings*, trans. Henry B. Dewing, Glanville Downey, Loeb Classical Library, Cambridge, MA: Harvard, 1954.

Procopius, (*De Bellis*) *History of the Wars: Books 1-2 (The Persian Wars)*, trans. H. B. Dewing, Loeb Classical Library, Cambridge, MA: Harvard, 2001.

Rufinus of Aquileia, (*Historia Ecclesiastica*) *History of the Church*, trans. Philip R. Amidon, Washington: The Catholic University of America Press, 2016.

Sâid Efgani, Muhammed Saîd b. Muhammed Cân b. Ahmed el-Efgânî ed-Dımaşkî, *Esvakü'l-Arab fî'l-cahiliyye ve'l-İslâm*, 2. bs., Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1960.

Sebeos, Herakleios Tarihi, çev. Z. Zühre ilkgelen, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2019.

Strabo, (*Geographika*) *The Geographia of Strabo, Books 15-16*, trans. Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library, London-New York: William Heinemann Ltd., 1930.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tarihü't-taberi: Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, c. 2, Beyrut: Dâru Süveydan, 1967.

Theophanes Confessor, (*Khronographia*) *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, trans. Cyril Mango, Roger Scott, Oxford: Oxford University Press, 1999.

Theophylacti Simocattae, (*Historiae*) *The History of Theophylacti Simocattae*, trans. Michael and Mary Whitby, Oxford: Clarendon Press, 1986.

Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbu'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, c. 3, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1966.

Vehb b. Münebbih, *Kitâbu't Tîcân fî mülûki Himyer*, nşr. Abdülazîz el-Mekâlih, 2. bs., Sana: Merkezi'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsü'l Yemeniyye, 1979.

Ya'kubî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Tarihü'l-yakubi*, c. 1, Beyrut: Dâru Sadır, [t.y.].

Yakut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yakût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 2/3/6, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1906.

Yeshu (Ioshua), (*Chronicle*) *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, trans. Frank R. Trombley, John W. Watt, Liverpool: Liverpool University Press, 2000.

Zachariah, (*Historia Ecclesiastica*) *The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene*, trans. Frederick J. Hamilton and Ernest W. Brooks, London: Methuen& Co., 1899.

Modern Kaynaklar

Akalın, Kutlu, Volker Menze, *John of Tella's Profession of Faith*, New Jersey: Gorgias Press, 2009.

Al-Ani, Ayad, *The Arabs from Alexander the Great until the Islamic Conquests*, New Jersey: Gorgias Press, 2021.

Al-Nasarat, Mohammed, "Byzantine Maritime Trade in Southern Jordan: The Evidence from Port of Aila (Aqaba)", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. XII (2012), s. 101-116.

Apak, Adem, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S. 2 (2008), s. 159-173.

Apak, Adem, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017.

Arce, Ignacio, “Romans, Ghassanids and Umayyads and the Transformation of the Limes Arabicus: From Coercive and Deterrent Diplomacy Towards Religious Proselytism and Political Clientelism”, (Oxford: BAR International Series, 2012), s. 455-481.

Ashtor, Eliyahu, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London: Collins, 1976.

Avcı, Casim, *İslâm-Bizans İlişkileri (610-847)*, Ankara: TTK Yayınları, 2015.

Badur, Sevgi, “Hâris b. Cebele'nin Konstantinopolis Ziyareti: Din ve Dış Politika Arasında Gassânî-Doğu Roma İlişkileri”, *Cedrus: The Journal of Mediterranean Civilisations Studies*, C. X (2022), s. 333-345.

Ball, Warwick, *Arabistan'dan Öteye: Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi*, çev. Ahmet Aybars Çağlayan, c.1, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.

Ball, Warwick, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, London-New York: Routledge, 2016.

Ball, Warwick, *Syria A Historical and Architectural Guide*, Northampton, MA: Interlink Books, 2007.

Ball, Warwick, Warwick Ball, *Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenışı: Tek Dünyaya Doğru: Antik İran ve Batı*, c. 2, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010.

Bamyeh, Muhammed A., “Orta Batı Arabistan'da İslamiyet Öncesi Toplumsal Örgütlenme ve Kültürel İfade Biçimleri”, *Wiley Blackwell İslam Tarihi*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.

Bennett, Julian, *Trajan Optimus Princeps: A Life and Times*, London-New York: Routledge, 1997.

Bevan, E. Robert, *The House of Seleucus*, v.1, New York: Barnes&Noble, 1966.

Bevan, George, Greg Fisher, and Denis Genequand, “The Late Antique Church at Tall al-‘Umayrī East: New Evidence for the Jafnid Family and the Cult of St. Sergius in Northern Jordan”, *BASOR*, No: 373 (2015), s. 49-68.

Beyânî, Şirin, *Eşkânîlerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânîlerin Yükselişi*, çev. Ali Hüseyin Toğay, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.

Bonner, Michael, “The Arabian Silent Trade: Profit and Nobility in the Markets of the ‘Arabs’”, *Histories of the Middle East*, eds. Roxani Eleni Margariti, Adam Sabra and Petra M. Sijpesteijn, Leiden: Brill, 2010.

Bonner, Michael, *The Last Empire of Iran*, New Jersey: Gorgias Press, 2020.

Bosworth, Edmund, “Iran and the Arabs”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Bouchier, E. Spenser, *Syria as a Roman Province*, Oxford: B. H. Blackwell, 1916.

Bowersock, Glen W., *Roman Arabia*, USA: Harvard University Press, 1983.

Bowersock, Glen W., *Throne of Adulis: Red Sea Wars on the Eve of Islam*, Oxford: Oxford University Press, 2013.

Bray, Julia, “Christian King, Muslim Apostate: Depictions of Jabala Ibn al-Ayham in Early Arabic Sources”, *Writing ‘True Stories’ Historians and Hagiographers in the Late Antique and Medieval Near East*, ed. Arietta Papaconstantinou, Turnhout: Brepols Publishers, 2010.

Briant, Pierre, *Büyük İskender: Fetihler ve Siyaset*, çev. Nihan Özyıldırım, İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.

Brosius, Maria, *The Persians*, London-New York: Routledge, 2006.

Brown, Peter, *Geç Antikçağ Dünyası*, çev. Turhan Kaçar, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.

Bryce, Trevor, *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*, Oxford: Oxford University Press, 2014.

Butcher, Kevin, *Roman Syria and the Near East*, London: British Museum Press, 2003.

Cameron, Averil, *The Mediterranean World in Late Antiquity 395-700 AD*, London-New York: Routledge, 2012.

Cengiz, Ercan, Yusuf Canpolat, “Gassânilerin Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Gassâni-Sâsâni Münasebetleri”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 16 (2021), s. 736-753.

Christides, Vasilios, “The Image of the Pre-Islamic Arab in the Byzantine Sources” (Doctoral Thesis, Princeton University), 1970.

Cook, David, “Syria and the Arabs” *A Companion to Late Antiquity*, edit. Philip Rousseau, Chichester, U.K.; Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2009.

Crone, Patricia, *Meccan Trade and the Rise of Islam*, New Jersey: Gorgias Press, 2004.

Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, c. 1/3, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1969.

Çağatay, Neşet, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.

Çelebi, Furkan, “Mekke’nin Ticarî Bir Merkeze Dönüşmesinde Bizans-Sâsânî Mücadelesinin Rolü”, *Siyer Araştırmaları Dergisi*, S. 16 (Nisan 2024), s. 69-89.

Çağatay, Neşet, “Hz. Muhammed’in Soyu, Çocukluğu ve Gençliği”, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VIII, S. 1 (1960), s. 19-39.

Daryaee, Touraj, Khodadad Rezakhani, *From Oxus to Euphrates: The World of Late Antique Iran (Ancient Iran Series)*, v. 1 (Los Angeles, California: Farhang Foundation, 2016).

Daryaee, Touraj, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, London-New York: I. B. Tauris& Co. Ltd. 1967.

Dignas, Beate, Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

Donner, Fred, *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam*, Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2010.

Donner, Fred, *The Early Islamic Conquests*, Princeton: Princeton University Press, 1981.

Dresch, Paul, *Tribes, Government, and History in Yemen*, Oxford: Clarendon Press, 1989.

Dussaud, Rene, *el-Arab fî Suriyye kable'l-İslâm*, çev. Abdülhamid Devahili, Kahire: Lecnetü't-Te'lif ve't-Terceme ve'n-Neşr, 1959.

Duygu, Zafer, *Hristiyanlık ve İmparatorluk: Geç Antikçağ'da Kilise-Devlet İlişkileri ve Kristoloji Paradigmaları*, İstanbul: Divan Kitap, 2017.

Edwell, Peter, "Arabs in the Conflict Between Rome and Persia, AD 491-630", *Arabs and Empires before Islam*, ed. Greg Fisher, Oxford: Oxford University Press, 2015.

Esamine, Halil, "Emevîler Döneminde Arapların İskânı", çev. Nuh Arslantaş, *Öneri Dergisi*, C. II, S. 12 (1999), s. 271-280.

Farrokh, Kaveh, *Shadows in the Desert: Ancient Persia at War*, Oxford: Osprey Publishing, 2007.

Fayda, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.

Fayda, Mustafa, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halife Dönemi 11-40/632-661)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2014.

Fisher, Greg, *Between Empires Arabs, Romans, and Sasanians in Late Antiquity*, Oxford: Oxford University Press, 2011.

Fisher, Greg, Philip Wood and others, "Arabs and Christianity", *Arabs and Empires before Islam*, ed. Greg Fisher, Oxford: Oxford University Press, 2015.

Fisher, Greg, *Rome, Persia, and Arabia: Shaping the Middle East from Pompey to Muhammad*, London-New York: Routledge, 2020.

Fowden, Elizabeth Key, *The Barbarian Plain Saint Sergius Between Rome and Iran*, Berkeley: University of California Press, 1999.

Franck, Irene M., David M. Brownstone, *The Silk Road: A History*, New York-Oxford: Facts On File Publications, 1986.

Frankopan, Peter, *The Silk Roads: A New History of the World*, New York: Vintage Books, 2017.

Frend, W. H. C., *The Rise of the Monophysite Movement*, Cambridge: Cambridge University Press, 1972.

Genequand, Denis, "Some Thoughts on Qasr al-Hayr al-Gharbi, its Dam, its Monastery and the Ghassanids", *Levant*, Council for British Research in the Levant&Service Cantonal d'Archéologie, Vol. XXXVIII (December 2006), s. 63-83.

Genequand, Denis, "The Archaeological Evidence for the Jafnids and the Nasrids", *Arabs and Empires before Islam*, ed. Greg Fisher, Oxford: Oxford University Press, 2015.

Glubb, John Bagot, *The Great Arab Conquests*, New Jersey: Prentice-Hall, 1964.

Graf, David, "The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 229 (February 1978), s.1-26.

Grant, Christina Phelps, *The Syrian Desert Caravans, Travel and Exploration*, London: A.&C. Black, Ltd. 1937.

Greatrex, Geoffrey, "Byzantium and the East in the Sixth Century", *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. Michael Maas, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Greatrex, Geoffrey, Samuel N.C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, London-New York: Routledge, 2002.

Grunebaum, G. E., *Classical Islam: A History, 600-1258*, trans. Katherine Watson, New Jersey: Aldine Transaction Publishers, 1970.

Günaltay, Şemsettin, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Günaltay, Şemsettin, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.

Hamidullah, Muhammed, “el-Îlâf veya İslâm’dan Önce Mekke’nin İktisadî-Diplomatik Münasebetleri”, çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IX, S. 1 (Ankara, 1961), s. 213-222.

Hamidullah, Muhammed, *Foreign relations of the prophet Muhammed*, 4. bs., Haydarabad: The Institute of Indo-Middle East, [t.y.].

Hamidullah, Muhammed, *Hız. Peygamber’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.

Hamidullah, Muhammed, *Mecmû’atü’l-Vesâ’iki’s-Siyâsiyye li’l-Ahdi’n-Nebevî ve’l-Hilâfeti’r-Râşide*, Beyrut: Dârü’n-Nefâis, 2001.

Hitti, Philip, *İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.

Hodgson, Marshall G. S., *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization The Classical Age of Islam*, v. 1, Chicago: University of Chicago Press, 1977.

Hoyland, Robert G., *Arabia and the Arabs: From the Bronze Age to the Coming of Islam*, London-New York: Routledge, 2001.

Hoyland, Robert G., *In God’s Path the Arab Conquests and the Creation of an Islamic Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2015.

İslam Çelik, Sümeyye, “*Gassânîler* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi), 2019.

Kaçar, Turhan, “Doğu Roma Dünyasında Monofizit Reaksiyon ve İmparator Iustinianus”, *CollAn*, C. IX, S. 3 (2010), s. 307-332.

Kaçar, Turhan, “Dünyaya İki Işık: Geç Antikçağ’da İran ve Roma”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, S. 61 (2012), s. 153-180.

Kaçar, Turhan, “Erken Bizans Döneminde Doğu: Süryani Monofizitliğinin Doğuşu”, ed. A. Bakkal, *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu*, Şanlıurfa 2006, s. 107-121.

Kaçar, Turhan, *Geç Antikçağ’da Hristiyanlık: Doğu’da İsa Doktrininin Siyasi ve Entelektüel Tarih*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2009.

Kaegi, Walter E., *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Kaegi, Walter E., *Heraclius, Emperor of Byzantium*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Kara, Cahit, “Heyetler Yılı (Senetü’l-Vüfûd): Tarihsel Arka Plan Üzerine Bir İnceleme”, *İstem Dergisi*, S. 23 (Aralık 2014), s. 101-162.

Kazhdan, Alexander P., “Limes”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Dumbarton Oaks, Washington: Oxford University Press, 1991.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu’cemu kabâ’ili’l-Arabi’l-kadîme ve’l-hadîse*, 3. bs., c. 9, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1982.

Kelpetin, Mahmut, *Cahiliye Döneminde Arabistan*, Ankara: Fecr Yayınları, 2022.

Kelpetin, Mahmut, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016.

Kennedy, Hugh, “From Polis to Madina: Urban Change in Late Antique and Early Islamic Syria”, *Oxford Journals*, No. 106 (February 1985), s. 3-27.

Kennedy, Hugh, “Syria, Palestine and Mesopotamia”, *The Cambridge Ancient History*, ed. Averil Cameron, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

Kennedy, Hugh, “Syrian Elites from Byzantium to Islam: Survival or Extinction?”, *Money, Power and Politics in Early Islamic Syria*, ed. John Haldon, Aldershot: Ashgate Publishing Company, 2010.

Kennedy, Hugh, “The Impact of Muslim Rule on the Pattern of Rural Settlement in Syria”, *La Syrie de Byzance à l’Islam*, eds. P. Canivet and J.P. Rey-Coquais, Damascus, Institut Français du Proche Orient, 1992.

Kennedy, Hugh, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, Great Britain: Pearson Education Limited, 2004.

Khazanov, Anatoly, “Nomads in the History of the Sedentary World”, *Nomads in the Sedentary World*, eds. Anatoly Khazanov and André Wink, London-New York: Routledge, 2001.

Khazanov, Anatoly, *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015.

Lapidus, Ira M., *İslam Toplamları Tarihi*, çev. Yasin Aktay, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Lecker, Michael, “The Levying of Taxes for the Sassanians in Pre-Islamic Medina (Yathrib)”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, Vol. XXVII (2002), s. 109-126.

Lecker, Michael, “Were the Ghassanids and the Byzantines behind Muḥammad’s hijra?”, *Les Jafnides. Des rois arabes au service de Byzance (VIe siècle de l’ère chrétienne)*, eds. Denis Genequand and Christian Julien Robin (Paris: Orient&Méditerranée, 2014), s. 277-294.

Lenski, Noel, *Failure of Empire Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley-Los Angeles: University of California Press, 2002.

Liebeschuetz, Wolf, “Arab Tribesmen and Desert Frontiers in Late Antiquity”, *Journal of Late Antiquity*, Johns Hopkins University Press, Vol. VIII, No. 1 (Spring 2015), s. 62-96.

Liebeschuetz, Wolf, *East and West in Late Antiquity: Invasion, Settlement, Ethnogenesis and Conflicts of Religion*, ed. Olivier Hekster, Leiden: Brill, 2015.

Lyonnet, Bertille, “Who Lived in the third-Millennium “Round Cities” of Northern Syria?”, *Nomads, Tribes, and the State in the Ancient Near East Cross-Disciplinary Perspectives*, ed. Jeffrey Szuchman, USA: University of Chicago, 2009.

Mackintosh-Smith, Tim, *Arabs A 3,000-Year History of Peoples, Tribes and Empires*, New Haven and London: Yale University Press, 2019.

Mayerso, Philip, Mauia, “Queen of the Saracens? A Cautionary Note”, *Israel Exploration Journal*, Vol. XXX, No. 1/2 (1980), s. 123-131.

Mehran, Muhammed Beyyumi, *Dirasat fî tarihi'l-Arabi'l-kadim*, 2. bs., Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1980.

Menze, Volker, “Süryani Ortodoks Kilisesi’nin Ortaya Çıkışı: Dinî Kimliğe Dair Arayış”, *Süryaniler: Kimlik, Din, Literatür*, ed. Zafer Duygu, Kutlu Akalın, Umut Var, İstanbul: Selenge Yayınları, 2023.

Menze, Volker, “The Establishment of the Syriac Churches”, *The Syriac World*, ed. Daniel King, London-New York: Routledge, 2019.

Meyendorff, John, “Justinian, the Empire and the Church”, *Dumbarton Oaks*, Vol. XXII (1968), s. 43-60.

Millar, Fergus, *The Roman Near East 31 BC-AD 337*, USA: Harvard University Press, 2001.

Mitchell, Stephen, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-641*, çev. Turhan Kaçar, Ankara: TTK Yayınları, 2016.

Monferrer-Sala, Juan Pedro, ““New Skin for Old Stories’ Queens Zenobia and Mawiya, and Christian Arab Groups in the Eastern Frontier During the 3rd-4th Centuries CE”, *Mapping Knowledge: Cross-Pollination in Late Antiquity and the Middle Ages*, eds. Charles Burnett and Pedro Mantas-Espana (Cordoba, Spain: Warburg Institute, 2014), s. 71-99.

Monferrer-Sala, Juan Pedro, “Lakhmids against Ghassanids in the late 6th c. CE. Qābūs b. al-Mundhir Defeats al-Mundhir b. Ḥārith b. Jabala. A Pre-Islamic Episode Rendered into Arabic from Syriac”, *Interrelations Between the Peoples of the Near East and Byzantium in Pre-Islamic Times*, ed. Vassilios Christides (Cordoba: Cordoba Near Eastern Research Unit, 2015), s. 79-105.

Musil, Alois, *Arabia Deserta: A Topographical Itinerary*, New York: American Geographical Society Oriental Explorations and Studies, 1927.

Nöldeke, Theodor, *Ümerâü Gassân*, çev. Bendelî Cevzî-Kostantin Rezzak (Beyrut: el-Matabaatü'l Katolikiyye, 1933).

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yayınları, 2019.

Öz Nalezen, Nihan, “Zenobia: Roma ve Sasaniler Arasında Bir Kraliçe” (Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi), 2024.

Pandura, Mariusz, “Perceiving Otherness, Creating Resemblance-the Byzantinization of Nomads in the Age of Justinian I: the Arabs”, *Acta Euroasiatica*, Vol. I (2013), s. 43-71.

Parker, Thomas, *Romans and Saracens: A History of the Arabian Frontier*, American Schools of Oriental Research, 1986.

Pirenne, Henri, *Hız. Muhammed ve Charlemagne*, çev. Muhsin Önal Mengüşoğlu, İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.

Potts, Daniel T., “Trans-Arabian Routes of the Pre-Islamic Period”, *The Arabs and Arabia on the Eve of Islam*, ed. F. E. Peters, London-New York: Routledge, 1999.

Retso, Jan, *The Arabs in Antiquity: Their History from the Assyrians to the Umayyads*, London-New York: Routledge, 2003.

Sarıcık, Murat, “Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 31 (2013), s. 109-140.

- Sarris, Peter, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Segal, Arthur, *Town Planning and Architecture in Provincia Arabia*, Oxford: BAR International Series, 1988.
- Shaban, Muhammad A., *Islamic History A New Interpretation A.D. 600-750 (A.H. 132)*, v. 1, Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- Shahid, Irfan, "Exploring trade practice and market before and after the advent of Islam in Arabia", *JEEIR*, Vol. VI, No. 2 (2018), s. 5-18.
- Shahid, Irfan, *Byzantium and the Arabs in the Fourth Century*, Washington: Dumbarton Oaks, 1984, 2006.
- Shahid, Irfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, v. 2/1, Washington: Dumbarton Oaks, 2002.
- Shahid, Irfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, v. 2/2, Washington: Dumbarton Oaks, 2009.
- Shahid, Irfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, v.1, Washington: Dumbarton Oaks, 1995.
- Sidebotham, Steven E., "Romans and Arabs in the Red Sea", *Topoi*, Vol. VI/II (1996), s. 785-797.
- Sommer, Michael, *Palmyra A History*, London-New York: Routledge, 2018.
- Şahin Utku, Nihal, *Kızıldeniz Çöl, Gemi ve Tacir*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- T. Fiema, Zbigniew, "The Military Presence in the Countryside of Petra in the 6th", *Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies Held in Amman, Jordan* (September 2000), eds. Philip Freeman, Julian Bennett, Zbigniew T. Fiema and Birgitta Hoffmann, Oxford: BAR International Series 2002.
- Takkuş, Muhammed Süheyl, *Tarihü'l-Arab kable'l-İslâm*, Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 2009.

Toral Niehoff, Isabel, “Emperyal Çekişmeler ve Araplar: İslam’ın Arifesinde Geç Antik Dünya”, *Wiley Blackwell İslam Tarihi*, çev. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022).

Toral Niehoff, Isabel, “Late Antique Iran and the Arabs: The Case of al-Hira”, *Journal of Persianate Studies*, Vol. VI (2013), s. 115-126.

Usta, İbrahim, *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Vasiliev, Alexander, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, c. 1, Ankara: Maarif Matbaası, 1943.

Walmsley, Alan, *Early Islamic Syria an Archaeological Assessment*, London: Bristol Classical Press, 2007.

Watt, Montgomery, *Muhammad at Mecca*, Oxford: Oxford University Press, 1960.

Whittow, Mark, *The Making of Byzantium 600-1025*, Berkeley: University of California Press, 1996.

Winkler, Dietmar W., “The Syriac Church Denominations: an Overview”, *The Syriac World*, ed. Daniel King, London-New York: Routledge, 2019.

Wise Bauer, Susan, *Antik Dünya Tarihi: İlk Kayıtlardan Roma’nın Dağılmasına Kadar*, çev. Mehmet Moralı, 4. bs., İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.

Wood, Philip, “Christianity and the Arabs in the Sixth Century”, *Interactions Between Rome and the Peoples on the Arabian and Egyptian Frontiers in Late Antiquity*, eds. G. Fisher and J. Dijkstra, Leuven: Peeters, 2014.

Zeydan, Corcî, *el-Arab Kable’l-İslâm* (Beyrut: Daru Mektebeti’l-Hayat, 1914).

Ansiklopedi Maddeleri

Abel, A., “Bosrā”, *EI*, Vol. I, 1986, s. 1275-1277.

Ağırakça, Ahmet, “Gassânîler”, *DİA*, c. 13 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), s. 397-398.

- Algül, Hüseyin, “Mûte Savaşı”, *DİA*, c. 31 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020), s. 385-386.
- Ateş, Ali Osman, “Kusay b. Kilâb”, *DİA*, c. 26 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), s. 460-461.
- Azizova, Elnure, “Tihâme”, *DİA*, c. 41 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), s. 153-154.
- Christides, V., “Milâha”, *EI*, Vol. VII, 1993, s. 40-46.
- Çubukçu, Asri, “Buâs”, *DİA*, c. 6 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), s. 340.
- Demirkent, Işın, “Herakleios”, *DİA*, c. 17 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), s. 210-215.
- Elmalı, Hüseyin , “Hassân b. Sâbit”, *DİA*, c. 16 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), s. 399-402.
- Fayda, Mustafa, “Câbiye”, *DİA*, c. 6 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), s. 538.
- Fayda, Mustafa, “Cebele b. Eyhem”, *DİA*, c. 7 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), s. 184-185.
- Fayda, Mustafa, “Senetü'l-Vüfûd”, *DİA*, c. 36 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), s. 520-521.
- Harman, Ömer Faruk, “Arim”, *DİA*, c. 3 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), s. 373-374.
- Özkan, Mustafa, “Medine Vesikası”, *DİA*, c. 2 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019), s. 212-215.
- Schleifer, J., “Gassânîler”, *İA*, c. 4 (İstanbul: MEB Basımevi, 1978), s. 718-721.
- Sezikli, H. Ahmet, “Amr b. Ma'dîkerib”, *DİA*, c. 3 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), s. 88.
- Webb, Peter, “Bakr b. Wā'il”, *EI*, Vol. III, 2020, s. 6-9.

Yıldız, Hakkı Dursun, “Arap”, *DİA*, c. 3 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), s. 272-276.

Yiğit, İsmail, “Tebük Gazvesi”, *DİA*, c. 40 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), s. 228-230.

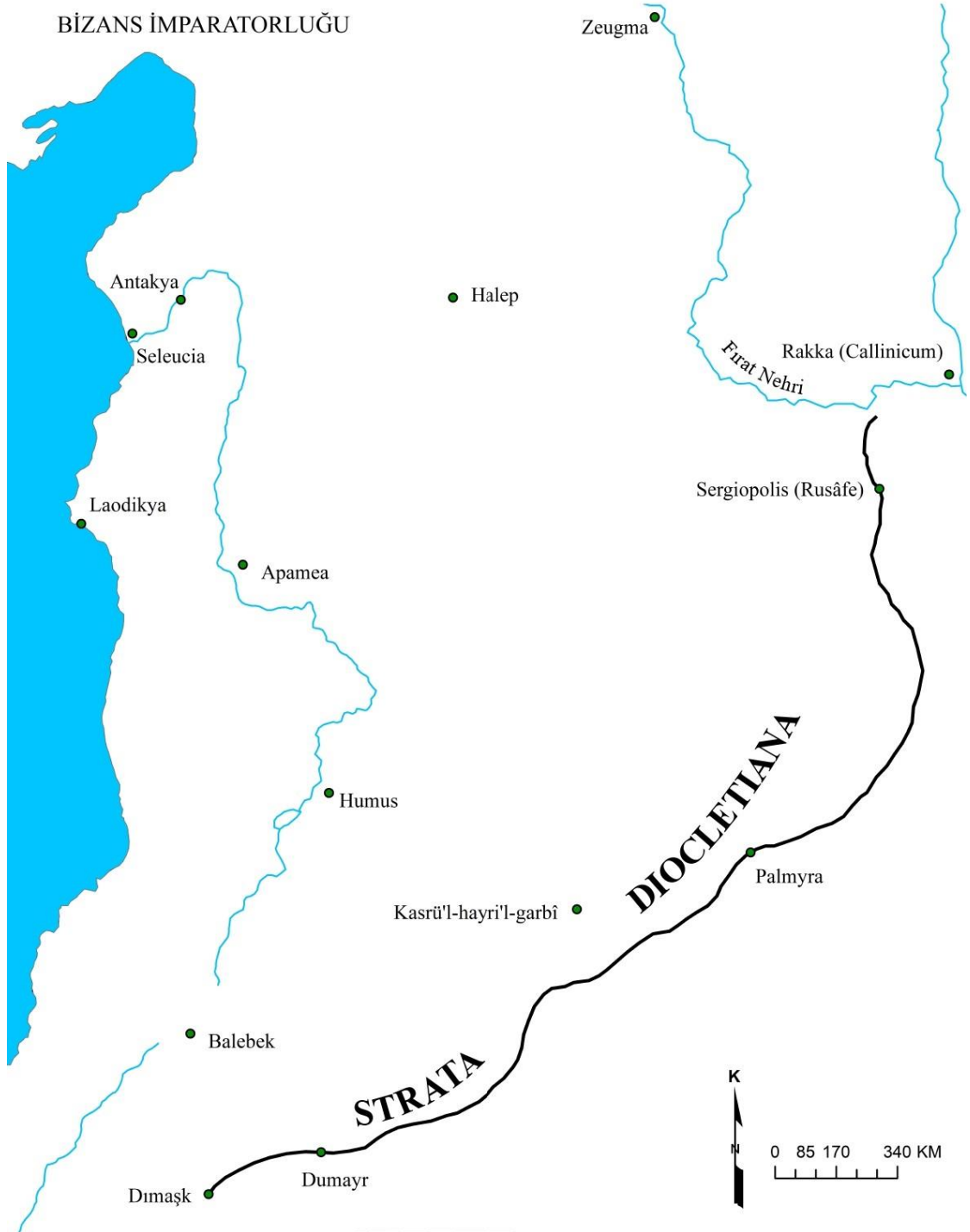
EKLER

1. Gassânî Hükümdarları

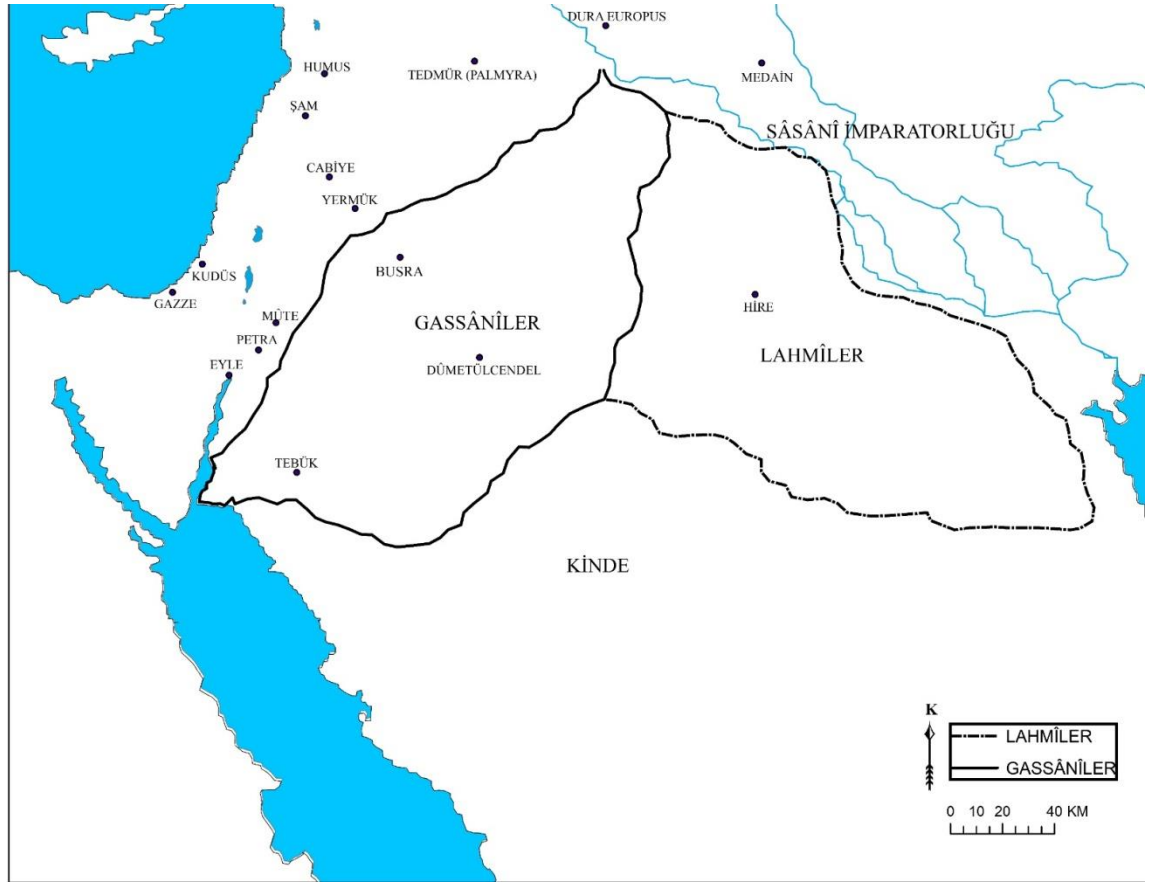
- 1) Cefne b. Amr (MS 220-265)
- 2) Amr b. Cefne (MS 265-270)
- 3) Sa'lebe b. Amr (MS 270-287)
- 4) Hâris b. Sa'lebe (MS 287-307)
- 5) Cebele b. Hâris (MS 307-317)
- 6) Hâris b. Cebele (İbn Mâriye) (MS 317-327)
- 7) Münzir b. Hâris (MS 327-330)
- 8) Eyhem b. Hâris (MS 327-330)
- 9) Münzir el-Asğar b. Hâris (MS 327-340)
- 10) Nu'man b. Hâris (MS 327-342)
- 11) Amr b. Hâris (MS 330-356)
- 12) Cebele b. Hâris (MS 327-361)
- 13) Cefne b. Münzir (MS 361-391)
- 14) Nu'man b. Münzir (MS 361-362)
- 15) Nu'man b. Amr b. Münzir (MS 391-418)
- 16) Cebele b. Nu'man (MS 418-434)
- 17) Nu'man b. Eyhem (MS 434-455)
- 18) Hâris b. Eyhem (MS 434-456)
- 19) Nu'man b. Hâris (MS 434-453)
- 20) Münzir b. Nu'man (MS 453-472)

- 21) Amr b. Nu'man (MS 453-486)
- 22) Hucr b. Nu'man (MS 453-465)
- 23) Hâris b. Hucr (MS 486-512)
- 24) Cebele b. Hâris (MS 512-529)
- 25) Hâris b. Cebele (MS 528-569)
- 26) Münzir b. Hâris (MS 569-581)
- 27) Ebû Kerb Nu'man b. Hâris (MS 570-582)
- 28) Nu'man b. Münzir (MS 581-583)
- 29) Hâris b. Hâris (MS 583-?)
- 30) Nu'man b. Hâris Ebû Kerb (MS 583-?)
- 31) Eyhem b. Cebele (MS ?-614)
- 32) Münzir b. Cebele (MS 614-?)
- 33) Şerâhîl b. Cebele (MS ?-618)
- 34) Amr b. Cebele (MS 618-628)
- 35) Cebele b. Hâris (MS 628-632)
- 36) Cebele b. Eyhem (MS 632-638)

2. Strata Diocletiana

3. Gassânîlerin Siyasî Haritası

4. Gassânîlerin Antik Yerleşimleri

